

INSTITUT PRO KRIMINOLOGII A SOCIÁLNÍ PREVENCI

KRIMINALITA OČIMA KRIMINOLOGŮ

Miroslav Scheinost et al.

Praha 2010

Editor: JUDr. Zdeněk Karabec, CSc.

Recenzenti:

JUDr. Stanislav Rizman (předseda trestního kolegia Nejvyššího soudu ČR)

Doc. PhDr. Vratislava Černíková, CSc. (pověřená vedením katedry kriminologie PA ČR)

Technická redakce: Lucie Černá

Tento text neprošel jazykovou korekturou.

ISBN 978-80-7338-096-0

© Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 2010

www.kriminologie.cz

Obsah

	Str.
Úvod	5
Kap. 1 Kriminalita a kriminologie v České republice Miroslav Scheinost	7
Kap. 2 Společenské faktory ovlivňující vývoj kriminality Martin Cejp	19
Kap. 3 Trestní politika – účel trestání Zdeněk Karabec	35
Kap. 4 Nové a alternativní formy trestání v České republice po roce 1989 Jan Rozum	55
Kap. 5 Úloha prevence v kontrole kriminality zejména ve vztahu k mládeži Kazimír Večerka	67
Kap. 6 Pachatelé trestných činů, kriminální recidiva a predikce Alena Marešová, Šárka Blatníková	83
Kap. 7 Oběti kriminality v aktuálních souvislostech Milada Martinková	101
Kap. 8 Co víme o organizovaném zločinu? Martin Cejp, Miroslav Scheinost	113
Kap. 9 Zahraniční pracovní migranti v České republice - současný stav a historické reminiscence Marina Luptáková	133
Kap. 10 Drogy, kriminalita, represe – spojité nádoby nebo začarovaný kruh? Petr Zeman	147
Kap. 11 Drogy jako kriminogenní faktor Ivana Trávníčková	163
Kap. 12 Bezdomovectví jako extrémní forma sociálního vyloučení Markéta Štěchová	173
Kap. 13 Radikální politické subkultury v ČR – ohlédnutí za dvaceti lety vývoje Jakub Holas	189
Kap. 14 Veřejnost a kriminalita Jan Tomášek	205
Doslov Kriminologie a postmoderna Prof. JUDr. Jan Musil, CSc.	217
O autorech	227
APPENDIX Studie zpracované na základě empirických kriminologických výzkumů, publikované v edici IKSP po roce 1990	231

Úvod

Kniha, kterou čtenář dostává do ruky, je svým způsobem v produkci Institutu pro kriminologii a sociální prevenci výjimečná. Nezabývá se jedním konkrétním problémem kriminality, případně kriminální politiky, neprezentuje výsledky jednoho konkrétního výzkumu. Její autoři byli vedeni spíše snahou o reflexi poznatků, nashromážděných za léta empirického výzkumu prováděného pracovníky Institutu od roku 1990. Chceme alespoň zčásti reagovat na dlouhodobě pociťovaný problém, že nezbývaly síly a čas zamyslet se nad nashromážděným materiálem, podívat se na získaná data a poznatky z určitého nadhledu, pokusit se je zařadit do širších souvislostí a interpretovat v širším kontextu. Nejde jen o data, jde také o výzkumná témata, která jsou dlouhodobě předmětem pozornosti výzkumné práce Institutu. Jednotlivé kapitoly jsou vedeny snahou využít získané poznatky k souhrnnějšímu pohledu na zkoumané problémy kriminality v České republice. Z tohoto důvodu je také kniha doplněna přílohou, odkazující na hlavní publikace IKSP k jednotlivým uskutečněným výzkumům. V tomto smyslu tvoří publikace celek, spojený návazností tematiky a přístupem autorů.

Podnětem ke zpracování této publikace vybočující z obvyklé podoby publikací Institutu byla výjimečná příležitost, daná tím, že Institut slaví v letošním roce padesáté výročí svého trvání. Vzhledem k peripetiím vývoje kriminologie a osudů Institutu od jeho založení to bylo dostatečným důvodem k ohlédnutí za vykonanou prací, zejména z pohledu posledních dvaceti let, kdy se charakter kriminality a společenských podmínek podstatně změnil. Je to pokus překročit hranice obvyklého monografického přístupu stavícího na výzkumech jednotlivých problémů, pokus o širší využití výsledků práce za delší období.

Máme pocit, že si česká kriminologie takový pokus zaslouží. Do jaké míry kolektiv autorů uspěl, posoudí čtenáři z řad odborné veřejnosti a uživatelů kriminologických poznatků, jimž je primárně tato kniha určena.

PhDr. Miloslav Scheinost
Ředitel IKSP

Kriminalita a kriminologie v České republice

Kriminologie je obor, který u nás nemá příliš na různých ustláno. Vždy byla oborem skromným, oborem, jehož význam pro poznávání negativních jevů ve společnosti byl sice uznáván, leč ne vždy se toto uznání projevovalo v péči o šíři a zabezpečení jeho základny. Do značné míry byla kriminologie spíše odkázána na svoji vnitřní životaschopnost a aktivitu; lze říci, že rozvoj kriminologie byl často podmíněn zejména vůlí až zarputilostí kriminologů několika generací vyrovnávat se s ne vždy příznivými podmínkami a dokazovat, že kriminologie má co říci a může přinášet věrohodné poznatky, na něž by měl být brán zřetel.

Někdy je kriminologie u nás považována za obor relativně mladý a její počátek je kladen do šedesátých let minulého století, kdy byla v podobě Výzkumného ústavu kriminologického (původně Vědeckovýzkumného ústavu kriminalistiky) vytvořena jeho institucionální základna. Paradoxně by se tak mohlo zdát, že totalitní režim, který ideologicky pokřivil většinu humanitních oborů a některé zcela negoval, dal u nás vzniknout kriminologii.

Pravda je ovšem taková, že rána, kterou po roce 1948 utrpěly humanitní disciplíny, se nevyhnula ani kriminologii. Kriminologie byla z hlediska oficiální ideologie také prohlášena za zbytečnou vědu, neboť zločin v období socialismu byl interpretován buď jako dočasný přežitek třídní společnosti, který s rozvojem společnosti beztřídní a nových společenských podmínek sám vymizí, nebo za projev zostřeného třídního boje a odporu poražených vykořisťovatelských tříd, tedy za záležitost v podstatě politickou, která je předmětem „péče“ bezpečnostních orgánů. Studovat a zkoumat kriminalitu bylo tedy zjevně zcela neúčinné, neboť její příčiny byly jasné. Kriminologie jako obor v podstatě neexistovala. Dokonce i statistické údaje o kriminalitě byly po určitou dobu tajné, zčásti přísně tajné.

Bohužel kriminalitu nelze vyřešit hesly, což se sice ne hned, ale přece jen potvrdilo. Vývoj kriminality zdaleka neodpovídal ideologickým schémátům; zjednodušeně řešeno, kriminalita ne a ne vymizet. Na problémy existující trestné činnosti už nešlo reagovat pouze proklamacemi, ale praktickými opatřeními. I tehdejší režim musel připustit, že praktická řešení se musí opírat o jakousi poznatkovou základnu. Tato potřeba připomněla existenci věd, resp. vědy, zabývající se kriminalitou. K vytvoření skromné institucionální základny, tj.

svrhu zmíněného ústavu v roce 1960, vedla tedy spíše poznaná nutnost, než náklonnost k oboru, který je ze své povahy vždy oborem kritickým.

Kriminologie v České republice však není tak mladým oborem, jak by se z tohoto mohlo zdát. Její kořeny sahají mnohem hlouběji a můžeme je najít již na přelomu devatenáctého a dvacátého století. Neznačená to, že v této době již kriminologie existovala jako samostatně rozvíjená věda. Je ale až pozoruhodné, jak někteří odborníci už tehdy cítili potřebu reagovat na kriminální jevy jako součást společenské skutečnosti. Projevovala se znalost kriminologického myšlení v tehdejší Evropě, kde se již kriminologie jako svébytná věda formovala.

Kriminologické myšlení u nás ve svých počátcích vyrůstalo ze dvou kořenů: z právní vědy a ze sociologické reflexe sociálních problémů. Není to výjimka oproti jiným zemím, ale do jisté míry v tom můžeme spatřovat předznamenání pozdějších diskusí, které se občas táhnou i do současnosti, zda je kriminologie, pokud jde o systematiku věd, v užším vztahu k trestnímu právu, nebo zda je její charakter více sociologický. Dnes je to – alespoň podle mého názoru - diskuse spíše akademická. Skalní zastánce protichůdných názorů bych odkázal právě na nestory a duchovní otce české kriminologie, jejichž přístup nebyl až tak formován apriorními východisky, ale vycházel z předmětu studia. Díky tomu, že dokázali promítnout do studia kriminality specifické pohledy svých původních oborů a přitom hranice těchto oborů pozoruhodně přesahovat, byly položeny základy kriminologie jako svébytné vědy.

Roku 1890 Josef Prušák, právník, soudce a profesor trestního práva na Karlově universitě užil termínu „kriminální věda“. Tato věda v jeho pojetí studuje zločin jako sociální jev způsobený individuálními, sociálními i přírodními faktory. Rozlišoval mezi „kriminální antropologií“, která se zabývá osobností pachatele a „kriminální sociologií“ která studuje sociální kořeny zločinnosti. Takové pojetí samozřejmě překračuje hranice trestního práva a otevírá kriminologii cestu k dalším vědním oborům. Jeho zásluhou k nám také pronikaly poznatky evropské kriminologie, reprezentované jmény jako Lombroso a Garofalo.

Ve dvacátých letech 20. století se již termín „kriminologie“ v českém prostředí celkem běžně používal jako označení pro vědu zabývající se zločinností, přičemž byly stále odlišovány oba přístupy: studium osobnosti pachatele a studium sociálních souvislostí kriminality. Mohlo by se předpokládat, že kriminologie, vycházející z prostředí právní vědy, bude bližší prvnímu z těchto přístupů, tj. problematice pachatele a jeho postihu, ale ve skutečnosti čeští právníci, stojící u kořenů české kriminologické vědy projevovali nevšední smysl pro širší pohled na zločin jako sociální jev. V roce 1899 uveřejnil Prušák studii

„Počátky kriminální aetiologie“ a v roce 1904 „Kriminální noetiku“. Jiný vynikající český právník, který též významně přispěl ke vzniku české kriminologie, Vladimír Solnař publikoval v roce 1931 studii „Zločinnost v zemích českých v letech 1914 - 1922 z hlediska kriminální etiologie a reformy trestního práva“. Ovšem i zájem o osobnost pachatele byl rozvíjen, opět z širšího hlediska, jak dokládá práce právníka Františka Procházky z roku 1925 „Rozpravy o zločincích jako úvod do kriminální psychologie a sociologie“. Kriminologií se zabývali i další významní představitelé české právní vědy, jako Augustin Miřička, Jaroslav Kallab a další.

Také v pracích některých významných představitelů sociologie se objevoval zájem o sociálně patologické jevy, chápané především jako sociální problém. Kriminologie se může chlubit, že v počátcích formování kriminologického myšlení lze najít klasické dílo T.G.Masaryka „Sebevražda jako masový jev moderní doby“ z roku 1878, které se vyznačuje pozoruhodně empirickým přístupem včetně rozsáhlého využívání statistických dat. Tento směr zájmu rozvíjelo několik Masarykových žáků, z nichž někteří naopak zavítali i do oboru právního, jako např. Emanuel Chalupný, který zorganizoval a publikoval v roce 1923 široce založený výzkum k trestu smrti.

Vznikající českou kriminologii v první polovině dvacátého století tedy nereprezentovali „čistí“ kriminologové, ale spočívala v kriminologickém přístupu k problémům zločinnosti, rozvíjenému jak právníky, tak sociology. Kriminologie fungovala především v podobě teoretické reflexe. Empirický přístup se vyznačoval převážně využíváním statistických dat.

V období první republiky se tak přirozenou cestou formovaly poměrně slibné základy k etablování kriminologie jako svébytného a specializovaného vědního oboru.

Tento slibný rozvoj přerušila první z osudových ran v podobě nacistické okupace. Kriminologické myšlení a kriminologické přístupy byly pěstovány hlavně na universitní půdě; po uzavření českých universit se tato základna ztratila. Po krátkém mezidobí znamenal rok 1948 další ránu rozvoji humanitních disciplin, včetně kriminologie, a nastalo více než desetileté období, kdy se kriminologie nemohla uplatňovat.

Vznik kriminologického výzkumného pracoviště v roce 1960 (a také vznik Kabinetu pro kriminologii při katedře trestního práva jako společného pracoviště Právnické fakulty UK a Ústavu státu a práva ČSAV) tedy neznamenal založení kriminologie jako vědy „na zelené louce“, ale spíše základní možnost, jak kriminologické přístupy opět oživit. Dlužno říci, že se v ústavu i v Kabinetu rozvinuly práce na zprostředkování poznatků ze zemí, kde vývoj

kriminologie nebyl přerušen, a zejména v oblasti empirického výzkumu s tím, že toto zaměření umožňovalo se alespoň zčásti vyhybat ideologickým omezením v oblasti teorie.

Nebyla by to česká kriminologie, kdyby tento vývoj nebyl opět narušen. V období tzv. normalizace po roce 1970 ideologický tlak znovu zesílil, ústav byl obviněn z nemarxistických úchylek a někteří výzkumní pracovníci byli přinuceni odejít. Přesto vyšly některé v té době základní práce včetně první české učebnice kriminologie, i když samozřejmě poplatné době vzniku a ideologickým omezením. Zasluhou více výzkumných pracovníků se udržovala tradice empirického výzkumu a byly vytvořeny některé zajímavé poznatky. Kriminologie se začala opět přednášet na právnických fakultách. Po určitou dobu působil také Výzkumný ústav penologický. Bohužel byl v roce 1980 zrušen jako tzv. nepotřebný. Malé oddělení penologie, které bylo jako náhrada zřízeno u tehdejšího Sboru nápravné výchovy, jej nemohlo plně nahradit. Institucionální základna kriminologie tedy v sedmdesátých a osmdesátých letech v omezeném rozsahu přetrvala, ale úroveň oboru se dařilo udržovat hlavně díky úsilí jednotlivých pracovníků.

Hluboké společenské změny po roce 1989 otevřely nový prostor pro kriminologické bádání a zdálo se, že rozvoji kriminologie již nebudou stát v cestě žádné umělé překážky. Potřeba validních kriminologických poznatků se zdála nesporná, zejména v situaci, kdy došlo ke skokovému nárůstu registrované kriminality a kdy se kriminalita dostala do popředí jevů, které byly zdrojem obav občanů. Po dlouhé době padly ideologické bariéry a česká kriminologie začala rychle vstřebávat poznatky světové kriminologie a navazovat mezinárodní kontakty.

Statistické údaje vypovídají o prudkém vzestupu kriminality v první polovině devadesátých let a o změnách v její struktuře. V kriminalitě jednoznačně dominovala kriminalita majetková, významně stoupl počet tzv. prvopachatelů. Počínaje zhruba rokem 1993 tvořili tito prvopachatelé a pachatelé přestupků, nedbalostních trestných činů a pod. zhruba kolem 70 % známých a stíhaných pachatelů.¹ Nárůst násilné kriminality byl doprovázen její brutalizací. Objevily se kvalitativně nové jevy, jako například nástup organizovaného zločinu včetně organizované kriminality domácí provenience, nelegální migrace a některé nové formy hospodářské kriminality, která měla (a má) má rozhodující podíl na způsobených škodách. Patrný byl i nárůst kriminality spojené s drogami. Statistické údaje rovněž pravděpodobně jen okrajově zachytily např. skutečný rozsah takového jevu jakým je korupce, kde lze skutečný stav spíše jen odhadovat. Již v roce 1998 měla podle

¹ Viz každoroční přehledy kriminality v ČR: Marešová, A. a kol.: Kriminalita v roce 1992 – 2008.

výzkumu, provedeného na žádost Ministerstva vnitra ČR, osobní zkušenost s korupčním chováním celá jedna čtvrtina reprezentativního souboru respondentů.² Viktimologické výzkumy poukázaly na vysokou míru viktimizace občanů, která se v některých druzích kriminality dostala nad zjištěný evropský průměr.³

Způsob kriminologické práce byl v tomto období diktován konkrétní situací, charakterizovanou tímto celkovým nárůstem kriminality a jejími některými novými projevy. Logicky se proto práce kriminologů v ústavu, který prošel personální obměnou a přejmenováním na Institut pro kriminologii a sociální prevenci, orientovala především na aktuální empirický výzkum.

Rozsah tradičních i nových problémů kriminality ovšem podstatně převyšoval (a dosud převyšuje) stávající kapacitu české kriminologie. Orientace na empirický výzkum, podřízený praktickým potřebám tvorby trestní legislativy, trestní politiky, preventivní práce, vězeňství apod. také neponechala příliš prostoru na hlubší rozvoj teoretické reflexe. Přestože potřeba zvýšit kapacitu české kriminologie se vzhledem k rozsahu problémů měla jevit jako opodstatněná, k nárůstu její institucionální ani personální základny nedošlo. Výzkumný ústav penologický obnoven nebyl a práce Institutu pro kriminologii a sociální prevenci byla poznamenána kolísáním a posléze i restrikcí počtu pracovníků. Pracovníci katedry kriminologie na Policejní akademii – druhého kriminologického pracoviště toho jména v ČR – se mohou výzkumu věnovat jen částečně; jejich přínos samozřejmě spočívá v první řadě ve výuce.

Kriminologie dosud není v ČR vyučována jako samostatný obor. Kriminologové se proto, tak jako tomu bylo u nás vždy, rekrutují – a dalo by se říci postupně dozrávají – z řad právníků, sociologů, psychologů, případně i jiných vědních oborů. Tím důležitější je existence specializovaného kriminologického pracoviště, v jehož rámci je postupný a kvalifikovaný přerod odborníků z různých původních oborů v kriminology možný a přirozený.

Tato systémová možnost výchovy nových kriminologů je samozřejmě kapacitně velmi omezená. Proto je důležité, že studenti různých oborů jsou díky pozitivnímu postoji některých fakult seznamováni s vybranými kriminologickými poznatky a přístupy, čímž získávají alespoň základní přehled o kriminologii, jejím předmětu a metodě a často pak volí kriminologická témata pro své diplomové práce. Kriminologie je přednášena v bloku forenzních disciplín na právnických fakultách a lze ji studovat jako tzv. výběrový či volitelný

² Korupční klima v ČR. Praha: GfK, Institut pro výzkum trhu 1998.

³ Martinková.M.: Zkušenosti obyvatel České republiky s některými delikty – výsledky viktimologického výzkumu. Praha: IKSP 2007.

předmět. Vybraná kriminologická témata tvoří součást výuky oboru sociologie, sociální práce a sociální politiky na některých vysokých školách. Zájem studentů o tato témata je nepochybně příslibem pro další vývoj oboru a ukazuje na to, že možných zájemců o profesi kriminologa by byl dostatek (zvláště v situaci, kdy finančně atraktivnější profese jsou již do značné míry satureovány).

Kriminologie proto u nás stále představuje obor sice relativně konsolidovaný, ale stále personálně i institucionálně nepočetný. Je oborem typicky interdisciplinárním, propojujícím především trestní právo, sociologii, psychologii, i další vědní obory, spojené stejným předmětem své pozornosti. To svým způsobem koresponduje s jejími počátky a kořeny, i když je možné se ptát, zda – nebýt různých vnějších překážek - by ve svém vývoji dnes už nemohla a neměla být dál. Ale i tak přes jeho nepočetnost se díky aktivitě kriminologů podařilo v posledních letech zpracovat a vydat dvě profilující učebnice kriminologie, publikovat mnoho studií, statí a článků v odborných periodikách a sbornících včetně zahraničních, a poskytnout poznatky, které se uplatnily při tvorbě legislativy i systémových opatření, např. při přípravě alternativních forem trestání, utváření systému prevence kriminality apod.

Pozitivní je přesah kriminologických přístupů do činnosti dalších pracovišť, která nejsou primárně kriminologická, ale zabývají se zkoumáním takových témat, jako je drogová problematika, názory veřejnosti na kriminalitu a obavy z ní, domácí násilí, problematika obětí trestné činnosti apod. Tento přesah se projevuje také v aktivitách sekce sociální patologie Masarykovy české sociologické společnosti, která se pravidelně zabývá problémy kriminologie, kriminality a sociálně patologických jevů, a v níž zdaleka nepůsobí jen sociologové. Díky tomu není až tak pociťována dosavadní absence samostatné kriminologické odborné společnosti.

Přesto, jak už bylo řečeno, nelze základnu kriminologie v ČR považovat za dostatečnou. Bylo by důležité, aby česká kriminologie mohla v širším měřítku reagovat na větší rozsah nových i tradičních problémů soudobé kriminality, na tendence a trendy vývoje kriminality, na jejich teoretickou reflexi a také v dostatečné míře rozvíjet aplikovanou kriminologii, zaměřenou na ověřování účinnosti právních a dalších institutů kriminální politiky, jak v oblasti represe, tak prevence.

Bez ohledu na stávající kapacitu, která dostatečnou reflexi těchto problémů neumožňuje, je i při nevyhnutelném limitovaném výběru témat a problémů potřebné si stále odpovídat zejména na následující profilující otázky:

- Jak se mění sám předmět naší pozornosti – kriminalita, sociálně patologické jevy a kriminogenní faktory v dnešním globalizovaném světě masových pohybů obyvatelstva, sociálních, etnických, ideologických rozdílů a konfliktů, terorismu, globální ekonomické a organizované kriminality, globálních ekonomických procesů a jejich sociálně patologických důsledků? Jak se promítají tyto globální jevy a vlivy v českém prostředí? Jsou to nové jevy vyvolávající nové reakce také u nás, nebo jsou to tradiční formy trestné činnosti a kriminogenních faktorů v modernizovaném rouše?
- V jakém poměru bychom se měli zabývat těmito globálními hrozbami a jejich odrazem u nás ve vztahu k tradičním oblastem pozornosti kriminologie, jako je např. běžná majetková a pouliční kriminalita apod.? Co by mělo být pro českou kriminologii prioritní při limitovaných výzkumných kapacitách? Nové celospolečensky rizikové jevy, nebo tradiční formy, které, přiznejme si, občané spíše vnímají jako bezprostřední hrozbu a újmu? Vzhledem k tomu je také důležité, co a jak přebírat a využívat ze sumy zahraničních poznatků a jak být co nejlépe připraveni na kritické hodnocení těchto poznatků a myšlenek.
- Jak vytvářet teoretický rámec a teoretické zázemí pro lepší zobecnění a interpretaci nashromážděných empirických poznatků, na něž byl, je a logicky také bude kriminologický výzkum přednostně zaměřen? Jak zasazovat konkrétní poznatky, jejichž získávání je a bude základem práce českých kriminologů, do souvislostí k utvoření přesnějšího obrazu kriminality a kriminogenních faktorů v naší společnosti? Do jaké míry je možné poznatky z vývoje kriminality v transformující se společnosti interpretovat na základě stávajících kriminologických teorií?
- Jak a na co zaměřit kriminologické zkoumání, aby odpovídalo potřebě vytvářet účinnější nástroje reakce na soudobou kriminalitu v represi, alternativních přístupech i prevenci? Jaké jsou možnosti a meze prevence, represe a některých aktuálních trendů v trestní politice (např. restorativní justice) a čím může kriminologie k jejich poznání přispět? Jsou taková zadání od tvůrců kriminální politiky formulována? Pokud ne, jak může kriminologie k jejich formulaci přispět?

Sami sebe se ovšem musíme také ptát zejména na to, zda jsou naše nástroje poznávání adekvátní a účinné, zda jsou dosavadní formy prezentace kriminologických poznatků dostatečné.

Cestu k nalezení odpovědí na tyto otázky může usnadnit společenská objednávka. Stanovení priorit ale také závisí na schopnosti kriminologů určit a zdůvodnit problémy,

kterým by měl být věnován přednostní zájem a dokázat o jejich významu přesvědčit uživatele výstupů, resp. poznatků. Mezi úkoly české kriminologie tento není z těch nejmenších.

Jako kriminologové jsme přesvědčeni, že pro formulování dobré kriminální politiky a její efektivní uplatňování je nezbytné poznávat fenomenologii a etiologii kriminality, její projevy a příčiny, její širší společenské podmínky a souvislosti včetně sociálně patologických jevů, které sice nejsou trestně stíhatelné, ale vytvářejí podhoubí kriminality, resp. kriminogenní prostředí. Jde ovšem o to, trvale o této potřebě přesvědčovat, a to ne jen jakýmsi marketingem, ale kvalitou produkovaných a nabízených poznatků.

Možnosti a vliv kriminologie jistě nemůžeme přeceňovat. Přesto se od kriminologie a kriminologů očekává, že jejich poznatky a výstupy přispějí tak či onak k pozitivnímu řešení problémů, které jsou předmětem zájmu kriminologie. Z toho vyplývá i otázka odpovědnosti za kvalitu a do určité míry i za možné dopady vybádaných poznatků. Práce kriminologa se dotýká lidských osudů, a proto by měl velmi pečlivě promýšlet i tzv. nechtěné a nezáměrné důsledky svých jinak jistě dobře míněných závěrů a doporučení, i když už pak není za jejich naplňování bezprostředně odpovědný.

Není to snadný úkol. Kriminologie se pohybuje v obtížném terénu: základní předmět našeho zájmu – zločin – je páchan skrytě a obvykle s cílem, aby skrytým zůstal, takže se ve srovnání s jinými obory musíme často zacházet s fakty, která v první linii odkryli jiní, či překonávat bariéry, které jsou našemu poznání takto úmyslně stavěny. Navíc předmět našeho zájmu bývá občas zastřen mlhami kolektivních mýtů a stereotypů. Obraz kriminality a někdy i kriminální politiky, který je veřejnosti předkládán, bývá médií zkreslen a neodpovídá realitě. Někdy, a to platí zejména u forem kriminality, které jsou vysoce latentní, se pohybujeme v prostředí virtuální reality, kterou bývá obtížné odfiltrovat a obdobně obtížné bývá obhájit výsledek, pokud se od této virtuální reality liší a pokud vyvracíme obecně rozšířené omyly či iluze.

V tomto smyslu je ale kriminologie věda nezastupitelná, protože je to věda kritická, která by měla přispívat k odstraňování mýtů, zkreslených představ a iluzí. Humanitní vědy jsou všeobecně ve své podstatě vědami kritickými, protože reflektují společnost a tím i její problémy, ale kriminologie se navíc ze své povahy zaměřuje na problémy, kterých se lidé bojí, které jsou nepříjemné; zabývá se ošklivou a odvrácenou stranou života společnosti.

Kriminologie se zabývá zcela konkrétně velmi citlivou oblastí života společnosti, zabývá se jevy, které se dotýkají společnosti jako celku a také velmi podstatně a osobně života mnoha občanů a jejich rodin. V důsledku toho není kriminolog jen v pozici takzvaného nezávislého výzkumníka, protože jeho práce nutně vychází z určitých

hodnotících měřítek. Vychází z jakési základní shody na tom, že některé formy chování jsou netolerovatelné (trestné činy), což je obvykle dáno hranicemi trestního práva, a některé k těmto netolerovatelným formám chování přispívají nebo je stimulují (kriminogenní faktory). Odpovědnost kriminologa se tedy odvíjí od toho, že jeho práce objektivně stojí na pozitivní straně normy, že probíhá v zájmu ochrany před porušovateli norem a její výsledky by se měly projevovat jako aktivní prvek při řešení studovaných problémů a jevů.

Viktimologické výzkumy ukazují, že nejméně jedna třetina občanů ČR má osobní zkušenost s kriminalitou, resp. stala se její obětí⁴ a vezmeme-li v úvahu, že poškození jednotlivce obvykle tak či onak zasahuje i jeho rodinu a blízké, stojíme před zřejmým faktem, že předmět našeho odborného zájmu rozhodně není akademický, ale že je součástí životní zkušenosti, většinou nepříjemné životní zkušenosti, mnoha lidí v této zemi a společnosti. Zabýváme se problémy, které se občas velmi tvrdě dotýkají lidských osudů a to nejen obětí a jejich rodin, ale nakonec i pachatelů, nemluvě o společenských škodách a o nákladech vynakládaných na kontrolu kriminality. Přitom právě tyto problémy jsou současně obvykle velmi živým politikem a proto občas rizikovým terénem.

Rizikovým tím spíše, že kriminologie, je-li upřímná a snaží-li se o věrohodné poznání skutečnosti, je nepříjemná a kritická, protože ukazuje, co se nám nedaří a kde jsou třeba i nechtěné a nezáměrné důsledky jinak dobře míněných opatření, zásahů, regulativů atd. Ze své povahy se zaměřuje na problémy a situace, v nichž jedinci i společnost selhávají, a hledá-li příčiny problémů, musí poukazovat na tato selhání, chyby a nedostatky, má-li být pravdivá, což není vždy příjemné a populární.

Kriminologie ovšem nemůže na tuto kritickou roli rezignovat, má-li si zachovat věrohodnost a užitečnost pro své uživatele, pro tvorbu a naplňování kriminální politiky. Pokušení usnadnit si roli a jít svými poznatky vstříc nějakému očekávání, a přitom nebýt o správnosti takových poznatků zcela přesvědčeni, neřku-li vědět, že skutečnost je odlišná, by popřelo smysl kriminologie. Tomu se ale dle mého názoru česká kriminologie nedopouští a snažila se tomu prostřednictvím řady svých představitelů vyhnout i v minulosti a za obtížnějších podmínek.

Jak bychom mohli hodnotit českou kriminologii ve srovnání s jinými zeměmi?

Je pravda, že kriminologie v ČR jistě nepatří mezi národní kriminologie, které jsou z hlediska světové kriminologie jaksi konstitutivní. Můžeme ale uplatnit dvě srovnávací

⁴ Martinková, M.: Zkušenosti obyvatel České republiky s některými delikty – výsledky viktimologického výzkumu. Praha: IKSP 2007.

kritéria: jedním je *obsahové srovnání*, kde lze hodnotit zda česká kriminologie dostatečně kriticky reflektuje trendy vývoje a stavu kriminologie ve světě pokud jde o obsah bádání; zda se kriminologické poznatky uplatňují v praxi, jaké je postavení kriminologie jako oboru, čímž můžeme rozumět místo kriminologie v systému věd, její výuku, ale i váhu, která je kriminologii přikládána. To nám může dát jakýsi obraz toho, zda naše kriminologie ve svém vývoji v mezinárodním srovnání nezaostává.

Druhým možným kritériem je zhodnocení *systémového zapojení české kriminologie do mezinárodního vědeckého života* a odborných aktivit. Pod tím můžeme rozumět zapojení českých kriminologických institucí a kriminologů do mezinárodních odborných společností, účast na mezinárodních akcích, a to především aktivní účast, pořádání takových akcí u nás a konečně zastoupení českých kriminologů v orgánech relevantních mezinárodních odborných organizací s možností mezinárodní odborný život ovlivňovat.

Patří sem také účast na mezinárodních výzkumných projektech a zveřejňování našich výsledků v mezinárodně sledovaných periodikách a publikacích.

Z tohoto pohledu systémového zapojení asi nemůžeme konstatovat plnou spokojenost.

Je pravda, že dnes je česká kriminologie zastoupena v rozhodujících mezinárodních odborných společnostech, jako je Mezinárodní kriminologická společnost, Mezinárodní společnost pro trestní právo, Evropská kriminologická společnost, Mezinárodní vědecký odborný poradní výbor OSN, Mezinárodní viktimologická společnost, Evropská síť prevence kriminality, že se snažíme podle možností účastnit se hlavních mezinárodních odborných akcí a referovat tam o našich poznatcích, že čeští kriminologové působili a působí v některých mezinárodních orgánech, zejména expertních výborech a skupinách, že se podílíme na některých mezinárodních projektech. Česká kriminologie není v Evropě neznámá a její úroveň je uznávána.

Současně však je třeba říci, že v řídicích orgánech mezinárodních odborných společností česká kriminologie zatím zastoupena není. Naše účast na mezinárodních výzkumných projektech by mohla a měla být rozsáhlejší, organizací domácích odborných akcí jsme zatím k mezinárodní spolupráci významně nepřispěli. Pozitivním signálem v tomto směru je projevený zájem uspořádat v roce 2013 v České republice, resp. Praze, Evropskou kriminologickou konferenci. Popravdě řečeno, je to krok, který již byl od České republiky a české kriminologie očekáván. Objektivně je třeba přiznat, že kriminologie maďarská, polská, slovinská jsou ve svém systémovém zapojení do mezinárodního kontextu, resp. odborného života očividně před námi.

Podíváme-li se na naši kriminologii z hlediska obsahového srovnání, vychází z tohoto pohledu, doufejme, o něco příznivěji. I přes nepočetnou domácí základnu a její kapacitní limity zmíněné výše lze říci, že česká kriminologie obsahově sleduje většinu hlavních témat, která jsou v současné době předmětem zájmu v mezinárodním měřítku, ať už jde o tzv. globalizaci zločinu, organizovanou a přeshraniční kriminalitu, drogy, obchodování s lidmi, dopad společenských přeměn na kriminalitu, problematiku obětí, částečně i otázky sociálního vyloučení a jeho dopadů; snažíme se sledovat projevy a vývoj extremismu.

Mimo okruh naší pozornosti zůstávají ze současných „velkých témat“ světové kriminologie terorismus, genocida, kriminalita spojená s válečnými konflikty, což jsou ale našťástí témata, která před českou společností a českou kriminologií naléhavě nestojí a je pochopitelné, že z hlediska našich kapacitních možností nejsou v popředí zájmu.

Co ale zatím také zůstává stranou naší pozornosti a čemu se nepochybně budeme muset věnovat a to čím dříve tím lépe, je problematika soužití a střetávání kultur, multikulturalismu a z něj plynoucích etnických a sociálních konfliktů, ústících nezřídka do kriminálních projevů. Na této problematice se ve světě široce pracuje a není třeba být prognostikem, abychom pochopili, že ani Českou republiku nebudou tyto problémy obcházet obloukem.

Poměrně značná část kapacity české kriminologie je zatím zaplněna aplikovaným výzkumem. Pod tím lze rozumět ověřování účinnosti různých, zejména právních institutů a organizačních opatření v praxi (legislativní normy, fungování justice a vězeňství, alternativní tresty, mediacce, preventivní postupy a opatření atd.), sledování a vyhodnocování jejich dopadů na kriminalitu, na její prevenci a na sociálně patologické jevy, resp. na kriminogenní faktory.

To je zcela legitimní směr kriminologického výzkumu, ve světě široce uplatňovaný, zaměřený na úzké spojení s praxí. Lze si jen přát, aby při kapacitě české kriminologie, kterou tyto úkoly ze značné části vyplňují, byly také získané poznatky brány následně v úvahu a aby více přispívaly k domácímu uznání kriminologie jako oboru, který má co přinést a říci.

Naším problémem je, že při kapacitě a základně české kriminologie zaostáváme v rozvíjení teoretické a kritické reflexe (nemluvě o základním výzkumu), což se týká teoretického zobecňování získaných empirických poznatků, ale také kritické sebereflexe oboru kriminologie, to znamená kladení otázek po efektivitě metod, validitě poznatků, po způsobu formulace problémů, které zkoumáme.

Tuto odbornou sebereflexi potřebujeme a v této oblasti by měla hledat své místo především akademická pracoviště, i přes svůj velmi omezený počet

Je pravda, že se postupně daří posilovat postavení a výuku kriminologie na vysokých školách, což snad přispěje k rozšíření základny pro potřebnou teoretickou reflexi poznatků. To by mělo být pro vysoké školy jasnou výzvou.

Shrneme-li uvedené úvahy, lze konstatovat, že po obsahové stránce česká kriminologie za světovou podstatně nezaostává. Není důvod se domnívat, že naše poznatky nemohou přispívat k většině hlavních témat soudobé světové kriminologie. Naším problémem je dostatečné využití nashromážděné empirie k formulování obecnějších závěrů a pohledů.

Kdybychom se pokusili zamyslet nad tím, co nám chybí k lepšímu prosazení naší kriminologie v mezinárodním kontextu, museli bychom zřejmě začít od větší širší základny – institucionální i personální, o kterou bychom se mohli opřít a která by zaručovala větší stabilitu oboru, umožnila by lépe rozložit síly a pokrýt chybějící oblasti nejen empirického výzkumu, ale i teoretickou reflexi. Dosavadní základna je nejen úzká, ale také křehká. V této souvislosti je třeba zmínit problém dostatečného respektu ke kriminologii jako specifickému vědeckému oboru, přičemž zpochybňování jejího přínosu neplyne vždy z odborné kritiky; odstraňování těchto pochyb je ovšem úkolem především samotných kriminologů.

Mohlo by se zdát, že je to náš vnitřní problém. Nicméně stabilita základny oboru, jehož význam pro poznání podstatných společenských problémů by měl být zřejmý, dává možnost perspektivní a dlouhodobé práce, která je např. pro zapojení do mezinárodních projektů i pro prosazování zástupců české kriminologie v mezinárodních odborných organizacích nezbytná. Je ovšem zejména nezbytná pro to, abychom mohli formulovat a realizovat alespoň některé dlouhodobější výzkumné projekty, které mohou přinést validnější poznatky než projekty střednědobé a krátkodobé. Stabilizace a pokud možno rozšíření základny oboru je dlouhodobý strategický zájem české kriminologie, bez nějž se ve světě těžko výrazněji prosadíme. Česká kriminologie ovšem musí začít jako vždy od sebe, od toho, že naše postavení a odborná autorita se primárně a bezprostředně odvíjí od sdělovaných obsahů – jak od jejich kvality, tak od schopnosti komunikace, doma i v zahraničí. Lze si jen přát, abychom v blízké budoucnosti mohli vést spíše diskusi o odborných problémech a úkolech české kriminologie, než o jejích existenčních základech.

Společenské faktory ovlivňující vývoj kriminality

Dříve, než přistoupíme k úvaze o tom, jaké metody a techniky jsou při výzkumu společenských předpokladů vzniku kriminogenních faktorů použitelné a než se zamyslíme nad některými výzkumnými výsledky, musíme připomenout několik *základních východisek*. Nade vše pochybnost je známo, že kriminalita není izolovaným jevem, ale odehrává se v určitém společenském rámci. Některé prvky v tomto společenském systému působí tak, že v něm kriminalita vzniká a realizuje se. Existence zločinu má zároveň pro společnost i určité důsledky.

Kriminologie akceptuje tyto skutečnosti. Kromě získávání poznatků o stavu, struktuře a vývoji kriminality, o pachatelích a o obětech, kromě analýzy účinnosti právních prostředků, preventivních i dalších opatření a případně i kromě předvídání možných variant dalšího vývoje, se zabývá i společenskými a individuálními kriminogenními faktory. Jejich rozbor by měl odhalit, proč je určitý druh trestné činnosti páchán, proč se pachatelé zaměřují právě na tuto činnost a proč ji páchají právě určitým konkrétním způsobem: Analýza kriminogenních faktorů by měla zároveň zjistit, proč jsou oběťmi právě určití lidé za určitých podmínek. Budeme-li toto – pokud možno co nejpřesněji - vědět, můžeme navrhovat efektivní kriminální politiku.

Vycházíme z předpokladu, že společenské podmínky jsou obecnější kategorií, v jejímž rámci existují konkrétní faktory, které mohou kriminalitu působit a které vedou k ohrožení jednotlivců i společenského systému a jeho institucí. Analýza těchto faktorů není samoúčelná. Společnost se musí proti působení kriminogenních faktorů a proti tomu, co zločin způsobuje bránit. Tato obrana musí být co neefektivnější a účinná. Při výzkumu nemůžeme zůstat pouze u analýzy možných společenských faktorů, ale měli bychom analyzovat i možné dopady jejich působení. Odhalení možných zdrojů fungování zločinu v konkrétních společenských podmínkách a jejich následků, je jedním z významných předpokladů pro nalézání opatření, která by bylo možné proti tomuto nežádoucímu jevu uplatnit.

Další známou skutečností, kterou bychom měli v úvodu připomenout, je to, že kriminogenní faktory chápeme jako rizikové činitele, které vyvolávají, usnadňují nebo

podporují páchaní trestných činů. Rozlišujeme kriminogenní faktory individuální a společenské. Individuální (subjektivní) souvisejí se strukturou osobnosti, s psychickými a fyzickými vlastnostmi a s chováním jedince. Společenské (objektivní) faktory působí v rámci společenského systému. Různými kombinacemi konkrétních kriminogenních faktorů můžeme dospět k odhalení obecnějších příčin kriminality.

Výsledky, které jsou podkladem pro zamyšlení prezentované v tomto příspěvku, vycházejí z výzkumů Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, realizovaných na konci devadesátých let a po roce 2000. Základem je výzkum příčin existence a fungování organizovaného zločinu v letech 1998 a 1999⁵. Po roce 2000 pak následovaly sondy, v nichž byly zjišťovány problémy k řešení, pravděpodobné scénáře možného vývoje kriminality⁶ a možnosti obrany proti ohrožení společnosti závažnou trestnou činností⁷. Podrobné údaje nalezne čtenář ve jmenovaných publikacích, na tomto místě se pokusím o obecnější pohled.

Výzkum kriminogenních faktorů je *metodologicky* poměrně složitá záležitost. Prvním problémem je stanovení toho, co vlastně kriminogenní faktory způsobují. Když řekneme, že plodí kriminalitu, zní to celkem jednoduše, ale musíme si konkretizovat, co tím přesně myslíme. V první řadě máme na mysli to, že určité předpoklady přispívají k tomu, že se trestné činy mohou realizovat. To ale samo o sobě nestačí. Kriminogenní faktory mohou působit i nepřímo a přispívat k zajišťování předpokladů pro páchaní trestné činnosti, zejména k získávání informací, navazování kontaktů, zajišťování beztrestnosti a ovlivňování rozhodovacích procesů. Za třetí existují ve společnosti nějaké faktory, které vedou k tomu, že se do trestné činnosti zapojují další a další dosud netrestané osoby a rozšiřují tak počty pachatelů. Kromě toho se vyskytují faktory, které umožňují získávání spolupracovníků pro fungování zabezpečovacího servisu zločineckých skupin. Za čtvrté existují faktory, které vedou k vytváření a trvání poptávky po nelegálním zboží a službách a které tudíž zajišťují zločineckým skupinám nezbytnou podmínku jejich existence.

Metodologické úskalí spočívá v tom, že námi vyhledané kriminogenní faktory lze chápat pouze jako možné (spíše hypotetické) zdroje, které v určitých společenských podmínkách mohou poskytovat zločinu přímé či nepřímé příležitosti k páchaní trestné činnosti, k získávání informací, spolupracovníků, kontaktů, k zajišťování beztrestnosti, k ovlivňování rozhodovacích procesů. Nemůžeme tedy hovořit o faktorech jednoznačně

⁵ Cejp, M.: Společenské příčiny a důsledky organizovaného zločinu. Praha: IKSP 1999.

⁶ Cejp, M., Marešová, A., Baloun, V., Trdlicová, K., Trávníčková, I.: Variantní scénáře vybraných druhů kriminality. Praha: IKSP 2008.

⁷ Cejp, M., Baloun, V., Krejčová, S., Scheinost, M.: Obrana proti ohrožení společnosti závažnými formami trestné činnosti. Praha: IKSP 2009.

prokázaných. Kromě toho, že jde o možné vztahy, musíme rovněž upozornit na to, že nejde o vztahy determinované. Většinou nelze jednoznačně říci, že ty a ty okolnosti zákonitě působí ty a ty určité důsledky. Jde o zachycení mozaiky sil, které mohou působit na to, že zločin se může rozvíjet.

Druhý problém je v tom, že chceme-li analyzovat působení kriminogenních faktorů ve společnosti, musíme vzít v úvahu celý systém. Při nalézání kriminogenních faktorů bychom proto měli vycházet z pokud možno co nejúplnějšího rozboru podmínek života společnosti, které by mohly připadat v úvahu jako přímý nebo nepřímý zdroj, vedoucí k nějaké formě vztahu zločinu a společenského systému. Metodologické úskalí je v tom, jak pojímat společenský systém, jak ho členit, jak hledat souvislosti. Při výzkumech, ve kterých jsme analyzovali společenské faktory, případně i jejich důsledky a opatření proti nim, jsme společenský systém nahlíželi ze strukturálního hlediska, tj. podle jednotlivých oblastí. V oblastech jsme pak rozlišili podskupiny a jednotlivé prvky. Vymezili jsme oblast politiky, ekonomiky, práva, státní správy a samosprávy, sociální struktury a kultury v nejširším slova smyslu. V oblasti politiky jsme se zabývali působením politického systému v obecné rovině, specificky pak politiky v oblasti vnitřní bezpečnosti, migrační, vízové a azylové politiky a dalších dílčích, které by se mohly týkat kriminality. Dále jsme se zaměřili na snahy, záměry a působení politických stran i na typické vlastnosti politiků. V oblasti ekonomiky jsme se na konci 90. let zaměřili na problémy souvisejícími s procesem privatizace, na vliv tržních principů, na počátky soukromého podnikání, na přidělování licencí, úvěrů a živnostenských oprávnění, na majetkové přesuny. Po roce 2000 jsme se v oblasti ekonomiky zaměřili na kvantitativní a strukturální výskyt hospodářských kriminálních aktivit, identifikaci a proměny faktorů jejich vzniku, vývoj a formy finanční kriminality, nové prvky v ekonomické a finanční kriminalitě ve vztahu k normám a fondům EU. V oblasti práva nás zajímala legislativa, výkonnost a prestiž justice, úroveň právního vědomí. V oblasti státní správy jsme konfrontovali úlohu státu v boji proti kriminalitě s tím, jaké konkrétní nedostatky v systému, či schopnostech a vlastnostech pracovníků veřejného sektoru, brání tuto úlohu realizovat. Podrobněji jsme se zaměřili hlavně na analýzu nedostatků v resortech, zaměřených na omezování kriminality, na problémy resortu spravedlnosti a vnitra – v rámci něho pak především Policie České republiky - i na resort financí a na zpravodajské služby. Do určité míry - ne však v takovém rozsahu jako u státní správy - jsme sledovali problémy, které se týkaly samosprávy. Dosti podrobně jsme se zaměřili na změny v sociální struktuře, na vertikální pohyb ve společenském žebříčku po roce 1990, na dodržování principu rovných příležitostí a sociální spravedlnosti, na různé diferenciaci a diskriminace, například podle

věku, regionu, majetku, postavení a podílu na moci. Analyzovali jsme, do jaké míry dochází k porušování principu rovných příležitostí na základě známostí a protekcí, a jak to může být za strany zločineckých struktur zneužíváno. Zajímal nás i možný vliv životní úrovně, míra chudoby, nezaměstnanosti a dalších sociálních problémů na kriminalitu. V oblasti široce pojaté kultury jsme se zabývali životním stylem, životními strategiemi a hodnotami, úrovní mezilidských vztahů, morálkou, působením rodiny, sdělovacích prostředků, vědy.

Zabýváme-li se možným vlivem společenského systému na kriminalitu, nemůžeme se omezit pouze na analýzu situace v České republice. Při posuzování problémů v české společnosti, musíme vzít v úvahu celosvětový vývoj. Kriminalita - zvláště pak její závažné formy jako terorismus, organizovaný zločin a ekonomická kriminalita, včetně tzv. velké korupce - představuje na počátku 21. století jedno z největších světových bezpečnostních rizik. Zločin je stále více mezinárodní, realizuje se bez ohledu na hranice států a právě tato celosvětovost mu přináší největší zisky. Trestná činnost převážně probíhá na širokém, většinou celosvětovém, teritoriu, ohrožuje bezpečnost lidí, institucí, finančních systémů a podnikání, devastuje celé společenské útvary.

Další problém souvisí s vymezením jednotlivých oblastí života společnosti. Dělení na jednotlivé oblasti, a následné zařazování jednotlivých problémů do těchto oblastí, bylo vytvořeno pro účely analýzy. Většinu problémů lze do příslušné oblasti zařadit poměrně jednoznačně, jiné se prolínají a prostupují i více sférami. Např. určité politické rozhodnutí se projeví v ekonomice, někdy i právu, nějakým způsobem se s ním vyrovnává státní správa, někdy i sdělovací prostředky. Může se přímo či nepřímo projevit v morálce a následném jednání lidí. Přestože je výčet faktorů dosti široký (v letech 1998 a 1999 jsme jich našli 150), nikdy nemůžeme říci, že je úplný. Řada okolností může být opomenuta nebo není pokládána za významnou.

Nezanedbatelným problémem je i to, že od počátku soustavného bádání v této oblasti (od roku 1998) dochází ve společenském systému neustále ke změnám. Situace se mění tak, že při analýze nelze ulpívat na jednotlivých případech či na jednotlivých přístupech, ale je nutné nalézat obecná řešení problémů. Vzhledem k tomu, že ke změnám bude docházet i nadále, neměla by být analýza kriminogenních faktorů jednorázovou záležitostí, ale měla by probíhat permanentně. V neposlední řadě je nezbytné počítat s tím, že analyzuje-li výzkumník nedostatky společenského systému, nebude nikdy u těch, kdož za ně nesou odpovědnost příliš oblíben. I když je veden snahou je odstranit nebo alespoň omezit a zabránit tak zločinu v tom, aby je zneužil.

Třetí metodologický problém je v tom, že při aplikaci konkrétních metod a technik jsme limitováni tím, že při výzkumu zločinu většinou nemůžeme použít výzkumné metody a techniky, při kterých by docházelo k přímému kontaktu s kriminálním prostředím. Policejní a soudní statistiky uvádějí počty registrovaných, respektive stíhaných trestných činů a nevypovídají o skutečné kriminalitě, která je mnohonásobně vyšší. U závažné organizované trestné činnosti jsme mohli - pro malý počet případů - využít jen omezený počet uzavřených soudních spisů. Zatím jsme tedy byli většinou odkázáni na poznatky získané nepřímou. V tomto směru jsme převážně využívali různé možnosti k dotazování expertů. Obraceli jsme se na odborníky specializovaných policejních útvarů, na státní zástupce, soudce, v některých případech na soudní znalce a advokáty. U zmiňovaného výzkumu společenských příčin byli navíc dotazováni i odborníci z pražských i mimopražských univerzit⁸. (Cejp, 1999) Při analýze rizikových kriminogenních faktorů jsme využili poznatky z odborných publikací a pramenů, dosti často i zahraničních. Zahraniční zkušenosti nelze sice u nás beze zbytku aplikovat, ale lze usoudit, že uplatnily-li se určité faktory v jiných zemích, mohou se objevit i u nás. V této souvislosti bylo problémem i to, že výběr expertů i autorů odborné literatury byl z objektivních důvodů určitým způsobem limitován. Vzhledem k tomu, že jsme se zabývali širokým spektrem společenských problémů, je možné, že jsme některé experty neoslovili nebo jsme nepostihli vše, co bylo v tomto směru publikováno.

V další části se budeme věnovat nejvýznamnějším kriminogenním faktorům. Zmíníme se i důsledcích jejich působení a o možných protiopatřeních. Jak již bylo podotknuto, bylo v rámci tří výzkumů, které se této problematice ve větší nebo menší míře věnovaly, zjištěno kolem půl druhé stovky různých faktorů. V této studii budou zmíněny za každou oblast ty, které považujeme za nejdůležitější. U většiny připomeneme i případnou možnost eliminace jejich působení. Právě v tomto směru dochází průběžně k nejvýraznějším změnám. Zejména současná vláda se pokouší řadu zmiňovaných okolností aktivně řešit, takže lze předpokládat, že dříve než bude text dokončen, budou mnohé navrhované změny již nastoleny.

V mezinárodním kontextu představuje kriminalita, zvláště pak její závažné formy jako terorismus, organizovaný zločin a ekonomická kriminalita, včetně tzv. velké korupce, jedno z největších světových bezpečnostních rizik. Závažná trestná činnost většinou probíhá na širokém, většinou celosvětovém, teritoriu, ohrožuje bezpečnost lidí, institucí, finančních systémů a podnikání, devastuje celé společenské útvary. Je-li celkový vývoj kriminality stále více ovlivňován mezinárodními souvislostmi, platí to pro organizovaný zločin v mnohem

⁸ Cejp, M.: Společenské příčiny a důsledky organizovaného zločinu. Praha: IKSP 1999.

větší míře. Mezinárodní charakter je v případě organizovaného zločinu zcela převažující. Široké, většinou celosvětové teritorium, ve kterém organizovaný zločin působí, je pro něj přímo nezbytností. Chce-li dosahovat maximální zisky s minimem rizika, musí k tomu využívat co nejširší území. V jeho rámci určuje, kdy a kde k trestné činnosti dojde, odkud a kam se její páčání přesune tak, aby se to vyplatilo, kde a jak se budou legalizovat zisky z trestné činnosti, případně, kde se ukryjí pachatelé.

V mezinárodním měřítku je nejvýznamnějším kriminogenním faktorem proces globalizace, paradoxně probíhající současně s prohlubováním rozdílů mezi vyspělými a zaostalými zeměmi. Současná společnost je - vzhledem k narůstající složitosti globálních problémů i vzhledem ke stále lépe organizovanému zločinu - málo obranyschopná. Je například příliš závislá na počítačových sítích, omezených energetických zdrojích. Otevřené systémy současného světa bez hranic umožňují zločineckým strukturám, relativně volný pohyb nelegálního zboží, finančních prostředků pocházejících ze zločinné činnosti, zbraní, zločinců i jejich obětí. Rozdíly mezi vyspělými a zaostalými zeměmi vedou k tomu, že ze zaostalých zemí se do vyspělých pašují drogy, prostitutky, levné pracovní síly, předměty uměleckého charakteru. Z vyspělých zemí mohou být do zaostalých nelegálně pašovány zbraně, finanční prostředky na podporu nelegálních aktivit, kradené automobily, nebezpečné odpady, mohou přijíždět sexuální turisté. S narůstající migrací osob přicházejí do vyspělejších zemí i zločinci, nelegální zboží, peníze ze zločinné činnosti a na zločinnou činnost, zločinecké skupiny. V rozhodovacích centrech značně roste společenské bohatství, které přitahuje svět zločinu a svádí ho, aby se na něm přižívoval. Kromě toho bují v bohatých společenských systémech konzumní způsob života. S ním pak souvisí takový životní styl a takové využívání volného času, které je někdy založeno i na zboží a službách, které nemusí být v souladu se zákonem. Navíc může jít i o legální aktivity, které jsou tak finančně náročné, že prostředky pro jejich realizaci jsou získávány nelegálním způsobem. Ještě výraznější diference jsou v zemích s nízkým nebo žádným stupněm demokracie. V nich existuje úzká velice mocná a bohatá vrstva a zbytek tvoří zbídačené obyvatelstvo. Určitá diference stále přetrvává i mezi zeměmi bývalého východního bloku a tradičními demokratickými zeměmi. Dostí významnou roli mohou hrát přetrvávající institucionální i osobní vazby na země střední a východní Evropy, zděděné z minulých dob. Svět zločinu může využít i regionální, náboženské, etnické a sociální konflikty. „Hrozbu (...) představují státy, seskupení a organizace, pro něž je

*hlavním záměrem potlačování lidských práv a uplatňování násilí vůbec.*⁹ V poslední době zaznamenáváme, že dochází ke zneužívání prostředků Evropské unie.

Za této situace je nezbytné, aby opatření proti kriminalitě neprobíhala pouze na úrovni jednotlivých států, ale vždy na mezinárodní úrovni. Již od konce devatenáctého století se mezinárodní společenství snažila čelit zločinu prostřednictvím spojeného postupu a vznikla řada mezinárodních organizací. Od počátku šedesátých let je postup mezinárodních společenství proti zločinu zcela systematický. (Česká republika se k těmto iniciativám připojila až po roce 1990.) Organizace spojených národů, Rada Evropy a Evropská Unie iniciují řadu protiopatření. Na půdě těchto organizací vznikly dokumenty a úmluvy proti nelegálnímu obchodu s drogami, proti nadnárodnímu organizovanému zločinu, proti terorismu, dále úmluvy o praní, vyhledávání a zadržování výnosů z trestné činnosti o boji proti podplácení zahraničních veřejných činitelů v mezinárodních podnikatelských transakcích, proti korupci, na ochranu svědků, proti nezákonnému obchodování s lidmi, o pomoci obětem trestných činů a další. Vrcholem těchto iniciativ jsou závazné dokumenty proti kriminalitě nebo proti některým jejím formám, ratifikované vládami příslušných států. Kromě toho jsou připravovány metodické pokyny pro řešení situací - zejména pro mezinárodní pomoc při stíhání zločinců a vyhledávání a navrácení kradeného zboží přepravovaného přes hranice států. Probíhají stáže, školení, mezinárodní kriminologické výzkumy. Součástí mezinárodního boje proti závažné trestné činnosti je i mezinárodně pojatý kriminologický výzkum, který - prostřednictvím odhalování možných zdrojů vzniku a fungování zločinu v konkrétních společenských podmínkách - poskytuje podklady pro koncepci trestní a bezpečnostní politiky. Zároveň sleduje účinnost opatření zaměřených proti kriminalitě a navrhuje případné změny.

V oblasti *vnitřní politiky* jsme se pokoušeli hledat kriminogenní faktory v obecné rovině politického systému, v působení politických stran i v úrovni politiků. Základním ohrožujícím faktorem v oblasti vnitřní politiky byly nekoncepční, administrativní přístupy, které řešily pouze okamžitou situaci a nebraly v úvahu dlouhodobé důsledky. Politická reprezentace musí předkládat promyšlené koncepce a z nich vyplývající realizovatelné strategie, jak účinně čelit zločinu. V posledních letech byly činěny pokusy o strategii v oblasti boje proti organizovanému zločinu, korupci, existuje protidrogová politika, je propracovaný systém prevence kriminality. Na začátku roku 2010 byl připraven návrh zákona o protikorupčních opatřeních, tzv. protikorupční balíček. Obsahem novel je zavedení institutu korunního svědka

⁹ Vize rozvoje České republiky do roku 2015. CESES, FSV UK 2001.

a úprava institutu spolupracujícího obviněného, úprava institutu protikorupčního agenta, oprava nechtěných důsledků přijetí trestního zákoníku. Zároveň s tzv. protikorupčním balíčkem byl vypracován Návrh usnesení vlády ČR o opatřeních k prověření zaměstnanců ministerstev a ostatních ústředních orgánů státní správy podílejících se na veřejných zakázkách. Cílem je garantovat bezúhonnost těch státních zaměstnanců, kteří se podílejí na vyhlašování anebo na rozhodování veřejných zakázek, zadávaných veřejným zadavatelem, v předpokládané hodnotě nad 5 mil. Kč bez DPH. Jednou z hlavních priorit je také boj proti organizovanému zločinu. Ten vychází z Koncepce boje proti organizovanému zločinu. Prioritami jsou: ochrana zástupců orgánů ČR zabývajících se prosazováním práva a vyšetřujících případy organizované kriminality; ochrana svědků závažné trestné činnosti; posílení ochrany policistů, státních zástupců a soudců podílejících se na boji s organizovaným zločinem; ochrana identity nasazeného agenta dle trestního řádu; mechanismy podporující větší motivaci svědčit proti pachatelům závažné trestné činnosti; ochrana tlumočnicků v souvislosti s trestním řízením; předložení věcného záměru zákona na zavedení správní odpovědnosti právnických osob za protiprávní jednání, k jejichž postihu zavazují mezinárodní úmluvy, týkající se boje proti organizovanému zločinu; vytváření legislativních a organizačních podmínek pro odčerpávání výnosů z trestné činnosti, vytvoření systému zjišťování informací o majitelích účtů, vedených bankami a dalšími finančními institucemi v ČR, pro potřeby oprávněných státních orgánů; přijetí opatření pro boj s krádežemi vozidel a s tím související další kriminalitou. Úkoly, týkající se protidrogové politiky probíhají podle Akčního plánu realizace Národní strategie protidrogové politiky na období 2007–2009 schváleného usnesením vlády č. 845/2007. Priority Republikového výboru pro prevenci kriminality směřovaly v roce 2009 k rozvoji systému prevence kriminality na místní úrovni, zejména k posílení samosprávné role krajů v této oblasti, k rozšiřování a zkvalitňování meziresortní spolupráce, zejména v oblasti prevence kriminality mládeže, k prevenci kriminality v rámci sociálně vyloučených a handicapovaných komunit, pomoci obětem trestné činnosti, podpory a ochrany obětí obchodování s lidmi, k přípravě a metodickému vedení specifických projektů a k rozvoji mezinárodní spolupráce.

Na druhou stranu Česká republika dosud neschválila mezinárodní úmluvy proti organizovanému nadnárodnímu zločinu a proti korupci. Úmluvu proti nadnárodnímu organizovanému zločinu ČR podepsala, ale zatím neratifikovala. Zásadní překážkou ratifikace je absence trestní (příp. správní) odpovědnosti právnických osob za jednání, které je u fyzických osob postihováno jako trestný čin a k jehož stíhání mnohé mezinárodní smlouvy nebo právní předpisy EU zavazují. K tomu, aby se zmíněné strategické záměry mohly plně

realizovat, je nezbytná jasně deklarovaná a skutečně realizovaná politická, materiální i mediální podpora orgánů činných v trestním řízení. Měla by být přijata konkrétní opatření proti pronikání zločinu do společenského systému, zejména do justice, policie, médií. Zároveň musí být ustaveny mechanismy, které chrání systém a jeho pracovníky, určena pravidla, jak postupovat v případech pokusů o korupci nebo vydírání.

V současném světě patří k rizikovým faktorům, vyžadujícím politické řešení, rozsáhlá migrace. V této oblasti je nejzávažnějším bezpečnostním rizikem pro Českou republiku kontingent nelegálních migrantů na území našeho státu. Česká republika je z hlediska migrace také zemí tranzitní. Významným kriminogenním faktorem je to, že se nelegální migrace stala výnosným byznysem. V podmínkách České republiky se musí zabránit zneužívání migrační a azylové politiky k pronikání cizinců zapojených ve zločineckých strukturách na naše území. Zejména je nutné omezit vliv zahraničních struktur organizovaného zločinu na území České republiky novými účinnými zákonnými normami ve všech oblastech.

Významným kriminogenním faktorem je propojování moci politické s mocí ekonomickou. Za této situace se jednotlivé osoby, vztahy a zájmy mezi oblastí politiky a ekonomiky prolínají. V souvislosti s tím nepůsobí pouze tržní principy, ale rozhodují vnější vlivy, které zvýhodňují toho, kdo mezi politické špičky proniká, nějakým způsobem si je zavazuje, či je jinak s nimi spřízněn. Mimo jiné se tak vytváří příznivé prostředí k legalizaci podezřelých firem.

Kromě faktorů, které se týkají celkového charakteru politické scény, existují i rizikové prvky související s působením jednotlivých stran. Za závažný kriminogenní faktor lze považovat situaci, kdy politické strany preferují vlastní strategické zájmy před veřejným zájmem a zájmy voličů. V důsledku toho se pak prohlubuje rozpor mezi politickou reprezentací a občany a oslabuje se akceschopnost společnosti při řešení všech problémů, včetně kriminality. Ošemetná situace může nastat pokoušejí-li se politické strany využívat různé zdroje finančních podpor.

Pokud se týká politiků, je závažným kriminogenním faktorem to, že někteří politici mohou být zneužitelní. Lidé, kteří zastávají významnější politické a rozhodovací funkce mohou být ze strany zločineckých struktur ohroženi agresivními pokusy o uplácení, kompromitování, může jim být vyhrožováno, mohou být vydírání. Zločinci se zejména pokoušejí navázat kontakty s politiky zjištěnými, prospěchářskými, kariéristickými, zaměřenými na uchválení moci, majetku, vlivu nebo na druhé straně s politiky naivními, kteří ani netuší, že osoby se kterými spolupracují, mohou pocházet ze zločineckého prostředí.

V *ekonomickém systému* je hlavním limitujícím faktorem to, že jsou do něj vnášeny praktiky, které jsou typické pro zločinecké prostředí. Zločinci, pronikající do finančních kruhů pod zástěrkou legálního podnikání, uplatňují v legální ekonomice finanční prostředky, nabyté nelegální činností, způsobují zvyšování rozsahu tzv. „šedé ekonomiky“ a způsobují značné ztráty v příjmové části státního rozpočtu, vyplývající z nezaplacených daní a odvodů. Tím, že se nelegálně nabyté peníze dostanou do legálního finančního oběhu, mohou ti, kdo je úspěšně „vyprali“, získat konkurenční výhodu v hospodářské soutěži s legálně působícími podniky.

Při této příležitosti musím připomenout, že nejen na ekonomiku, ale na celý společenský systém má devastující vliv korupce. Kromě korupce, která probíhá v ekonomice, existuje korupce prakticky ve všech oblastech života společnosti. Nebezpečná je zejména korupce politická, která se navíc s korupcí ekonomickou prolíná. Skutečnost, že korumpujícímu je za úplatek poskytnuta nějaká výhoda, případně že dojde k určité výměně výhod mezi korumpujícím a korumpovaným, dochází nejen k porušení principu rovnosti šancí, ale i k ohrožení samotného principu demokracie - rovnosti občanů. Je-li podnikatelské prostředí destabilizováno korupcí, stávají se nezdaněné peníze pocházející ze zločinu hlavním faktorem pro rozhodování. Nelegální obchodní praktiky, potlačování konkurence nelegálními prostředky i násilné prvky v podnikání vedou k tomu, že poctiví podnikatelé nemohou konkurovat. Svět zločinu, používá korupci prakticky ke všemu: k získávání potřebných informací, k vytváření sítě kontaktů, k zajištění beztrestnosti. Pro zločince je korupce jedním ze základních nástrojů k dosahování cílů. Je prvním stupněm nátlaku. Až když se nedosáhne kýženého efektu, přecházejí zločinci k drastičtějším formám: k vyhrožování, vydírání, případně i k násilí. K legalizaci zisků z trestné činnosti nebo k zastírání korupce slouží též převody majetků na cizí osoby. Fiktivní firmy mohou díky značným prostředkům vloženým na jejich ne zcela legální rozjezd a uplatnění v tržním prostředí získat neoprávněné výhody. Zakládání fiktivních firem často slouží i k daňovým únikům.

Možnosti obrany v oblasti ekonomiky spočívají v přijetí takových legislativních a správních opatření, která by zabránila prolínání jednotlivých osob, vztahů a zájmů mezi oběma oblastmi. Musí se zamezit tomu, aby se finanční prostředky, pocházející ze zločinné činnosti, uplatnily v legální ekonomice. Účinným prostředkem je odčerpávání nelegálních zisků. Vzhledem k tomu, že korupční jednání je hlavní formou průniku zločinu do státní správy, je nutné provést systémové změny při přidělování veřejných zakázek a nakládání s veřejnými rozpočty. Měly by se najít možnosti pro uplatnění řízené provokace, jako významného preventivního opatření.

V rámci *justice* mohou být kriminogenním faktorem jakékoli nedostatky v legislativě a soudnictví. Varující je zejména skutečnost, že svět zločinu se pokouší získávat neoprávněné výhody již ve stádiu tvorby zákonů. Proces legalizace se snaží ovlivnit tak, aby to bylo pro něj výhodné nebo aby se to dalo zneužít. Takovéto podezření se například objevilo v případě tzv. „lehkých topných olejů“. Pro zločince je výhodné i to, jsou-li specifické zákonné úpravy přijímány se zpožděním, jsou-li trestní sazby za nejzávažnější trestné činy příliš nízké, dochází-li ke zprošťování obžaloby z důvodů některých formálních vad bez ohledu na důkazní stránku případu. Právní normy by rovněž měly být koncipovány tak, aby pomáhaly k eliminaci korupčního prostředí. Neexistuje-li povinnost prokazovat původ finančních zdrojů, resp. majetku, je usnadněna legalizace nelegálních výnosů. Opožděné přijetí opatření proti praní špinavých peněz i to, že u nás nebyly poměrně dlouhou dobu po roce 1990 definovány zisky z nelegální činnosti, umožňovalo, zejména zločineckým organizacím ze zahraničí, využít tyto zisky k nákupům podniků či je jinak vyprat. Přehnaně liberální zákonodárství v oblasti migrační a zejména azylové politiky, umožňuje organizovanému zločinu přesouvat na území ČR členy zločineckých skupin a obchodovat s lidmi. Jsou-li trestní sazby za nejzávažnější trestné činy stále příliš nízké a ochrana svědka nedostatečná, vede to k tomu, že zejména organizovaná trestná činnost se obtížně prokazuje. Použití mimořádných prostředků je komplikované, neefektivní a často je před veřejností zpochybňováno.

Kromě legislativy záleží i na tom, jak je právo uplatňováno, dodržováno a respektováno. Z tohoto hlediska se současný čs. justiční systém jeví jako dosti nevýkonný zejména proto, že trestní řízení je zdlouhavé a příliš komplikované. V některých případech není rozhodnutí soudu vůbec respektováno, např. pachatelé nezaplatí dluhy nebo nenastoupí trest. Často využívají i možnost opakovaného odvolání, obviní soudce z podjatosti nebo zaplatí kauci. K nevýkonnosti soudů přispívají i administrativní opomenutí. Z nedostatků v práci soudů může pramenit i zvyšující se tolerance k negativním společenským jevům. Jestliže justiční systém neobstojí při prosazování práva, nedokáže-li uspět při vymáhání dluhů, majetku, závazků a smluv - důvěra ve spravedlnost a možnosti zákona klesá. Nebezpečné by bylo, kdyby část obyvatelstva vzala uplatnění práva do vlastních rukou. Problémem je nízká úroveň právního vědomí a neúcta k právu.

Od roku 2010 došlo k zásadním změnám trestního zákona a trestního řádu. Důležitá je zejména možnost vyšší trestní sazby za závažné trestné činy. V co nejkratší době by měla být řešena problematika legislativních úprav týkajících se korupce, přísnější legislativní úprava střetu zájmů, zřízení institutu korunního svědka. Měli by být důsledněji trestáni

spolupracovníci organizovaných zločineckých skupin. Vysoké tresty by měly být pro veřejné činitele, kteří s organizovaným zločinem vědomě spolupracují. Je nezbytně nutné zajistit vymahatelnost práva.

V oblasti státní *správy* existuje několik závažných limitujících faktorů, které snižují její výkonnost a vystavují ji nebezpečí, že bude zločinem zneužita k zajištění vhodných podmínek pro realizaci trestné činnosti, k získání informací a zajištění beztrestnosti. Rizikovým faktorem je to, že v řadě oblastí nejsou přesně vymezena jasná pravidla a normy chování a jednání. Každý si pak může dělat to, co vyhovuje jemu, bez ohledu na veřejný zájem a potřeby zajištění vnitřní bezpečnosti. Budou-li existovat jasná, vzájemně si neodporující pravidla, bude takovýto systém chránit veřejného činitele a vymezí přesně rámec jeho počínání a odpovědnosti.

Vzhledem k tomu, že v devadesátých letech chyběla a do určité míry stále ještě chybí možnost kvalitní a profesionální přípravy ve státní správě, je kriminogenním faktorem nedostatečná odborná připravenost pracovníků v této oblasti. Nízká profesionalita státních úředníků se může projevit v nedůsledném výkonu funkce, v neopatrném vztahu k důvěrným informacím, ve vztahu ke korupci, k porušování nestrannosti vůči různým zájmovým skupinám. Nedostatkem, který může být zneužit, je i to, jsou-li místa ve státní správě obsazována na základě známostí, protekcí a politických vlivů. Kriminogenním faktorem, který by mohl v budoucnosti bránit v optimálním rozvoji státní správy, je její politizace. Složení aparátu jednotlivých ministerstev je dosud příliš závislé na volebních výsledcích. Po každých volbách se pak mění celé týmy, chybí návaznost. Významným negativním faktorem je nedůvěra většiny občanů v instituce státní správy. Občané negativně vnímají nepořádek, neplnění základních povinností, nekompetentnost, aroganci a bohorovnost státních úředníků a další nedostatky.

V České republice není dosud rozvinuta *regionální a lokální samospráva*. Limitujícím faktorem je stále to, že úroveň participace občanů na řízení je nízká. Jestliže v roce 1997 konstatoval M. Potůček, že „více než polovina obyvatel není připravena se přímo osobně angažovat v řešení veřejných záležitostí“¹⁰ není asi dnes situace lepší. V tomto směru působí i subjektivní zábrany. „Pro člověka je mnohem snazší uchovat si nezávislost a integritu, stojí-li stranou rozhodování, než je-li vtažen do účasti v něm. Tam, kde se uvolí participovat na řešení problémů, vystavuje se tlakům, rizikům a situacím, k nimž by jinak mohl zůstat vcelku lhostejný.“¹¹ Místní politika by přitom mohla sehrát významné poslání v prevenci

¹⁰ Potůček, M.: Nejen trh. Praha: SLON 1997.

¹¹ Keller, J.: Sociologie byrokracie a organizace. Praha: SLON 1996.

kriminality na místní úrovni, zejména při omezování majetkové a násilné kriminality. Podstatnou roli zde může mít ochrana veřejných prostranství a zajišťování bezpečnosti a majetku občanů.

Opatření proti působení kriminogenních faktorů v oblasti státní správy i samosprávy by měla vycházet z analýzy a z jasné vize cílového žádoucího stavu. Měly by být rozvrženy strategické kroky, stanovení aktéři a rozděleny jejich úkoly. Činnost by měla být koordinovaná, průběžně by měly být analyzovány úspěchy i nedostatky. Politická, materiální i mediální podpora orgánů činných v trestním řízení – včetně specializovaných útvarů policie - by neměla být zpochybňována, ale měla být jasně deklarována. Mělo by být jasně odlišeno, kde je veřejný a obecný zájem a kde začíná zájem skupinový a soukromý. Musí se zvýšit osobní zodpovědnost politiků, jmenovaných úředníků, vedoucích pracovníků. Zároveň musí být ustaveny mechanismy, které chrání systém a jeho pracovníky, určena pravidla, jak postupovat v případech pokusů o korupci nebo vydírání. Zásadně se musí odloučit policie a justice od politických vlivů.

Po roce 1990 došlo k některým změnám v sociální struktuře. Z kvantitativního hlediska nešlo o změny převratné - mezi léty 1988 a 1993 79,4 % zůstalo současných ekonomicky aktivních stabilních ve své statusové kategorii, 13,8 % prošlo vzestupnou vertikální mobilitou a 6,8% prošlo sestupnou mobilitou.¹² Realizovaly se však výrazné změny kvalitativní. Na rozhodující místa ve státní správě přišli noví lidé, proběhly majetkové restituce a malá privatizace, vznikly skupiny zámožných podnikatelů a došlo k oživení živnostenského a řemeslnického stavu. V důsledku těchto okolností se vytvořila skupina majetných osob, disponujících velkými sumami peněžního kapitálu a došlo k narůstání sociálních nerovností.¹³

Zvětšující se rozdíly mezi lidmi podle majetku a společenského postavení mohou vést nejen k růstu nepřátelství mezi vrstvami chudých a bohatých, ale i k pocitu ohrožení u příslušníků středních vrstev. Přístup k mocenským pozicím je nerovný. Společenský systém umožňuje, aby byl životní úspěch dosahován i nemorálním způsobem. Na vyšší příčky společenského žebříčku se dostali i lidé, kteří jak majetek, tak většinou s ním související postavení ve společnosti, dosáhli nezákonným způsobem. Prohlubuje se sociální distance. Převažují kontakty založené na známostech, na základě známostí a protekcí se utváří kariéra i postavení ve společnosti. Ze známosti si lidé vzájemně poskytují protislužby.¹⁴ K tomu, aby mohli bossové zločineckých skupin svoji činnost provádět s co nejmenším rizikem, musí buď

¹² Machonin, P., Tuček, M.: Česká společnost v transformaci. Praha: SLON 1996, str. 144.

¹³ Machonin, P., Tuček, M.: Česká společnost v transformaci. Praha: SLON 1996, str.17-18.

¹⁴ Keller, J.: Dvanáct omylů sociologie. Praha: SLON 1995.

sami patřit k té elitě, která určuje pravidla nebo mít s touto elitou velice dobré kontakty. Na základě těchto kontaktů pak získávají informace, případně zastání od oficiálních kruhů, aniž by museli sáhnout ke korupci nebo dokonce násilí. Mají pocit jisté nadřazenosti. Spoléhají na to, že díky svému postavení na společenském žebříčku, podpoře vlivných osob a v důsledku nízké výkonnosti orgánů činných v trestním řízení jsou nedotknutelní. Kromě toho dochází k oslabení sociální kontroly. S tím souvisí i tolerance vůči protispolečenskému a někdy i vůči nelegálnímu počínání.

Pokud se týká obyvatelstva, je kriminogenním faktorem to, nejsou-li občané o zločinu dostatečně informováni. Lidé by si měli uvědomovat, jaké nebezpečí hrozí celé společnosti ze strany zločinu, neměli by propadat neúměrnému nadšení z populistických opatření, neměli by zločin tolerovat. Nesprávné je, jsou-li místo informací o podstatě a příčinách zločinu a o tom, jak se proti němu chránit, veřejnosti předkládána různá zástupná témata: skandály nepohodlných politiků, celebrit, vyšších státních úředníků, špiček policie. V důsledku špatné informovanosti o zločinu převažuje u veřejnosti neurčitý pocit nebezpečí a obav. Může pak docházet ke komunikační lhostejnosti a tím i k oslabení sociální kontroly. S oslabením sociální kontroly roste tolerance vůči protispolečenskému a někdy i vůči nelegálnímu počínání. Zhoršení výkonnosti ekonomiky může pro řadu občanů znamenat pokles životní úrovně. Růst nezaměstnanosti, neschopnost splácet hypotéky a půjčky může souviset se snahou zvyšovat si příjmy i nelegální cestou. Svět zločinu působí na obyvatelstvo negativně rovněž tím, že nabízí lidem nelegální zboží a služby. Tím nejen uspokojuje, ale také záměrně vyvolává poptávku po tomto zboží a službách. U části obyvatel závislost na nelegálním zboží a službách může vést k tomu, že se světem zločinu začnou spolupracovat.

Zlepší-li se informovanost občanů o zločinu, pochopí-li lidé jeho podstatu, budou si uvědomovat i nebezpečí, které hrozí celé společnosti. Ocení výsledky soustavné činnosti zaměřené proti pachatelům a na pomoc obětem, nebudou zločin tolerovat. V důsledku toho, že si lidé budou ve větší míře vědomi, jaká nebezpečí jsou spojena s drogovou závislostí, nebo s využíváním sexuálních služeb, či s nabídkou riskantních finančních výpomocí, bude poptávka po nelegálním zboží a službách klesat. V důsledku toho se sníží i zisky zločineckých skupin. Pozitivní úlohu by mohlo sehrát i zlepšující se péče dobrovolných a státních organizací o oběti zločinu.

I v oblasti kultury – pojímané v širším smyslu jako životní styl, morálka, mezilidské vztahy, působení rodiny a školy, sdělovací prostředky a věda – existuje řada kriminogenních faktorů. V oblasti životního stylu mohou být např. zločinem zneužity ty životní strategie, které jsou založené na jednostranně konzumních orientacích. Touha po exkluzivním životním

stylu, kombinovaná navíc se zahálčivým životem, může někdy být předpokladem pro zapojení do zločineckých struktur. Řada negativních prvků je v systému výchovy, v malých možnostech pro smysluplné využívání volného času. Ve většině případů neplní výchovné funkce ani rodina. Lidé se často nechovají odpovědně ke svému zdraví. Za této situace sílí např. nabídka drog a zvyšuje se počet narkomanů. Řada nežádoucích činností je navíc důsledkem neregulované nápodoby. Důsledkem tohoto životního stylu je přinejmenším to, že u velké části populace se vytváří celoživotní závislost na požívání návykových látek. Bezprostředněji ohrožujícím důsledkem je pak skutečnost, že s nadměrným požíváním alkoholu nebo psychotropních látek je často spojena kriminalita.

Součástí kultury jsou i sdělovací prostředky. Ty mohou v mnoha ohledech ovlivnit budoucí vývoj kriminality nepříznivým směrem, zejména tím, že pojmají zločin jako atraktivní téma, které svojí dramatičností a napětím láká masu čtenářů a posluchačů. Ve snaze o senzačnost popisují pouze virtuální realitu a nevystihují podstatu, banalizují nebo glorifikují zlo, opomíjejí největší nebezpečí, spočívající v tom, že bující zločin paralyzuje společnost. Chybou je rovněž zobrazení násilí bez dostatečného odstupu, jako jediného možného způsobu řešení konfliktů nebo jako formy seberealizace. Média často nedodržují zásadu, že by neměla být poškozována oběť, ohrožení její příbuzní a majetek. Negativním faktorem může být i to, zdůrazňují-li sdělovací prostředky životní styl, který má ve své podstatě poměrně blízko k neetickým, často i nelegálním praktikám. Mohou být vyzdvižováni lidé, kteří získali s ohledem na vynaloženou práci nepřiměřený majetek. Mediální konfrontace s informacemi o životním stylu celebrit může být dalším zdrojem frustrace a nespokojenosti s vlastním životem. Tím, že mají sdělovací prostředky značný vliv na veřejné mínění, mohou působit v zájmu něčeho, co je pro svět zločinu výhodné. Někteří zločinci pak mohou být paradoxně prezentováni jako oběti trestní justice. Zároveň dochází ke zpochybňování, osočování a často i zesměšňování autorit a těch, kdo proti kriminalitě bojují, zejména zákonodárců, státních zástupců, policistů, soudců. Nevýhodou je, že sdělovací prostředky jsou v důsledku diktátu trhu pod silným ekonomickým tlakem. Zejména komerční média jsou závislá na reklamě, mohou tedy těžko zachovat objektivitu, očekává-li od nich ten, kdo je velkoryse financuje, něco jiného.

Významným protiopatřením je práce s veřejností. Veřejnost musí být informována, že zločin škodí celé společnosti - narušuje politický, hospodářský, právní systém, porušuje etické normy, může zničit vše, co lidé svým úsilím vytvořili. Škola i rodina by měly varovat před nebezpečími spojenými s patologickými formami životního stylu, nabízet možnosti pro aktivní využívání volného času. Média by měla informovat veřejnost nejen o nebezpečnosti

zločinu, ale i o tom, jak lze účinně proti němu postupovat. Zároveň se musí hledat mechanismy, které by zamezily zneužívání hromadných sdělovacích prostředků ke zkreslování nebo i falšování skutečností.

Zdůrazňujeme rovněž význam vědeckého poznání. Nebude-li kriminalita předmětem soustavné vědecké analýzy, opřené i o mezinárodní zkušenosti, a nebudou-li tyto analýzy dostatečně využívány v politice zaměřené proti zločinu, pak nemohou být opatření proti ní i promyšlená a v důsledku toho i účinná.

Lze shrnout, že v oblasti politiky, ekonomiky, právního systému, správy a samosprávy, sociální struktury i kultury působí řada rizikových faktorů, které mohou být světem zločinu zneužity k zajištění podmínek pro efektivní a pokud možno beztrestné páčání trestné činnosti, k získávání spolupracovníků a klientů, pro spotřebu nelegálního zboží a služeb. Těchto kriminogenních faktorů jsou v každé oblasti desítky: některé mají podstatný vliv, některé jsou méně významné, ale pro zločince nezbytné k tomu, aby se mohly uplatnit faktory silnější. Některé rizikové faktory postupně zanikají, buď samy od sebe nebo díky úspěšnému působení společenských sil, které mají kriminalitě čelit. Stejně jako jedny faktory zanikají, jiné v průběhu života společnosti vznikají, jako reakce na změnu společenských podmínek. Chceme-li být úspěšní při prevenci kriminality musíme včas rizikové faktory – hlavně ty nově vznikající – nalézat a hledat účinná protipatření k jejich eliminaci nebo alespoň omezení.

Trestní politika – účel trestání

Obecně se má za to, že každý stát svou trestní politikou deklaruje zejména úroveň ochrany základních lidských a občanských práv a svobod, kterou je ochoten a schopen reálně zabezpečit. Trestní politika státu je konkretizována především v jeho trestní legislativě hmotně právní i procesní, v systému a uspořádání orgánů a institucí zajišťujících uplatňování trestněprávních norem i v praktické činnosti těchto subjektů

Trestní politiku lze definovat jako „součást obecné politiky při formulování cílů a prostředků společenské kontroly kriminality pomocí trestního práva“ (J.Musil), a právě v této souvislosti vystupuje do popředí také problematika trestů a trestání.¹⁵ Je zřejmý význam kriminologického pohledu na tak mnohohrstevný fenomén, jakým je trest a jeho účel, neboť právo (trestní právo) se dotýká pouze jeho normativní dimenze.

Ukládání a výkon trestních sankcí je tradičně chápáno jako zjevný výraz svrchovanosti státní moci a kompetence orgánů trestní justice. Způsob, jakým stát trestá pachatele trestných činů, tj. jaké tresty jim ukládá a jak s odsouzenými osobami zachází, má velmi úzký vztah k charakteru politického a sociálního uspořádání dané společnosti, k respektování lidských a občanských práv a vypovídá o konceptu celého právního řádu.

Lze konstatovat, že při ukládání a výkonu trestních sankcí je přímo manifestována trestní politika státu. Hovoříme proto o „sankční politice“, jako relativně autonomní (z hlediska funkce, cílů a aplikace zvolených prostředků) složce trestní politiky.

Trest je historicky spjat s kriminalitou v tom smyslu, že vždy tvořil přirozenou reakci na spáchaný čin. Toto sepětí „zločinu a trestu“ našlo své známé vyjádření i v literatuře (F.M.Dostojevskij) a všeobecně je chápáno jako něco správného a samozřejmého, ať už si pod pojmem trest představujeme odplatu, odstrašení, pomstu, újmu pro pachatele, ochranu

¹⁵ Musil, J.: Úloha trestní politiky při reformě trestního práva. Trestní právo 1998, č.1, str.3-5.

Dále srov. např.: Kaiser, G.:Kriminologie.1.vyd. Praha: C.H.Beck 1994, str. 257.

Kunz, K.-L.: Souvislosti mezi kriminologií a kriminální politikou a jejich odlišnosti. Právník 1997, č.8, str. 673-692.

Novotný, O., a kol.:Kriminologie. 2. vyd. Praha: ASPI Publishing 2004, str.26-30.

Kuchta, J.,Válková, H. a kol.: Základy kriminologie a trestní politiky.1.vyd. Praha.: C.H.Beck 2005, str. 8 a násled.

společnosti, zadostiučinění pro oběť, prostředek k nápravě nebo k vykoupení viny, či cokoliv jiného.

Otázky účelu trestu a trestání a odpovědi na ně představovaly také zlomové etapy ve vývoji kriminologického myšlení. Připomeňme poselství, které nám předal právník Cesare Beccaria (1738-1794) ve své stěžejní studii z roku 1764 *Dei Delitti e delle Pene* (O zločinech a trestech), když poukazoval na drastické vyšetřovací metody a krutý sankční systém. K jeho osvíceneckým myšlenkám o humanistickém pojetí trestní justice se dodnes hlásí kriminologie jako k základu své trvalé orientace na zajištění lidských práv a spravedlnosti v trestním procesu a při výkonu soudem uložených trestů.

V jeho době tak radikální a možno říci utopické požadavky se dnes ve většině zemí postupně naplňují. K tomu významně přispívá i kriminologie jako vědní obor, který je schopen svými teoretickými argumenty i poznatky získanými z empirických výzkumů přesvědčit veřejnost, zákonodárce a výkonnou moc o potřebě žádoucí trestní a sankční politiky.

Lze odkázat například na významný dokument připravený na podkladě vědeckých kriminologických studií, kterým bylo Doporučení Rady Evropy č. R(96)8 k trestní politice v čase změn (schválené Výborem ministrů dne 5.září 1996), určené členským státům, obsahující zejména následující postuláty:

- Každá odezva na vývoj kriminality musí být v souladu se základními principy demokratického státu, v němž vládne zákonost a musí být podřízena nejvyššímu cíli, jímž je záruka respektování lidských práv;

- proto bez ohledu na jakkoli vážnou situaci, v níž se může společnost z pohledu kriminality nacházet, nebudou přípustná žádná opatření, zaměřená na řešení předmětné situace, která nebudou ctít demokratické hodnoty, lidská práva a zákonost ;

- jednou ze základních funkcí trestní justice musí být ochrana zájmů obětí zločinu. Za tím účelem bude nezbytné posilovat důvěru obětí v trestní justici a náležitě přihlížet v rámci soustavy trestní justice k fyzickým, psychologickým, materiálním a společenským újmám, které oběti utrpěly.

Současná kriminologie si je vědoma dlouhého historického vývoje názorů na účel trestu a trestání a je si vědoma i podmíněnosti trestní a sankční politiky celkovým civilizačním, kulturním, hospodářským a politickým vývojem společnosti. Rovněž rozvoj dalších vědních oborů jako je sociologie, psychologie, filosofie a samozřejmě i trestně právních věd, včetně penologie a viktimologie, přinesl mnoho nových poznatků a názorů pokud jde o druhy soudních sankcí, jejich ukládání a jejich výkon.

Stěžejní otázky se týkají zejména přísnosti a druhů ukládaných trestů. Historické zkušenosti nás přesvědčují, že tvrdé a kruté způsoby trestání, například ve středověku, uspokojovaly snad veřejnost, ale rozhodně nevedly ke snížení zločinnosti. Ani tak lapidárně odstrašující formy trestání, jako bylo vystavení odsouzeného na pranýři nebo ponechání těla oběšeného zločince pro výstrahu na šibenici neměly, vyjádřeno současnou terminologií, generálně preventivní účinek.

Absolutní trest, tedy trest smrti, byl po staletí chápán jako zcela běžný prostředek k trestání zločinců, takže bylo třeba vymýšlet různé kvalifikované způsoby jeho výkonu, aby bylo možno nějak diferencovat vzhledem k závažnosti spáchaného činu nebo k osobě pachatele. Všechny tyto kvalifikované způsoby trestu smrti spočívaly v podstatě na gradaci utrpení a ponížení, které bylo možno odsouzenému způsobit před ukončením jeho života. Krutost a rafinovanost při popravách často neznala mezí.¹⁶

Sutherland uvádí, že tresty je možno rozdělit podle druhu do čtyř základních skupin: na tresty peněžité, útrpné, společenskou degradaci a izolaci. Izolací od společnosti lze dosáhnout na kratší či delší dobu uvěznění, vyhnanstvím, trvalá izolace spočívá v popravě. Fyzické útrapy spočívají v mučení, společenská degradace je dosažena například trvalým označením pachatele (vypálením znamení, zmrzačením).¹⁷

Historie „uvěznění“ je dosti nepřehledná; v evropském kontextu převažuje názor, že původně bylo uvěznění používáno jako zabezpečovací prostředek, tedy jako vazba zločinců, očekávajících rozhodnutí soudu o trestu, či jako nátlak na dlužníky, aby splnili své závazky a aby byli k dispozici věřitelům (citovány jsou příklady o tomto účelu uvěznění již z doby starého Řecka a Říma).

Širší používání uvěznění se objevuje v křesťanské epoše. Byla to církev, která začala používat dočasné umístění (někdy však na celý život) ve strohých podmínkách klášterů jako určitý trest pro privilegované společenské vrstvy. Asketické podmínky řeholních řádů a izolace od vnějšího světa znamenaly značné omezení osobní svobody. Obdobnou izolací na hradech a jiných objektech byly řešeny různé nástupnické, dědické nebo mocenské konflikty ve vrstvách vládnoucí šlechty. Punitivní charakter inkarcerace se postupně přenesl i do světského života, i když dlouho převažovalo uvedené zabezpečovací či administrativní pojetí

¹⁶ Viz např. Monestier, M.: Historie trestu smrti (dějiny a techniky hrdelního trestu od počátku do současnosti). Praha: Rybka Publishers 1998, 405 s.

¹⁷ Srov. Sutherland, E.H.: Principles of Criminology, Philadelphia, 1955.

uvěznění pro dlužníky nebo pro osoby, které měly splnit nějakou povinnost nahradit škodu apod.¹⁸

Používání uvěznění jako trestní sankce vedlo k vytváření velmi drsných podmínek, za kterých se tento trest vykonával. Bylo tomu tak zejména proto, že uvržení do vězení bylo chápáno jako alternativa k tradičním trestům, tedy k popravě nebo k jiným fyzickým a dehonestujícím trestům. Zachování života odsouzeného, byť v krutých podmínkách uvěznění, bylo chápáno jako akt milosti a zmírnění trestu.

Přibližně již v 17.století se setkáváme s různě odstupňovaným výkonem uvěznění, pokud jde o délku odnětí svobody či podmínek, za kterých bylo prováděno. V následujícím století je odnětí svobody již běžně ukládáno soudy jako sankce za činy, které nevyžadovaly přísnější trest.¹⁹

Prakticky ve stejné době, kdy trest odnětí svobody začal být častěji používán a kdy se stal nedílnou součástí sankčního systému v evropských i v dalších zámořských zemích, se objevují kritické hlasy poukazující na různé stinné stránky tohoto trestu, zejména pokud jde o jeho účinky na pachatel a o způsob jeho výkonu. Logicky byla nastolena i otázka přiměřenosti délky trestu spáchanému činu a osobě pachatele.

Lze říci, že již tehdy se projevovala nejistota a vznikaly pochybnosti o metodách a formách zacházení s uvězněnými osobami. Známý je pensylvánský systém²⁰ založený na přísné izolaci vězňů, kteří byli separováni v oddělených celách (*solitary system*) a v nástupní etapě výkonu trestu nebyli ani zařazováni do práce, v cele měli pouze Bibli a byli ponecháni o samotě ke zpytování svého svědomí (odtud také pojem penitenciární zacházení, *penitence-litost, pokání*, z lat.).

Obdobně profilovaný a jednostranně orientovaný byl auburnský systém²¹, spočívající na zachovávání absolutního mlčení mezi vězni (*silent system*). Ti byli přes noc izolováni v cele a během dne při společné práci nebo jídle nesměli mít žádný verbální kontakt s ostatními vězni, což bylo vynucováno tělesnými tresty.

Represivní jednostrannost těchto systému byla samozřejmě postupně modifikována, vznikaly různé smíšené systémy a modely zacházení s vězni, ale stále byla všudypřítomná otázka po smyslu a účelu trestu a trestání.

¹⁸ Viz také: Karabec, Z. a kol.: Krátkodobé tresty odnětí svobody. Praha: IKSP 2000, 87 s.

¹⁹ Melossi, D.: The Sociology of Punishment. University of Bologna 1998, 523 s.

²⁰ Vznikl ve Philadelphii v roce 1786.

²¹ Zavedený ve státě New York roku 1823 v Auburnské věznici.

Trestní a sankční politika, tedy nazírání na přiměřenost a vhodnost společenské reakce na spáchaný trestný čin, je historicky a kulturně podmíněna. Liší se v jednotlivých civilizačních oblastech a mění se i v průběhu času.

Dávné chápání trestní spravedlnosti, tak jak o něm máme ověřitelné historické doklady, spočívalo *na odplatě a vyrovnání*. Známy princip „oko za oko, zub za zub“ vyjadřuje nejen záměr způsobit pachateli stejnou újmu, jakou způsobil své oběti, ale obsahuje i snahu „vyrovnat“ situaci pachatele a poškozeného. Tohoto vyrovnání však bylo možno v určitých případech dosáhnout i nepřímou, tedy kompenzací (poskytnutím adekvátního odškodnění). To je podstata různých možností „vykoupení se z trestu“, tedy možnosti vyhnout se odplatě zaplacením náhrady (odškodného) oběti.

Tyto postupy byly chápány jako „spravedlivé“, tedy jako přijatelné a vhodné ve většině známých civilizačních okruhů, a to v různých etapách jejich kulturního vývoje.

Modality tohoto pojetí trestní spravedlnosti se projevovaly spíše v procedurách (měly tedy spíše „procesní charakter“), např. v různých kulturních a náboženských zvyklostech, podle kterých byly projednávány jednotlivé delikty a bylo zacházeno s jejich pachateli.

Kompetence k projednávání různých deliktů prošly v průběhu časů radikálními změnami. V původní podobě byly tyto kompetence zřejmě ponechány nejužšímu okruhu rodiny (to je základem dosud přežívající krevní msty), nebo stařešinovi rodu, či sboru představitelů kmene. Tak jak se vyhraňovala moc jednotlivých subjektů (náčelníků, vládců a pod.), řídících a rozhodujících obecné i dílčí záležitosti dané lidské pospolitosti (komunity), přičemž tato moc byla často zdůvodňována a zaštiťována náboženskou autoritou, omezovala se zároveň možnost přímých účastníků daného konfliktu (deliktu) rozhodnout věc podle představ a zájmů oběti.

Postupem času pozbyly jednotlivé delikty „soukromoprávní charakter“, přestaly tedy být primárně záležitostí mezi viníkem a poškozeným a stát (nejprve absolutistický panovník, později jiné subjekty - orgány, na které panovník delegoval svou pravomoc) si plně vytvořil *trestní monopol*.

V Evropě tento vývoj nabýval konkrétních rysů v průběhu 11. a 12. století, tak jak se postupně formovaly jednotlivé státní útvary a upevňovala moc panovníků a církve. Z počátku si vznikající státní moc vyhrazovala právo stíhat jen nejzávažnější činy, ohrožující moc panovníka nebo státní náboženství. Postupně se monopol státu rozšířil na všechny delikty a trestné činy se plně dostaly do sféry veřejného práva.

Součástí tohoto trestního monopolu se stalo i *výlučné oprávnění státu koncipovat trestní politiku a realizovat ji svými mocenskými prostředky*. Tento vývoj vyvrcholil v průmyslově rozvinutých evropských zemích zhruba v 19. století a byl odrazem celkového nazírání na úlohu státu a součástí filozofického a politického myšlení té doby.²²

V trestněprávní teorii je koncepce trestání založena na známé zásadě *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, tedy že trestný čin i trest musí být vymezen zákonem. Lze poznamenat, že výraz *poena*, pocházející z řečtiny, původně znamenal očistění obce od zločinu a postoupení pachatele božstvu. Různá současná teoretická vymezení trestu zahrnují zejména tyto znaky: trest obsahuje způsobení újmy, tato újma je způsobena cíleně k tomu oprávněnou autoritou, trest je ukládán za porušení práva, toto porušení musí být zaviněné, trest je ukládán z ospravedlnitelného důvodu.²³

Trest odnětí svobody začal být aplikován jako prostředek trestní politiky, který má přinášet rehabilitační a resocializační efekty a který by se svou humánní podstatou odlišoval od tretu smrti, od tělesných trestů, vyhnanství apod.²⁴

Ve stručnosti připomeňme, že se historicky vyhranily dvě základní koncepce týkající se účelu trestu. Jeden základní směr považuje trestný čin za akt svobodné vůle pachatele a trest je proto přirozeným důsledkem spáchaného činu, přiměřenost trestu se posuzuje podle závažnosti deliktu, je jeho „zrcadlovým odrazem“. Trest má význam „sám o sobě“, jeho uložení je morálním imperativem. Je nutno trestat proto, že byl spáchán trestný čin (*punitur, quia peccatum est*). Jde tedy o koncept, který bývá označován jako absolutní teorie trestu, retributivní teorie, klasická škola trestního práva aj.

Druhý základní směr považuje spáchání trestného činu za důsledek určitých poznatelných vlivů, například nedostatků ve výchově, rodinného prostředí, existenční nouze, biologických a psychologických předpokladů.. Pachatel se tedy nerozhoduje „svobodně“, zda spáchá trestný čin, ale jedná pod tlakem různých osobnostních a sociálních faktorů. Hlavní a jedině ospravedlnitelný cíl trestání spočívá proto v tom, aby při výkonu trestu bylo pachateli poskytnuto odborné zacházení, které potlačí příčiny, proč byl trestný čin spáchán. Je tedy nutno trestat proto, aby již nedošlo k trestnému činu (*punitur, ne peccetur*). Tento koncept bývá označován jako utilitární teorie trestu, rehabilitační teorie, pozitivistická škola trestního práva aj.

²² Viz také: Karabec, Z.: Koncept restorativní justice. In: Restorativní justice. Sborník příspěvků a dokumentů. Praha: IKSP 2003.

²³ Srov. např.: Walker, N.: Why Punish? Oxford University Press, Oxford – New York 1991.

²⁴ Garland, D. (ed.): Punishment and Modern Society. The University of Chicago Press 1999, 312 s.

Nepodmíněný trest odnětí svobody obsahuje zejména tyto prvky: újmu pachateli, odplatu, morální odsudek, izolaci jako prostředek k ochraně společnosti, příležitost k převýchově a resocializaci, odstrašení dalších potenciálních pachatelů, satisfakci oběti a veřejnosti, příležitost ke kompenzaci způsobené škody.

O. Novotný ve své publikaci *O trestu a vězeňství*, v našem prostředí a v tehdejší době průkopnické studii, uvádí:²⁵ „Při výkonu trestu odnětí svobody prvořadé nebezpečí představují škodlivé vlivy ze strany ostatních spoluvězňů, kterým je vězeň vystaven doslova ve dne v noci. O tom, co je správné a co není, začíná rozhodovat společenství odsouzených. Donucení, které je jedním z hlavních prostředků vězeňských zařízení, může vést k otrlosti, otupělosti, lhostejnosti, pokrytectví, lži, podvodu a podlézavosti. Umělý zásah do života odsouzeného, kterým je trest odnětí svobody, přetrhává sice často svazky společensky škodlivé, ale často narušuje i svazky sociálně užitečné, rozbíjí rodiny, vede k rozvodům a porušuje i jiné pozitivní citové vztahy, čímž vytváří nemalé překážky resocializaci odsouzeného. Chceme naučit odsouzeného žít normálním životem, ale musíme mu podmínky normálního života vzít. Tak ovšem vzniká nová možnost vzniku nových deformací. Abnormální podmínky života ve vězeňském zařízení jsou příznivé pro vznik homosexuálních návyků. Umělé klima ve vězeňském zařízení může stupňovat pocity méněcennosti vzniklé trestním stíháním, může deprimovat a vést ke stavům apatie. Může vést k narušení volných vlastností, neboť bereme ve značné míře svobodu rozhodování tomu, koho chceme naučit, aby se v budoucnu rozhodoval správně. Pobyt odsouzeného ve vězeňském zařízení může vést i k vytvoření dalších překážek jeho resocializace (např. tetování odsouzeného apod.). Těžko si ovšem představit vězeňské zařízení, v němž by odsouzení žili po všech stránkách v normálních životních podmínkách. Každý trest představuje umělý zásah do života odsouzeného a to tím spíše musí být takovým zásahem nepodmíněný trest odnětí svobody. Tak však vzniká situace, že máme naučit správně užívat svobody někoho, komu tuto svobodu bereme. Bez řešení těchto rozporů není možno mluvit o výchovném významu nepodmíněných trestů odnětí svobody.“

K této zasvěcené charakteristice vězeňského prostředí lze dodat, že delší pobyt ve věznici nutně vede k adaptaci na vězeňské prostředí a k pasivnímu přizpůsobení daným podmínkám. Projevy nekonformního chování ve věznicích končí konfliktem s vězeňským personálem nebo se spoluvězni. Toto nezbytné potlačení individuality odsouzených osob vede u nich ke ztrátě pocitu odpovědnosti za vlastní rozhodování (ostatně v etiologii kriminálního

²⁵ Novotný, O.: *O trestu a vězeňství*. Praha: Academia 1969. 142 s.

chování se nedostatek odpovědnosti objevuje velice často), což může po propuštění z dlouhého trestu vést až ke ztrátě sociální a psychické způsobilosti k životu na svobodě.

Například v našem výzkumu dlouhodobých trestů odnětí svobody²⁶ při dotazníkovém šetření na otázku „co má na Vás ve výkonu trestu nejvíce negativní vliv“ odpověděli dotazovaní vězni takto: chování spoluvězňů (26,9 % respondentů), prostředí (24,6 %), chování personálu (21,5 %), izolace (14 %), stereotyp, nuda (7,7 %), bezmoc (4,3 %).

Na otázku „co Vás ve výkonu trestu nejvíce posiluje“ odpověděli dotázaní vězni takto: naděje na konec trestu (17,8 % respondentů), osobní vlastnosti (10,3%), korespondence (8,4 %), sport (3,7 %), četba, volné aktivity, práce (1,9 %).

Základem účinného penitenciárního zacházení musí být náležitá diferenciaci, která odliší podmínky výkonu trestu odnětí svobody podle závažnosti spáchaného činu a stupně a povahy narušení pachatele. Tato tzv. vnější diferenciaci je zajištěna soudním rozhodnutím, podle kterého se odsouzený zařadí k výkonu nepodmíněného trestu odnětí svobody do některého ze čtyř typů věznic (s dohledem, s dozorem, s ostrahou, se zvýšenou ostrahou).²⁷ V místě výkonu trestu se vězni umísťují odděleně podle pohlaví a zpravidla také mladiství odděleně od dospělých, recidivisté odděleně od odsouzených, kteří jsou ve výkonu trestu poprvé, odsouzení za úmyslně spáchané trestné činy odděleně od odsouzených za trestné činy spáchané z nedbalosti a odděleně se také umísťují vězni, kteří jsou pracovně nezařaditelní, trpí duševními poruchami chování a odsouzení s uloženým ochranným léčením (tzv.vnitřní diferenciaci).²⁸ Vzhledem k trvalé přeplněnosti českých věznic, reálným ubytovacím možnostem a stavebnímu stavu některých vězeňských objektů, je praktické provádění náležité vnitřní diferenciaci značně omezené.

Určité možnosti k diferencovanému působení na odsouzené osoby vykonávající trest odnětí svobody poskytují ovšem také program zacházení. Tyto programy obsahují konkrétně formulovaný cíl působení na odsouzeného, metody zacházení s odsouzeným směřující k dosažení cíle, a způsob a četnost hodnocení těchto programů. Formálně by tedy bylo možno konstatovat, že se naplňuje penologický postulát diferenciaci a individualizace trestu., nebo že jsou k tomu alespoň vytvořeny zákonné podmínky.²⁹

Bez zajímavosti proto nejsou ani názory vězňů na tyto programy. V uvedeném výzkumu dlouhodobých trestů³⁰ na otázku „uvažoval jste o tom, jaký smysl má program zacházení,

²⁶ Blíže viz : Karabec, Z. a kol.: Dlouhodobé tresty odnětí svobody. Praha: IKSP 2004.

²⁷ § 56 trestního zákoníku č.40/2009 Sb.

²⁸ § 7 zákona o výkonu trestu odnětí svobody č.169/1999 Sb.

²⁹ Srov. ustanovení § 41 zák.č.169/1999 Sb.

³⁰ Viz pozn.č.12.

který byl s Vámi projednán při nástupu do výkonu trestu“ odpovědělo 67,0 % dotázaných vězňů kladně a 33,0 % záporně. Na otázku o smyslu a účelu programů zacházení odpovědělo 37 % dotázaných vězňů, že je to povinnost, 12 % že účelem programů je převýchova odsouzených a 21 % spatřuje v programech příjemné vyplnění času.

S výkonem nepodmíněných trestů odnětí svobody úzce souvisí problematika přiměřenosti trestu. Princip je jednoduchý; trest má být přiměřený spáchanému činu a osobě pachatele. Česká právní úprava vyžaduje (§ 39 odst. 1 trestního zákoníku), aby při stanovení druhu a výměry trestu soud přihlédl k povaze a závažnosti spáchaného trestného činu, k osobním, rodinným, majetkovým a jiným poměrům pachatele a k jeho dosavadnímu způsobu života a k možnosti jeho nápravy. Soud má přitom také přihlídnout k chování pachatele po činu, zejména k jeho snaze nahradit škodu nebo odstranit jiné škodlivé následky činu a přihlídnout mj. také k účinků a důsledkům, které lze očekávat od trestu pro budoucí život pachatele.

Dikce zákona je tedy poměrně jasná. Z kriminologického (penologického) hlediska je však zřejmé, že například jeden rok nepodmíněného trestu odnětí svobody bude jinak vnímán vícenásobným recidivistou, který při nástupu trestu se vrací do důvěrně známého prostředí a do subkultury, na kterou je adaptován a pobyt ve vězení bere jako jednu z variant svého způsobu života. Naproti tomu pro řádného občana, který dostal stejný trest například za zavinění vážné dopravní nehody, může být doba jednoho roku ve vězeňském prostředí k nepřekání. Uvedené zásady pro přiměřenost trestu ovšem implikují i další otázky. U dlouhodobých trestů odnětí svobody jde zejména o problematiku osobnosti pachatele a možnosti nápravy (převýchovy, resocializace) osob odsouzených k tomuto trestu.

Velmi dlouhé tresty odnětí svobody jsou vedeny především účelem izolovat nebezpečného a aktuálně prakticky neovlivnitelného pachatele od společnosti. Řada výzkumů přinesla poznatek, že takové tresty vedou často k negativním změnám v prožívání doby uvěznění, které jsou trvalejšího rázu a působí proti resocializačním snahám.

Z hlediska regulativní funkce trestu (změna chování) jsou dlouhodobé tresty, s pravděpodobností jejich ukončení ještě za života odsouzeného, časově „předimenzovány“. Následkem toho vyhasínají sociálně žádoucí vzorce chování, neboť jsou v podmínkách uvěznění neadaptivní a vynořují se vzorce nové, pro život na svobodě nevhodné. Dochází ke ztrátě iniciativy, zužují se zájmy a osobnost odsouzeného sociálně degraduje. Výzkumy orientované na změnu osobnosti vlivem výkonu doživotního trestu poukazují na postupnou ztrátu perspektiv, na institucionalizaci, která se projevuje vznikem závislosti na personálu

a podmínkách ústavního života. Zvyšuje se introverze a částečně se zvyšuje nepřátelský postoj především k sobě samotnému

Vězni procházejí při výkonu dlouhodobého trestu obvykle třemi fázemi: první fází je období „vzdání se minulosti“, kdy vězně přestávají zužovat všudypřítomné vzpomínky na život na svobodě a postupně se adaptuje na podmínky života ve věznici. Druhou fází je „příprava na změnu“, kdy se vězeň, mnohdy velmi obtížně, psychicky odpoutává od návyků a stereotypů každodenního vězeňského života a od adaptačních mechanismů, které mu umožnily přežít dlouhé období uvěznění. Třetí fází je „šok ze svobody“ po propuštění a po ztrátě pocitu bezpečí a jistoty ve věznici a při adaptaci na novou realitu života.

Každá tato fáze vyžaduje specifickou adaptaci; někteří vězni jsou ochotni a schopni úspěšně projít všemi uvedenými fázemi výkonu dlouhodobých trestů odnětí svobody, jiní vězni nikoliv a proto selhávají a žádoucí účinky trestu se nedostavují.

Problém spočívá v tom, že některé prvky výkonu trestu odnětí svobody mohou být kontraproduktivní; na jedné straně pomáhají vězňům zmírňovat účinky dlouhodobé izolace a usnadňují jejich adaptaci na vězeňské podmínky, na druhé straně však zvyšují jejich stres a deprivaci. Tak např. většina odsouzených, a potvrdil to i náš výzkum³¹, považuje návštěvy rodinných příslušníků a přátel za velkou podporu a pomoc při překonávání účinků prizonizace. Po těchto návštěvách se však často u vězňů prohlubuje pocit bezmoci, že nemohou ovlivňovat události, které se jich osobně dotýkají a které probíhají za zdmi věznice a zvyšuje se tak jejich stres se všemi dalšími důsledky.

Naopak totální přerušování kontaktů s vnějším světem usnadňuje často vězňům akceptovat podmínky dlouhodobého trestu odnětí svobody, zároveň se však tím výrazně a mnohdy nenapravitelně ztěžuje jejich přechod do života na svobodě po propuštění.

Vězni vykonávající dlouhodobý či doživotní trest odnětí svobody byli zpravidla odsouzeni za zvlášť závažný trestný čin a soudem byli hodnoceni jako osoby nebezpečné a ohrožující společnost.

Penitenciární zkušenost potvrzuje, že v podmínkách výkonu uloženého trestu tito vězni zpravidla nepředstavují zvýšené riziko pro vězeňský personál nebo pro spoluvězně. Jednotlivé výjimky jsou samozřejmě možné a nekonfliktní chování některých vězňů může být klamavým jednáním zastírajícím přípravu na útěk, na násilný odpor proti vězeňskému režimu apod.

Častěji však odsouzení k dlouhodobým trestům, zejména k doživotnímu trestu, představují paradoxně stabilizující prvek ve věznici, neboť mají zájem na klidném a pokud

³¹ Viz pozn.č.12

možném snesitelném plynutí času při výkonu trestu. Narůstající deprivace a další nežádoucí aspekty dlouhodobé prizonizace ovšem vyžadují systematickou pozornost a včasnou intervenci.

Výkon trestu na doživotí má některá specifika. I když z označení tohoto trestu vyplývá, že jeho uplynutí je spojeno s fyzickou smrtí odsouzené osoby, prakticky ve všech evropských zemích výkon těchto trestů nedosahuje finálního bodu. I tito vězni jsou propouštěni na svobodu, takže i jim mají být poskytnuty možnosti k resocializaci a k přípravě pro život na svobodě. Ve všech případech, kdy to hlediska bezpečnosti a ochrany společnosti umožňují, by i pro vězně odsouzené na doživotí měla existovat možnost přechodu do mírnějších podmínek výkonu trestu, neměli by být trvale izolováni od ostatních skupin vězňů apod.

Je logické, že u vězňů odsouzených na doživotí, se časem vyskytnou problémy související s biologickým stárnutím. Vězeňská zařízení proto musí být schopna zabezpečit těmto vězňům adekvátní lékařskou péči a další odbornou pomoc.

I z těchto důvodů má být v právním řádu vždy dána možnost předčasného propuštění z výkonu trestu odnětí svobody. Je třeba odmítnout čas od času se objevující návrhy na zpřísnění trestní politiky ve smyslu vyloučení možnosti podmíněného propuštění z výkonu doživotního trestu. Takový postup je obecně považován za nehumánní a odporující základní lidské potřebě uchovat si naději na svobodu.³²

Významným aspektem každé trestní (sankční) politiky jsou pochopitelně finanční nároky na její realizaci, které zatěžují státní rozpočet a odčerpávají prostředky, které by bylo možno jinak vynakládat v různých oblastech veřejného zájmu. Tyto ekonomické souvislosti poukazují tedy i na ochotu občanů podílet se na potlačování kriminality (byť i nepřímo tím, že se zvyšuje jejich daňová zátěž) a odrážejí svým způsobem i to jak občané vnímají nebezpečí plynoucí ze zločinnosti a jakého stupně je jejich pocit ohrožení kriminalitou.

Prakticky ve všech státech strmě stoupají „náklady na zločin“, (*cost of crime*), do kterých se zahrnují nejen výdaje na policii, trestní justici, vězeňství apod., ale i společenské náklady vzniklé tím, že část produktivních lidských zdrojů je při výkonu trestu odnětí svobody vyloučena z možnosti přispívat ke tvorbě hrubého domácího produktu.

Markantní jsou zejména enormně rostoucí náklady na vězeňství v těch státech, které spoléhají na represivní přístup k pachatelům (i když samozřejmě i v těchto zemích jsou financovány rozmanité preventivní a resocializační programy). Výkon trestu odnětí svobody

³² I podle Statutu Mezinárodního trestního soudu, který má trestat ty nejzávažnější trestné činy proti lidskosti včetně genocidy, je stanovena povinnost soudu, po 25 letech výkonu trestu uloženého na doživotí, zvážit možnost propuštění (čl. 77 a 110 Římského Statutu Mezinárodního trestního soudu: A/Conf. 183/2).

je pro společnost velmi nákladný a rostoucí počet vězňů obvykle vyžaduje stavbu nových vězeňských zařízení, zvyšování počtu vězeňského personálu, růst provozních nákladů ve věznicích apod. Poukazuje se i na okolnost, že neustále prodlužování doby, po kterou je část populace držena ve vězeňských zařízeních, povede časem k tomu, že z věznic se stanou, alespoň částečně, ústavy sociálního typu s neúměrnými finančními a personálními náklady na zdravotní a další péči o osoby důchodového věku.

V řadě zemí vedla hypertrofie vězeňství jako důsledek retributivní sankční politiky k tomu, že hospodářská odvětví, tzv. „prison industry“, zabezpečující finanční, projektové, stavební, zásobovací (logistické) aj. potřeby vězeňství se stávají významnou součástí ekonomiky. Zacházení s pachateli je pak nazíráno spíše jako ekonomický, než penologický problém a řešení se soustřeďuje na financování sankční politiky (zejména výkonu trestu odnětí svobody) i z nevládních a mimorozpočtových zdrojů (viz. např. tzv. soukromá vězení v USA, Anglii, Francii, Švýcarsku aj.)

Každý trest odnětí svobody jednou skončí (nejde-li ovšem o vykonaný doživotní trest) a pak vystupují do popředí problémy zpětného začlenění do společnosti, postpenitenciární pomoci a péče o osoby propuštěné z výkonu trestu. Je tady ale ještě jiný problém. Trestní politika spoléhající především, na byť dočasnou, izolaci pachatelů trestných činů, vede posléze k tomu, že značná část populace získá zkušenost s vězeňským prostředím a s jeho subkulturou a bude vystavena riziku, že po propuštění na svobodu si přinese škodlivé návyky nebo kontakty na kriminální podsvětí.

Kriminologické, penologické a trestně právní problémy se ovšem týkají také trestů odnětí svobody ukládaných na krátkou dobu. První vlna kritiky spočívala v tvrzení, že krátkodobé tresty odnětí svobody (obvykle byly míněny tresty do tří měsíců, někdy však tresty až do osmnácti měsíců) mají tyto hlavní nedostatky:

- neposkytují dostatek času k převýchově pachatele, ale na druhé straně je to dost dlouhá doba k tomu, aby na odsouzeného škodlivě působily vlivy vězeňského prostředí,
- z hlediska individuální i generální prevence jsou kontraproduktivní, protože jejich odstrašující účinky jsou minimální a pro potenciální pachatele mohou znamenat přijatelné riziko,
- tyto tresty jsou projevem určité diskriminace, neboť jsou ukládány nejčastěji osobám, kterým nemohl být uložen trest peněžitý pro jeho zřejmou nedobytnost,
- ekonomické náklady na vězeňský systém jsou značné a výkon krátkodobých trestů tento systém neúměrně zatěžuje, protože váže většinu kapacity vězeňských zařízení.

Již na Mezinárodních penitenciárních kongresech v Londýně (1872) a v Římě (1885) byla prezentována stanoviska jednoznačně odmítající krátkodobé tresty odnětí svobody a úsilí o jejich omezení postupně získalo mezinárodní rozměr. V tomto směru se velmi angažoval i takový významný představitel trestního práva a kriminalistiky, jakým byl Franz von Liszt, který kategoricky tvrdil: „*Naše současná trestní justice spočívá téměř výhradně na rozsudcích ke krátkodobým trestům odnětí svobody. To má tento důsledek: jestliže tyto tresty nejsou dobré, celý systém trestní justice je špatný. Krátkodobé tresty jsou nejen neužitečné, ale ony poškozují celý právní systém více, než kdyby žádný systém trestního práva vůbec neexistoval.*“³³

Ozvěny těchto radikálních stanovisek nalézáme v kriminologické teorii, v právní nauce a v justiční praxi i v moderní době. Jakoby stále zněla slova F. von Liszta: „*Krátkodobý trest ve své současné podobě není k ničemu, v podstatě je škodlivý. Neodstrašuje, nenapravuje a odsouzeného nakazí*“. Zde jsou zřejmě kořeny reforem, které se dotkly systémů sankcí ve většině evropských zemí. Tyto reformy přinesly širokou škálu změn; připomeňme zejména zvláštní způsoby trestání mladistvých pachatelů, zavedení podmíněného odsouzení, rozšíření podmínek pro ukládání peněžitého trestu, rozšíření možností pro ukládání trestů a opatření nespojených s odnětím svobody, rozvinutí systému probace apod.

To vše způsobilo, že krátkodobé tresty odnětí svobody přestaly mít dominantní postavení mezi ukládanými tresty. Tam, kde byly používány, plnily různou úlohu; byly ukládány jako náhradní trest při nevykonání peněžitého trestu, byly využívány jako „nástupní období“ pro různé resocializační programy, někdy byly aplikovány jako „šokující zážitek“ pro prvopachatele s individuálně preventivním cílem, a samozřejmě často jako mírnější varianta k delšímu trestu odnětí svobody.

Popravdě řečeno, v některých směrech je ale kritika, zejména pokud jde o zpochybňování odstrašujících účinků krátkodobých trestů, poněkud jednostranná. Je nepochybné, že tíže trestu, tedy újma způsobená odsouzené osobě, je pocíťována individuálně značně rozdílně v závislosti na osobnosti daného subjektu. Připomeňme výsledky četných kriminologických výzkumů³⁴, které shromáždily dosti validní údaje o modalitách percepce trestu v závislosti na pohlaví, věku, etnickém původu, osobnosti, sociálním postavení, vlivu prostředí, stupni sociální integrace a na dalších faktorech.

³³ Liszt, F. von: Kriminalpolitische Aufgaben. In: Strafrechtliche Aufsätze und Vorträge, 1875-1871, vol. I Berlin 1905, str. 346-347.

³⁴ Srov. např.: Sanctions and Social Deviance. The Question of Deterrence. New York: Praeger Publishers 1980, 346 s.

Zajímavá jsou např. zjištění o vztahu motivace ke spáchání trestného činu a odstrašujícího účinku trestu, který hrozí za tento čin. Motivační škála je samozřejmě velmi široká; u takových pohnutek, jako je např. sklon k mučednictví za činnost proti stávajícím společenským poměrům, je zřejmé, že přísnost možného trestu (zejména délka odnětí svobody) pachatele neodrazuje. Stejně tak je problematický odstrašující účinek trestu tam, kde daný subjekt nemá jinou alternativu k jednání (např. nedovolené přerušování těhotenství).

Ve většině případů však pachatel neignoruje trestní hrozbu, zvažuje riziko, že bude trestně stíhán a hodnotí své potřeby, které trestným činem uspokojí, a újmu, která mu může být trestem způsobena.

I krátkodobý trest odnětí svobody může způsobit pachateli řadu obtíží a jeho důsledky pro něho mohou být, jak již bylo uvedeno, velmi citelné; potenciální újma tedy, v závislosti na naznačených faktorech detence, zajišťuje odstrašující účinky i u krátkodobých trestů.

V období po roce 1970 čelily evropské země vážným ekonomickým obtížím (naftová krize), které měly řadu souvislostí i politických důsledků. V trestní justici došlo k enormnímu zvyšování počtu krátkodobých trestů, což bylo chápáno jako důsledek zejména těchto okolností:³⁵

- narůstajícího skepticismu pokud jde o faktické výsledky rehabilitačních a resocializačních programů,
- rozpadu tradičních institucí sociální kontroly jako je rodina či širší komunita, v důsledku zvyšujícího se tempa urbanizace, industrializace a technologických změn,
- značného zatížení justičního systému,
- ústupu od ideálů „státu blahobytu“.

Nárůst krátkodobých trestů odnětí svobody pak logicky rezultoval i v přetížení vězeňského systému a objevil se chronický nedostatek vězeňských kapacit.

Došlo tedy po mnoha desetiletích ke stavu, kdy krátkodobé tresty odnětí svobody se staly dominující reakcí na protispolečenské jednání, což vyvolalo novou vlnu diskusí a kritiky, při kterých zaznívaly argumenty ne nepodobné těm, které byly prezentovány v polovině předminulého století. To zřejmě svědčí nikoliv o tom, že kriminologie, právní nauka a ostatní obory mají nedostatek teoretické invence či empirického materiálu, a proto opakuji určitá stanoviska, ale o tom, že *nevhodnost krátkodobých trestů odnětí svobody je nesporná*.

³⁵ Srov.: Anton van Kalmouth, Petr J.P. Tat: „Sanctions - System in the Member - States of the Council of Europe“ (Part I., II). Kluwer Law and Taxation Publishers, Antwerp-London - Frankfurt 1988, 361 s. (str. 4-5)

To ostatně prokázala řada empirických výzkumů a odborných studií na toto téma, které mnohdy velmi propracovanými metodami analyzovaly účinnost trestů a trestání.³⁶

Bylo zřejmé, že historický vývoj názorů na účel trestání již prošel tolika stadii (od čistě odplatné funkce trestu až po naprosté odmítání jeho punitivní podstaty), přičemž všechny penologické teorie samozřejmě přinesly svůj díl pravdivého poznání, že současná trestní justice nemůže spoléhat, či se výhodně orientovat jen na jeden aspekt trestání. Bylo však nepochybné, že trestní justice, zjednodušeně řečeno, nesmí vyklidit pole nebo být ochromena mnohdy protikladnými penologickými požadavky a musí zajistit splnění elementárního cíle, „že zločin se nevyplácí“.³⁷

Lze konstatovat, že hlavní rysy novodobého přístupu ke krátkodobým trestům odnětí svobody, na rozdíl od reformních snah na přelomu století, spočívají zejména v tom, že:

- tyto tresty jsou v širokém měřítku nahrazovány jinými tresty a opatřeními, přičemž tyto legislativní úpravy nejsou chápány jako kroky pouze humanizující trestní justici, ale jako racionální způsob zacházení s pachateli,
- alternativy ke krátkodobým trestům odnětí svobody nemají charakter charitativních opatření, stávají se integrální součástí sociální práce navazující na trestní justici,
- nezakrývaným a otevřeně uváděným hlavním motivem pro omezení těchto krátkodobých trestů jsou důvody ekonomické,
- široká aplikace trestů nespojených s odnětím svobody má pomoci řešit krizi vězeňského systému a uvolnit jeho kapacity pro izolaci pachatelů závažných trestných činů.

Hledání vhodných alternativ trestu odnětí svobody všeobecně - a ke krátkodobým trestům zvláště - přestalo být záležitostí vědeckých společností a různých jiných nevládních organizací, ocitlo se ve středu zájmu příslušných vládních orgánů ve většině západoevropských zemí a zaujalo pozornost i nadnárodních institucí. Významnou roli zde sehrála a stále sehrává zejména Rada Evropy, která v četných rezolucích, studiích a v dalších podkladech iniciativně nastolovala problematiku trestu odnětí svobody, podmínek jeho výkonu a upozorňovala na možnost a účelnost jeho nahrazení jinými tresty. Obdobné úsilí vyvíjí v rámci OSN Výbor pro prevenci a kontrolu zločinnosti a Hospodářská a sociální rada.

V roce 1981 Parlamentní shromáždění Rady Evropy přijalo doporučení, formulující základní princip trestní politiky takto:³⁸ „*Je žádoucí podporovat současnou tendenci*

³⁶ Srov.např.: „The Effectivness of Punishment and other Measures of Treatment“. Council of Europe, Strasbourg 1967, 257 s.

³⁷ Srov: Brody, S.R: „The Effectivnes of Sentencing“. Home Office Research Studies No 35, London 1976, str. 2-3

³⁸ Viz: Resoluce přijatá na 25. zasedání Parlamentního shromáždění RE 29.1.1981

v členských státech Rady Evropy nahradit tak rychle, jak bude možno, krátkodobé tresty odnětí svobody jinými opatřeními (measures), které jsou stejně efektivní bez zpětných účinků“.

Již zmíněná otevřenost o ekonomických motivech snah o omezení trestu odnětí svobody byla plně vyjádřena v rezoluci přijaté na XIII. Konferenci evropských ministrů spravedlnosti (Athény, 25.-27.5.1982)³⁹, na které byly konstatovány důsledky hospodářské krize pro řádné fungování justičního systému. Konference proto doporučila:

- zabránit jakémukoli zvyšování počtu vazeb a krátkodobých trestů odnětí svobody a hledat vhodné alternativy, které mohou být použity v době hospodářské krize,
- omezit, kdekoliv to bude možné, uvěznění mladistvých pachatelů, pro které je v době hospodářské krize možnost rehabilitace zvláště ztížená,
- rozvíjet různé formy odklonů a dekriminalizace.

Ještě lapidárněji byly tyto ekonomické aspekty inkarcerace uvedeny ve zprávě připravené Radou Evropy k problematice alternativních trestů:⁴⁰ „*Finanční náklady na vězeňství stoupají tak strmě a tak rychle, že na řadě míst se ekonomické problémy stávají určujícím faktorem trestněpolitického vývoje. Tváří v tvář přeplněnosti vězeňských zařízení již neprobíhají diskuse pouze na základě kriminologických kritérií (recidivismus, punitivní charakter sankcí), ale jsou uplatňována také ekonomická hlediska (finanční a společenské náklady na trestání, sociální efekty trestů).*“

Je tedy skutečností, že ekonomické problémy, a to zejména ve spojení s náklady na vězeňství, které stávaly v řadě zemí téměř neúnosné, urychlily všeobecné tendence k omezení nepodmíněných trestů odnětí svobody.

Přestože byla přijímána různá dílčí opatření ke snížení náporu na vězeňské kapacity (např. výstavba nových věznic, omezené užívání vazeb a zrychlení vazebního řízení, širší využívání institutu podmíněného propuštění, právní a organizační kroky k privatizaci věznic, např. v Anglii, Francii, Švýcarsku, vyhlášení širší amnestie, např. ve Francii v roce 1981 bylo amnestováno 12 tisíc vězňů, v Itálii v roce 1986 8 tisíc vězňů) bylo zřejmé, že bez zásadních změn v trestní politice tyto obtíže nebude možno zvládnout.

Problematika krátkodobých trestů se tak ocitla v průsečíku dvou zájmů: *tradičního úsilí o omezení těchto trestů na základě odborné argumentace o jejich nevhodnosti podpořené výsledky novějších empirických výzkumů a zájmu o nalezení východiska z aktuálních*

³⁹ Viz: Council of Europe, MJU-13 (82) Concl., Strasbourg 1982

⁴⁰ Rentzmann, W., Robert, J.P.: Alternative Measures to Imprisonment, Report of the 7th Conference of Directors of Prison Administrations, Council of Europe, Strasbourg 1986, str.2

problémů vězeňství, resp. širokého zájmu na přijatelnosti společenských nákladů na trestní justici (cost of crime).

Všechny argumenty byly tak pádné, že téměř nezazněly žádné pochybovačné hlasy.⁴¹ S myšlenkou rychle nahradit kratší tresty odnětí svobody nějakou jinou sankcí se ztotožnila trestněprávní nauka i justiční praxe.⁴² Otázka tedy nezněla „zda a proč“, ale „jak a kdy“.

V roce 1986 na zasedání Výboru ministrů Rady Evropy byla přijata rezoluce „O některých alternativních opatřeních k trestu odnětí svobody“⁴³, která vyzvala vlády členských zemí, aby zkoumaly různé nové alternativy (vedle např. probace či peněžitého trestu) k trestu odnětí svobody, a to z hlediska jejich možného začlenění do právního řádu, a aby zejména:

- byla zvážena opatření, která pouze stanoví vinu pachatele, ale nejsou spojena s podstatnější trestní sankcí;
- bylo zváženo rozšíření doby k výkonu trestu poté, co byla soudem stanovena vina pachatele, aby bylo možno uložit sankci, která vezme v úvahu pachatelovo chování po výroku o vině;
- byly brány na zřetel výhody veřejně prospěšných prací, zejména pachateli poskytnutá příležitost ke zlepšení chování při jejich výkonu, a příležitosti, které nabízejí společnosti k aktivní resocializaci pachatele na základě jeho dobrovolně vykonávané práce;
- bylo zváženo, jaký přínos může mít částečné omezení svobody (semi-detence) jako mírnější forma trestu než úplné odnětí svobody, které by usnadnilo odsouzenému pachateli navázat nebo zachovat pozitivní spojení se společností.

⁴¹ Určité výhrady zazněly např. v článku M.Killias: „Überfülle Gefängnisse - Was nun? In: Actuelle Probleme des Straf - und Massnahmenvollzuges, Reihe Kriminologie, Sv.1, Bern 1987. Vyslovuje zde mj. výhrady proti jednoznačným tvrzením, že krátkodobé tresty nemají žádný generálně preventivní účinek a že omezení těchto trestů výrazně uvolní vězeňské kapacity.

V navazující diskusi převažovaly argumenty ekonomické, neboť tyto tresty váží finanční prostředky vynakládané na vězeňský personál neúčelně se zabývajících osobami uvězněnými pouze na krátkou dobu, a proto se nedostávají prostředky na zajištění bezpečnostních a jiných potřeb spojených s výkonem trestu pachatelů odsouzených za závažné trestné činy.

⁴² Není ovšem bez zajímavosti připomenout zneužití víceméně oprávněného názoru, že u krátkodobých trestů odnětí svobody doba, která je k nápravě pachatele k dispozici, prakticky vylučuje nějaké účinnější převýchovné aktivity. K tomuto zneužití docházelo v Československu i v dalších tzv. socialistických státech v období totalitního režimu, kdy se uvedený odborný názor stal hlavním argumentem pro přepínání trestní represe a pro ukládání nepřiměřeně dlouhých trestů. Docházelo k tomu zejména při trestním stíhání politických odpůrců a „třídních nepřátel“, kdy oprávněné pochybnosti o účelu krátkodobých trestů byly využity k tomu, že nežádoucí osoby byly na dlouhou dobu fakticky izolovány od společnosti za jednání, která i podle tehdy platných zákonů bylo nutné považovat za málo závažné.

⁴³ Rezoluce RE (76) 10 ze dne 9. března 1976

Obsahově obdobná doporučení byla přijata v následujících letech i na půdě OSN a na VI. a VII. kongresu OSN o prevenci zločinnosti a zacházení s pachateli.⁴⁴

Postupně tak docházelo k poměrně široké aplikaci různých alternativních přístupů při zacházení s pachateli, které nahrazovaly klasický výkon trestu odnětí svobody. V různých analytických studiích je uváděno více než dvacet variant sankcí, které nahrazují, resp. podstatně modifikují trest odnětí svobody, jako např. semi-detence, víkendové tresty, domácí vězení, přerušování trestu odnětí svobody k výkonu civilního zaměstnání, odklad výkonu trestu aj.

Nejedná se ovšem v užším slova smyslu o alternativy k trestu odnětí svobody, tedy o sankce ukládané místo tohoto trestu. Nicméně lze konstatovat, že zmíněné rezoluce RE a OSN doporučující široce využívat varianty k trestu odnětí svobody a omezovat ukládání zejména krátkodobých trestů odnětí svobody, *poměrně rychle ovlivnily trestní politiku mnoha zemí a to hlavně tím, že rozšířily prostor pro soudcovské rozhodování.*⁴⁵

Zatím poslední tendence v představách o účelu a smyslu trestu a trestání představuje koncept tzv. *restorativní justice*, podle kterého zájem společnosti na potrestání pachatele by neměl mít přednost před zájmem na kompenzaci újmy, která byla způsobena obětí trestného činu.⁴⁶ Koncept. restorativní justice, který přináší do tradičního systému trestní justice nové prvky, jako např. mediaci (zprostředkování) mezi pachatelem a obětí trestného činu, skupinové mimosoudní projednávání drobnějších deliktů mladistvých pachatelů (tzv. rodinná konference), akcent na kompenzaci újmy způsobené obětí apod., se v posledních letech stále více obsahově rozšiřuje. Tento koncept původně zamýšlený jako určitá alternativa ke klasickému trestnímu procesu (resp. jako forma odklonu od obvyklého postupu při projednávání trestních věcí), se nejprve uplatňoval ve stádiu přípravného řízení nebo v řízení před soudem, či místo soudního projednávání. Nyní se postupně prosazují (zejména v teoretické rovině) principy restorativní justice i ve stádiu vykonávacího řízení, tedy při výkonu uložených trestních sankcí. Jde zejména o různé navrhované modifikace výkonu nepodmíněných trestů odnětí svobody.

⁴⁴ Viz např.: Rezoluce Hospodářské a sociální rady OSN „Alternatives to imprisonment“ z 25. května 1984 (1984/46) a z 21. května 1986 (1986/10-XI), Rezoluce 7. Kongresu OSN (Milano, 1985) “Reduction of the prison population, alternatives to imprisonment, and social integration of offenders“.

⁴⁵ Srov. např.: „Alternatives to imprisonment and measures for the social resettlement of prisoners“. Report of the Secretary - General, United Nations, A/CONF. 121/13, New York, May 1985.

⁴⁶ Viz např.: Karabec, Z. (ed.): Restorativní justice : Sborník příspěvků a dokumentů. Praha: IKSP 2003, 143 s.

V této souvislosti se hovoří o „restorativním vězeňství“ (viz např. projekt belgického ministerstva spravedlnosti na reformu výkonu trestu odnětí svobody) jako o systému, který by měl eliminovat nežádoucí účinky prizonizace, zejména dlouhodobé. Jak známo, rozhodujícím předpokladem pro nápravný (resocializační) efekt výkonu trestu odnětí svobody, je uznání vlastní viny a spravedlivosti trestu ze strany odsouzeného. Tomu by mohly napomoci některé již osvědčené metody restorativní justice, jako např. kontakt (třeba pouze písemný) mezi odsouzeným a obětí (v krajních případech např. i s pozůstalými), který by umocnil subjektivní prožívání viny (např. omluvou, projevem lítosti) a motivoval pachatele k odčinění následků jeho činu, k náhradě způsobené škody a tím i k vlastní převýchově. Za další „restorativní“ způsoby výkonu dlouhodobých, ale i doživotních trestů, se považuje rozšířený kontakt s vnějším světem, poskytnutí možnosti odsouzeným podílet se na organizování svého každodenního režimu ve věznici apod.

Praktické zavádění prvků „restorativního vězeňství“ bude patrně ještě vyžadovat hlubší rozpracování systému vnitřní diferenciace ve věznicích, neboť je zřejmé, že restorativní přístupy mohou být aplikovány jen ve vhodně volených případech a že tím nemohou být dotčena obecná hlediska bezpečnosti a ochrany společnosti.⁴⁷

Lze litovat, že nový trestní zákoník (zákon č.40/2009 Sb.) již v některém ustanovení explicitně neuvádí, co je účelem trestu. Předchozí trestní zákon č.140/1961 Sb. v § 23 stanovil, že účelem trestu je chránit společnost před pachateli trestných činů, zabránit odsouzenému v dalším páchání trestné činnosti a vychovat jej k tomu, aby vedl řádný život a tím působit výchovně i na ostatní členy společnosti. Účel trestu byl tedy spatřován v ochraně společnosti, v resocializaci pachatele a v individuální a generální prevenci. S těmito prvky trestu lze samozřejmě souhlasit, bylo by však třeba doplnit, že účelem trestu je také kompenzace škody (újmy) způsobené oběti trestného činu. Ačkoliv při zpracování koncepce rekodifikace trestního zákona bylo dohodnuto, že v novém trestním zákoně nebudou vyjmenovány žádné zásady, protože ty by měla pojmenovat a vyložit nauka (a také proto, že nebylo zřejmé, které zásady patří do zákona a které do učebnic trestního práva), v novém trestním zákoníku je jich jmenovitě uvedena celá řada. V tomto kontextu se patrně mělo najít místo i pro vymezení účelu trestu, protože jde o zákonné vyjádření důležitého prvku trestní politiky našeho státu.

⁴⁷ Srov.pozn.č.12

Naznačené problémy trestní politiky a způsobů zacházení s pachateli jistě nejsou posledním výsledkem úvah o účelu trestu a trestání a tyto otázky budou stále znepokojovat a inspirovat i další generace kriminologů. Jedno by ale mělo být nesporné; trest uložený v rámci trestního řízení a jeho výkon nesmí být krutý a ponižující, k pachatelům i těch nejzávažnějších činů je třeba přistupovat jako k lidským bytostem, kterým nelze odepřít dobrodiní humanity.

Nové a alternativní formy trestání v České republice po roce 1989

Podstatný nárůst kriminality, ke kterému v České republice došlo po roce 1989, vedl i ke značnému zatížení a mnohdy i přetížení orgánů činných v trestním řízení, což mělo dopad především na délku trestního řízení. Ostatní demokratické státy na problém nárůstu kriminality reagovaly mj. i posílením mimosoudních přístupů a alternativních postupů. Zohledněna byla tím i potřeba rychlého uspokojení nároků poškozených z trestné činnosti i omezování vzrůstajících společenských nákladů na systém trestní justice a vězeňství.⁴⁸

Dominantní sankcí byl v našem systému trestů trest odnětí svobody. I v našem prostředí platilo, že vysoký počet pachatelů odsouzených k nepodmíněným trestům odnětí svobody přepřahuje kapacitu vězeňských zařízení a znesnadňuje sociální rehabilitaci vězňů. Po sametové revoluci bylo poukazováno na neefektivnost trestu odnětí svobody, a to nejen z pohledu nápravy pachatele, ale též z hlediska vysokých finančních nákladů výkonu trestu odnětí svobody. Škála alternativ k trestu odnětí svobody byla poměrně úzká.

Pro evropskou trestní politiku mělo zásadní význam Doporučení Rady Evropy č. 2/87/18, přijaté Výborem Rady Evropy dne 17.9.1987, týkající se zjednodušení trestního procesu. Bylo doporučeno pět forem vyřizování trestních věcí, a to: podmíněné zastavení trestního stíhání nebo odložení věci, zkrácené písemné řízení, narovnání (mediace), zjednodušené řízení v méně závažných věcech vzhledem k okolnostem případu, uznání viny a dohádovací řízení.

Mezi argumenty podporující alternativní způsoby řízení byly zařazeny zejména:

- racionalizace systému trestní justice (při velkém zatížení soudů dochází k prodlužování řízení, což je nečíska důsledkem toho, že obvinění volí taktiku prodlužování řízení se záměrem snížit hodnotu důkazů svědčících proti nim a státní zástupci nejsou vždy dostatečně aktivní),
- řešení konfliktu mezi obviněným, poškozeným a společností,
- vyvarování se nadměrné stigmatizace obviněného,

⁴⁸ Vůjtěch, J. a kol.: Účinky transformace trestního zákonodárství na stav kriminality a zvyšování efektivnosti justice ve vztahu k bezpečnosti občanů ČR v horizontu r. 2000. Praha: IKSP 2000.

- nalezení a používání méně intenzivních, ale dostatečně efektivních forem státního donucení,
- zabezpečení pomoci oběti poškozené trestným činem.

Problematika alternativních trestů a alternativních způsobů řízení se zařadila mezi klíčové otázky trestní politiky. V rámci reformy byla rozšířena škála alternativních trestů a zavedeny nové alternativní způsoby řízení. Při praktické realizaci alternativních postupů vyvstala potřeba efektivního zapojení kvalifikovaných pracovníků – probačních úředníků, kteří by zajišťovali zodpovědný výběr případů vhodných k projednání v některém druhu alternativních řízení, odpovídali za shromáždění potřebných poznatků a informací pro rozhodnutí soudu o uložení alternativního trestu nebo by zajišťovali výkon alternativních trestů. Tyto úkoly plní u nás od roku 2001 probační a mediační úředníci. Jejich aktivní přístup k plnění těchto úkolů v celém průběhu trestního řízení je důležitý pro aplikaci a i pro dosažení cílů, které si kladly nově zavedené alternativní tresty či alternativní způsoby trestního řízení.

Nutno poznamenat, že vznik a vybudování služby resp. působení probačních úředníků na okresních a krajských soudech sice probíhal postupně od roku 1996, ale určitě ne v návaznosti na přijímání nových alternativních trestů či odklonů. Například institut trestu obecně prospěšných prací, dohledu či narovnání byly zakotveny o několik let dříve před vznikem probační služby jako součásti trestní justice.

Probační a mediační služba při své činnosti vychází z principů restorativní justice, kdy se trestný čin chápe jako sociální událost, která zasáhla do života lidí příslušné komunity a při řešení jeho následků, je třeba vzít v úvahu zájmy a potřeby pachatele, oběti společnosti. Restorativní justice vyváženým způsobem hledá přijatelné řešení pro všechny strany sporu v souvislosti s trestním řízením. V rámci restorativní justice má pachatel i oběť prostor ke vzájemné komunikaci, pachatel má příležitost převzít zodpovědnost za svůj skutek i jeho následky. Nutno zdůraznit, že koncept restorativní justice se nevyvíjel jako konkurenční k tradičnímu retributivnímu systému trestní justice.⁴⁹

Probační a mediační služba usiluje o dosažení těchto cílů:

- integrace pachatele - začlenění pachatele do života společnosti bez dalšího porušování zákonů. Integrace je proces, který usiluje o obnovení respektu pachatelů k právnímu stavu společnosti, o jejich uplatnění a seberealizaci.
- participace poškozeného - snaha o zapojení poškozeného do „procesu“ odškodnění, řešení následků trestného činu a obnovení jeho pocitu bezpečí a důvěry v systém trestní spravedlnosti.

⁴⁹ Karabec, Z. (ed.) : Restorativní justice: Sborník příspěvků a dokumentů. Praha: IKSP 2003.

- ochrana společnosti – ochrana společnosti účinným řešením konfliktních a rizikových stavů spojených s trestním řízením a efektivním zajištěním realizace uložených alternativních trestů a opatření.

Poslední velkou legislativní změnu, výrazně posilující restorativní přístupy v české trestní justici, představovala reforma trestního práva mládeže. Dřívější úprava přihlížela jen nedostatečně ke specifickým této věkové kategorie pachatelů, kterou zohledňovala částečně odlišným průběhem trestního řízení, víceméně však stejnou mírou jejich trestní odpovědnosti a až na pár výjimek totožným, byť co do délky trvání mírnějším, katalogem trestních sankcí. Proto i na trestní odpovědnost mladistvých a její důsledky v plném rozsahu dopadala klasická zásada retributivního pojetí trestního práva, kde ochrana společnosti prostřednictvím trestů hraje klíčovou roli. K zásadnímu zlomu došlo v červnu 2003 přijetím zákona č. 218/2003 Sb., o odpovědnosti mládeže za protiprávní činy a o soudnictví ve věcech mládeže, kdy poprvé dostala restorativní justice jednoznačnou podporu a preferenci před justicí odplatnou.⁵⁰

Systém opatření zakotvený zákonem o soudnictví ve věcech mládeže sestává ze tří komponentů – opatření výchovných, ochranných a trestních – tvořících ucelenou a vnitřně provázanou soustavu umožňující pružně reagovat na různé aspekty trestné činnosti mladistvých i na jejich osobní poměry. K mladistvým přistupuje jako k doposud nevyzrálým dospívajícím jedincům s vyvíjející se hodnotovou stupnicí, jejichž postoje a životní styl je možno vhodným zacházením zásadně ovlivnit a změnit. Klíčové místo proto v tomto systému mají opatření reagující na jejich aktuální životní situaci a opatření zaměřená do budoucna. Tím se tento systém a jeho filosofická východiska diametrálně liší od stávajícího systému soudnictví ve věcech dospělých, který je orientován do minulosti, ke spáchanému trestnému činu.

Opatření přijímaná v trestních věcech mladistvých pochopitelně zahrnují nebo mohou zahrnovat též různé formy újmy, ale jejich hlavní obsah spočívá v aktivním působení na chování mladistvých a na sociální prostředí, v němž se pohybují. V centru jejich zájmu je mladistvý a jeho budoucí vývoj. Jejich dominantní charakteristikou je cílené působení ve směru odstranění příčin stíhané trestné činnosti a vybudování kvalitního sociálního zázemí mladistvých. Základní filosofická východiska tohoto přístupu k mladistvým provinilcům, opírající se o koncept restorativní spravedlnosti, jsou promítnuta do několika ustanovení zákona o soudnictví ve věcech mládeže.

⁵⁰ Karabec, Z. (ed.): Restorativní justice: Sborník příspěvků a dokumentů. Praha: IKSP 2003.

V rámci výzkumné činnosti jsme se zabývali otázkami trestní a bezpečnostní politiky a kontroly zločinnosti zejména prostřednictvím výzkumů uplatňování a účinnosti nově zavedených alternativních trestů a odklonů.⁵¹

První významnou alternativou k nepodmíněnému trestu odnětí svobody přijatou v rámci reformy trestního práva novelou č. 152/1995 Sb. byl trest obecně prospěšných prací (dále v textu OPP), a to s účinností od 1. ledna 1996. Jde o klasický alternativní trest, jehož uložení připadá v úvahu v těch případech, kdy by pachatel mohl být odsouzen k trestu odnětí svobody. Podle důvodové zprávy k novele zákona byly podmínky pro uložení vymezeny tak, aby se tento druh uplatnil u pachatelů méně závažných trestných činů, na něž není třeba působit trestem odnětí svobody a z nějakého důvodu zároveň nepostačuje nebo není vhodné uložení samostatného peněžitého trestu. Důvodová zpráva předpokládala, že ukládání tohoto druhu trestu bude přicházet v úvahu zejména za projevy vandalství, výtržnictví nebo méně závažné majetkové trestné činnosti, kde je žádoucí na pachatele působit i veřejným míněním.⁵²

Právní úprava OPP byla novelizována zákonem č. 265/2001 Sb., která s účinností od 1.1. 2002 pozměnila formulaci alternativního charakteru tohoto trestu tak, že zde již není vymezení trestu OPP vůči vykonanému trestu odnětí svobody, ale citované ustanovení obsahuje podmínku, že k dosažení účelu trestu není třeba uložení jiného druhu (kteréhokoliv) trestu než právě trestu OPP. Dále se novelou rozšířil okruh nevýdělečných subjektů, v jejichž prospěch lze vedle obcí OPP vykonávat. Bylo výslovně stanoveno, že práce nesmí sloužit k výdělečným účelům. Nově byla též zakotvena povinnost při ukládání trestu OPP přihlížet vedle zdravotního stavu k stanovisku pachatele k možnosti uložení tohoto trestu. Změny doznala i úprava vykonávacího řízení, přičemž nejvýznamnější je účast probačního úředníka při výkonu tohoto trestu.

⁵¹ Kotulan, P.: Výzkum institutu podmíněného zastavení trestního stíhání. Praha: IKSP 1996.
Osmančík, O., Vůjtek, J., Karabec, Z., Janda, P., Zborník, F.: K problematice alternativních trestů a opatření. Praha: IKSP 1997.

Vůjtek, J. a kol.: Výzkum institutu obecně prospěšných prací. Praha: IKSP 1997.

Kotulan, P., Rozum, J., Vůjtek, J.: Výzkum institutu narovnání. Praha: IKSP 1998.

Rozum, J., Kotulan, P., Vůjtek, J.: Výzkum nově zavedených prvků probace do trestního práva ČR. Praha: IKSP 2000.

Vůjtek, J. a kol.: Účinky transformace trestního zákonodárství na stav kriminality a zvyšování efektivnosti justice ve vztahu k bezpečnosti občanů ČR v horizontu r.2000. Praha: IKSP 2000.

Karabec, Z. (ed): Restoratívni justice: Sborník příspěvků a dokumentů. Praha: IKSP 2003.

Rozum, J., Jarkovská, L., Kotulan, P.: Institut dohledu u podmíněného propuštění. Praha: IKSP 2004.

Rozum, J. a kol.: Ukládání nepodmíněného trestu odnětí svobody a jeho alternativy. Praha: IKSP 2005.

Rozum, J., Kotulan, P., Tomášek, J.: Účinnost dohledu u osob podmíněně propuštěných. Praha: IKSP 2008.

Rozum, J. a kol.: Uplatnění mediace v systému trestní justice I. Praha: IKSP 2009.

⁵² Vůjtek, J. a kol.: Výzkum institutu obecně prospěšných prací. Praha: IKSP 1997

Institut OPP je mimořádný nejen množstvím subjektů, které se podílejí na jeho uplatňování, ale i důsledkem vyplývajícím z této skutečnosti: mnohem vyššími nároky na pružnou kooperaci mezi zúčastněnými orgány vzájemně, na spolupráci s odsouzeným, a na zpětnou informovanost.

V roce 2002 bylo poprvé uloženo více trestů OPP než nepodmíněných trestů odnětí svobody. Jednou z příčin prudkého nárůstu uloženého trestu OPP v letech 2002 - 2003 byla novela trestního řádu provedená zákonem č. 265/2001 Sb. Výrazné změny, které přinesla novela trestního řádu, se týkaly i trestního příkazu. Novela zcela vyloučila možnost uložit trestním příkazem nepodmíněný trest odnětí svobody. Tato změna neměla ani tak dopad na frekvenci vydávání trestních příkazů; zásadní vliv však měla na volbu druhu ukládaného trestu. V případě recidivistů někdy docházelo k opakovanému ukládání trestu obecně prospěšných prací, přičemž soudy nezkoumaly zda takový druh trestu byl obviněnému již uložen, resp. zda byl již vykonán. Pravidlem se potom stávalo ukládání trestu obecně prospěšných prací nad maximální výměru stanovenou trestním zákonem v rozporu s ustanovením trestního zákona. Takové nezákonné trestní příkazy byly pak rušeny Nejvyšším soudem na základě stížnosti pro porušení zákona. Uvedený postup pak měl, s ohledem na zákaz reformace in peius, za následek faktickou beztrestnost obviněných.

Dalším vážným problémem při realizaci výkonu trestu OPP bylo i to, že trest OPP byl ukládán bez součinnosti s PMS, což uvedenou situaci velmi komplikovalo. V řadě případů došlo k nevhodnému výběru pachatelů, kterým byl ukládán trest OPP, a následně i to, že výkon tohoto trestu nebyl realizován a docházelo ve větší míře k návrhům na přeměnu trestu OPP. Tento poznatek např. potvrdila i sonda pracovníků ředitelství PMS uskutečněná v průběhu června 2004. Bylo sledováno, zda střediska PMS zjišťují stanovisko obviněného před uložením trestu OPP. Podle sdělení jednotlivých středisek se tak nedělo a pokud ano, tak pouze ve výjimečných případech. Podle našeho názoru byly takto ukládané tresty OPP v rozporu se smyslem alternativních trestů.

Následek špatné realizace výkonu trestu OPP se projevil ve zvýšeném počtu uložených nepodmíněných trestů (jako následek přeměny trestu OPP) a tudíž ve zvýšení vězeňské populace, a to zejména krátkodobých nepodmíněných trestů odnětí svobody (poměrně časté byly i pouze několikátýdenní nepodmíněné tresty).

Hlavní účel trestů OPP spočívá v omezení nepodmíněných trestů odnětí svobody a v pomoci řešit problém přeplněnosti věznic. Měly by minimalizovat, i když patrně nikoliv zcela vyloučit, krátkodobé tresty odnětí svobody. Měly by být proto ukládány v případech

deliktů střední závažnosti, ve kterých byly dosud typicky ukládány krátkodobé tresty. Tresty OPP by neměly nahrazovat tresty podmíněné, neboť tím by se vězeňská populace výrazněji nezredukovala. Ukazuje se, že se zvýšené ukládání trestu OPP dosud výrazněji neprojevílo v poklesu vězeňské populace, a to především proto, že dochází ve velkém počtu k přeměně na náhradní nepodmíněný trest odnětí svobody.

Novela trestního zákona, provedená zákonem č. 253/1997 Sb., která nabyla účinnosti dnem 1. ledna 1998, přinesla významnou změnu v tom, že zavedla *prvky probace* do našeho trestního zákonodárství. Probaci realizovala ve dvou nových institutech trestního zákona - podmíněném upuštění od potrestání s dohledem a podmíněném odsouzení k trestu odnětí svobody s dohledem. Dále novela přinesla určitou konkretizaci přiměřených omezení a přiměřených povinností, které může soud uložit pachateli k tomu, aby ve zkušební době vedl řádný život, jejich demonstrativním výčtem.⁵³

Ihned po přijetí zákona činilo soudní praxi velké potíže to, že v trestním zákoně nebyl vymezen pojem, účel a obsah dohledu. Tato skutečnost byla hlavní příčinou poměrně malého využívání dohledových institutů, a to až do přijetí zákona č. 257/2000 Sb. (s účinností od 1. ledna 2002), který tento závažný nedostatek odstranil a zároveň rozšířil možnost uložení dohledu u podmíněného propuštění a dohledem probačního úředníka nahradit vazbu. V trestním zákoně do této novely nebylo stanoveno, že dohledem nad odsouzeným je pověřena probační a mediační služba. Dalším vážným problémem byla zprvu neexistence probační služby a posléze nedostatek probačních úředníků (v prvních třech letech fungování dohledu nebyla zřízena probační a mediační služba).

Dohled lze vymezit jako specifickou alternativní sankci nespojenou s odnětím svobody, spočívající v povinnosti klienta (odsouzeného) být v průběhu zkušební doby v součinnosti s probačním úředníkem. Příčiny trestné činnosti jsou velmi různorodé a zkušenosti ukazují, že lidé, kteří se dopouštějí trestné činnosti, mají vedle problémů s porušováním trestních i jiných norem často také osobní, rodinné těžkosti nebo sociální problémy, které mnohdy bývají přímou nebo nepřímou příčinou jejich konfliktu se zákonem. Řešení těchto aspektů života klienta a jeho sociální stabilizace, která může podstatným způsobem snížit riziko opakování trestné činnosti, je součástí celkového pojetí dohledu. Tento institut však není možné chápat jako projev určité dekriminalizace či mírnější reakce státu na spáchanou trestnou činnost. Uložení dohledu může být ve vybraných případech účinnou reakcí na porušení obecně závazných právních norem a nezbavuje odsouzené

⁵³ Rozum, J., Kotulan, P., Vůjtěch, J.: Výzkum nově zavedených prvků probace do trestního práva ČR. Praha: IKSP 2000.

jejich odpovědnosti za trestný čin. Dohled pojatý jako kombinace složky kontrolní a pomáhající nebo jinými slovy složky represivní a výchovné, může z hlediska pachatele trestné činnosti přispět k převzetí odpovědnosti za trestný čin a jeho následky a k podpoře klientových schopností vést řádný život bez konfliktu se zákonem. Z hlediska společenského pak přispívá k zajištění resocializace pachatele v jeho přirozeném sociálním prostředí a v konečném důsledku i k posílení ochrany právních a společenských vztahů.

Intenzivně jsme se výzkumně zabývali především dohledem u podmíněně propuštěných osob. Zvýšením požadavků na chování v průběhu zkušební doby a posílením kontrolních mechanismů se zvýšily šance na podmíněné propuštění i u těch odsouzených, kde rozhodnutí bylo na hranici vyhovění a nevyhovění žádosti nebo návrhu. Z tohoto pohledu je nesporné, že zavedení institutu dohledu mělo vliv na počet odsouzených, kteří byli podmíněně propuštěni z výkonu trestu odnětí svobody. Na druhé straně však u těchto osob je větší riziko, že nesplní očekávání soudu, že po podmíněném propuštění povedou řádný život a vyhoví všem uloženým podmínkám, a bude tak nutno nařídit výkon zbytku trestu odnětí svobody. Institut dohledu u podmíněného propuštění, vedle kontroly chování podmíněně propuštěného ve zkušební době, je významným nástrojem pomoci těmto osobám k úspěšnému ukončení podmíněného propuštění. Záleží pouze na podmíněně propuštěných, jak těchto možností využijí a řádným životem ve zkušební době naplní očekávání soudů. Podle našeho šetření je tento institut využíván převážně při propouštění recidivistů. Následnou analýzou údajů v Rejstříku trestů jsme u těchto osob zjistili poměrně vysokou recidivu (40%) , ale bohužel se poměrně často i v těchto případech stává, že k přeměně a nařízení výkonu zbytku trestu odnětí nedojde.⁵⁴

Domníváme se, že velkou pozornost je potřeba věnovat již samotnému výběru vhodných odsouzených, u kterých lze využít institut dohledu u podmíněného propuštění. Ideální by bylo u každého odsouzeného ve vězení provést vyhodnocení rizika nebezpečnosti pro společnost – tzv. risk assessment. Na odstranění či alespoň zmírnění nepříznivých faktorů je třeba zaměřit program zacházení s odsouzeným po celou dobu jeho uvěznění, a navázat na něj probačním programem při jeho propuštění.⁵⁵

Při realizaci institutu dohledu u podmíněného propuštění je třeba prohloubit spolupráci mezi soudem a PMS. Z dotazníkového šetření i z analýzy trestních spisů bylo patrné, že spolupráce není vždy ideální, a to ve všech fázích realizace podmíněného propuštění s dohledem. Tento fakt se může stát pro probační úředníky značně demotivujícím. Jako příklad špatné spolupráce lze uvést skutečnost, že i přes opakovanou signalizaci probačního úředníka na závažné porušení

⁵⁴ Rozum, J., Jarkovská, L., Kotulan, P.: Institut dohledu u podmíněného propuštění. Praha: IKSP 2004.

⁵⁵ Rozum, J., Kotulan, P., Tomášek, J.: Účinnost dohledu u osob podmíněně propuštěných. Praha: IKSP 2008.

podmínek dohledu soud na zprávu nereaguje a v některých případech dojde po roce k osvědčení zákonnou fikcí (a to často i přes další odsouzení ve zkušební lhůtě).

Výzkum jednoznačně potvrdil, že nabídka vhodných resocializačních programů je v České republice absolutně nedostatečná a vůbec nepokrývá potřeby potencionálních klientů. Resocializace není uskutečnitelná bez zajištění základních existenčních podmínek propuštěného. Obecně platí, že nejpriznivější prognózu, a sice nezávisle na druhu trestné činnosti a délce trestu, mají ti odsouzení, kteří mají trvalou rodinnou vazbu, stálé bydliště a trvalé zaměstnání. Pokud chybí některý z uvedených znaků nebo dokonce všechny, riziko recidivy se zvyšuje. Těmto poznatkům v zásadě odpovídají i zkušenosti probačních úředníků, kteří jako nejčastější příčiny recidivy uváděli finanční problémy podmíněně propuštěného, návrat do závadového prostředí, zhoršenou možnost nalézt zaměstnání, ztrátu rodinného a sociálního zázemí či ztrátu bydliště.

Stát, respektive obce by se měly ve spolupráci s neziskovými organizacemi starat o vytváření vhodných podmínek pro resocializaci propuštěných. V případě podnikatelských subjektů je třeba vyvolat zájem o zaměstnávání propuštěných (např. formou pobídek), je třeba zajistit, aby obce pro propuštěné, kteří nemají možnost bydlení, zřizovaly ubytovny apod. Významnou pomocí v postpenitenciární oblasti může být práce občanských sdružení či dobrovolných pracovníků. Resocializace přirozeně není levnou záležitostí, nicméně bez vytvoření adekvátních podmínek nelze očekávat snížení recidivy propuštěných osob a snížení počtu vězeňské populace.

Podmíněným zastavením trestního stíhání (dále v textu PZTS) nejen výrazným způsobem pronikl institut odklonu do našeho trestního práva, ale i do praktické činnosti orgánů činných v trestním řízení. PZTS je dostatečně využíváno. Trestní řízení se při aplikaci tohoto institutu zrychlilo a rozhodnutí má očekávaný a potřebný výchovný účinek.⁵⁶

Je potěšitelné, že k PZTS dochází častěji v přípravném řízení než v řízení před soudy, což je v souladu se sledovaným záměrem odklonit trestní řízení od jeho typického průběhu co nejdříve, po provedení neodkladných, neopakovatelných a všech dalších nezbytných úkonů vedoucích k tomu, aby nemohlo dojít ke zmaření účelu trestního řízení v případě rozhodnutí o pokračování v trestním stíhání.⁵⁷

Institut podmíněného zastavení trestního stíhání bezesporu přispívá k rychlejšímu vyřizování trestních věcí bez konání mnohdy náročného a komplikovaného řízení před soudem, při současném uspokojení nároků poškozeného, aniž by se poškozený musel

⁵⁶ Kotulan, P.: Výzkum institutu podmíněného zastavení trestního stíhání. Praha: IKSP 1996.

⁵⁷ Rozum, J. a kol.: Ukládání nepodmíněného trestu odnětí svobody a jeho alternativy. Praha: IKSP 2005.

domáhat náhrady škody v adhezním řízení nebo v řízení občanskoprávním.

I přes tyto pozitivní výsledky konstatované v souvislosti s aplikací institutu podmíněného zastavení trestního stíhání, nelze na druhé straně zcela pominout zvyšující se počet případů, v nichž obviněný nesplnil podmínky uzavřené dohody o náhradě škody, a kdy je nutno rozhodnout o pokračování v trestním řízení.

Naproti tomu se *narovnání* dosud nestalo běžnou formou vyřizování trestních věcí a v uplynulém období bylo využíváno jen ve zcela zanedbatelném počtu případů. Podíl na celkovém počtu věcí vyřízených je minimální. Ani po možnosti schválit narovnání státním zástupcem se situace výrazněji nezměnila a možnosti schválit narovnání je stále využíváno minimálně.⁵⁸

Důvody stálého nevyužívání institutu narovnání lze spatřovat především v jeho příliš komplikované úpravě, v nedostatečné kapacitě Probační a mediační služby a konečně také v nezájmu obhajoby o předkládání podnětů k tomuto způsobu vyřízení věci. Stanovení mnoha formálních podmínek pro rozhodnutí, a s tím spojená pracnost, časová a administrativní náročnost, nedostatek finančních prostředků u obviněných, to jsou hlavní důvody sporadického využívání tohoto institutu. Navíc narovnání přichází v úvahu v podstatě ve všech případech, když lze trestní stíhání podmíněně zastavit, které je státními zástupci i soudci preferováno pro svoji relativní jednoduchost. Také obhájci – přesto, že o podmínkách jeho použití jsou obvinění poučováni - využívají spíše možnost podmíněného zastavení trestního stíhání, jehož uplatnění zejména s ohledem na pouhou úhradu škody nevyžaduje další finanční nároky.

Námi zkoumaná metoda *mediace* může být velmi úspěšnou, protože přináší možnost jak skutečně diferencovat a individualizovat nejen ukládané sankce, ale i jak individualizovat způsob projednávání spáchaného deliktu, tedy i jak diferencovat trestní proces. Mediace je metodou, která významně podporuje ideu resocializace pachatelů. Je velkou šancí pro pachatele, aby si uvědomil škodlivost svého jednání a byl motivován k odstranění následků spáchaného trestného činu (analýzou údajů z RT jsme v případech úmyslné trestné činnosti zjistili po čtyřech letech u odsouzených po mediaci čtvrtinovou recidivu). Mediace je i po deseti letech fungování PMS využívána minimálně, ročně proběhne cca u 500 případů. Je zajímavé, že mediace není realizována ani ve všech případech, kdy je soudem či státním zástupcem při řešení trestné činnosti použit institut narovnání, což je velmi zvláštní postup a je podle našeho názoru v rozporu s ideovým záměrem tohoto institutu.

⁵⁸ Rozum, J. a kol.: Ukládání nepodmíněného trestu odnětí svobody a jeho alternativy. Praha: IKSP 2005.

Poznatky získané z našeho výzkumu jednoznačně prokázaly prospěšnost kombinace mediačního řízení se soudním řešením případů. Vedle urovnání konfliktu mezi pachatelem a poškozeným, dosažení dohody o náhradě škody a odstranění dalších škodlivých následků trestné činnosti, byly v průběhu mediačního řízení vytvořeny kvalifikované a využitelné předpoklady pro řešení trestních věcí mimo standardní soudní řízení (využitím odklonů) a nebo pro ukládání výchovných trestů a opatření, které nejsou spojeny s odnětím svobody.⁵⁹

Nutno ocenit činnost probačních pracovníků za kvalitní a rychlý proces mediace, za pomoc klientům (poškozeným i pachatelům) při hledání cest k dosažení žádoucího řešení jejich konfliktu a uzavření dohod o urovnání narušených vztahů a o náhradě škody způsobené trestnou činností. Významný je jejich podíl při vytváření podmínek pro mimosoudní řešení případů, a tím i pro rychlost soudního řízení.

I přímí účastníci (pachatelé a oběti) zhodnotili mediaci z hlediska uspokojení jejich potřeb jako vhodné a efektivní opatření. Výsledky šetření se v zásadě shodují s poznatky srovnatelných zahraničních studií. Převážná většina účastníků mediace je s tímto opatřením spokojena a svou zkušenost hodnotí kladně. Potvrdilo se, že klíčovou úlohu sehrávají aspekty, jako je upřímná omluva pachatele, vysvětlení pohnutek deliktu či jeho opravdový zájem dát věci do pořádku. Pokud si poškozený od mediace slibuje právě tyto prvky, je pravděpodobné, že jej účast na ní uspokojí – nespokojené byly spíše oběti, které o smyslu setkání s pachatelem předem pochybovaly a zmíněné aspekty pro ně větší význam neměly. V některých případech byl překážkou celkového uspokojení z mediace nevhodný přístup druhé strany (například formální postoj pachatele či arogantní chování oběti). Spokojenost naopak panovala s činností mediátora.

Při výzkumu jsme potvrdili předpoklad, že motivace stran k mediaci se zvyšuje, resp. častěji k mediacím dochází, pokud je konfliktní stav řešen v kratším časovém odstupu od jeho vzniku. To koresponduje i s praktickou zkušeností, kdy zahájení činností PMS v rané fázi trestního stíhání umožňuje nabízet stranám mediaci snadněji než po delší časové době, např. několika měsíců od spáchání trestného činu, v případech, kdy PMS kontaktuje strany na základě podnětu od soudu.

Mediátoři uváděli jako nejčastější problém při mediaci oblast motivace obecně. V této kategorii odpovědí se mediátoři vyjadřovali jak k neochotě a nezájmu stran setkat se tváří v tvář při mediaci, zvláště pak obětí, tak i k motivaci ve smyslu očekávání stran od mediace. Mediátoři dále upozornili na nejružnější problematické jevy, které sice bezprostředně s mediací nesouvisejí, ale dle vyjádření oslovených mediátorů výrazně ovlivňují praxi

⁵⁹ Rozum, J. a kol.: Uplatnění mediace v systému trestní justice I. Praha: IKSP 2009.

v oblasti provádění mediace. Na prvním místě mediátoři zmiňovali velký důraz na rychlost provádění mediačních činností, vyvíjený orgány činnými v trestním řízení. I když tato časová omezení mediátoři s kvalitou provedených mediací přímo nespojovali, z velkého počtu odpovědí lze identifikovat existující limity pro možnosti detailněji se zabývat, vedle řešení vzniklého konfliktu, také možnými příčinami trestního chování a jednání obviněných z hlediska další prevence páchaní trestné činnosti. Dalším problémem je podle mínění mediátorů i velmi nízké povědomí laické veřejnosti o možnostech činností PMS.

Zahraniční zkušenosti ukazují, že alternativy k uvěznění jsou při plnění cílů ochrany společnosti často účinnější než uvěznění, a to s menšími krátkodobými či dlouhodobými náklady. Ovšem pouze za předpokladu, jsou-li řádně připravené a realizované. Podle našeho názoru tento předpoklad pro situaci v České republice zatím neplatí.

Současný trend v praxi českých soudů upřednostňuje ukládání trestů nespojených s trestem odnětí svobody, což ale paradoxně může vést k nárůstu trestné činnosti, pokud nebudou vytvořeny adekvátní podmínky pro výkon sankcí nespojených s trestem odnětí svobody. Často jsou totiž pachatelům, kteří jsou ve zkušební lhůtě podmíněného trestu odnětí svobody, ukládány za novou trestnou činnost opět podmíněné tresty a poté i při spáchání dalšího trestného činu tresty obecně prospěšných prací, u něhož je výkon u části odsouzených stále velmi problematický. Tím vzniká u takových pachatelů vědomí jakési beztrestnosti a proto, ač nemají vykonány dosud uložené tresty, páchají další trestnou činnost.

Jedním z hlavních cílů zavádění alternativních trestů bylo snížení stavu vězeňské populace. Statistické údaje bohužel ukazují, že se tak neděje, a to zejména jako důsledek špatného výkonu některých alternativních trestů, zejména trestu OPP. Je třeba připomenout i to, že důkladná kontrola při dohledu je prakticky neuskutečnitelná, není-li k dispozici spolehlivý a kvalifikovaný personál, kterým disponuje pouze dostatečně personálně vybavená probační služba. Pokud přestává být zvládnutelný průměrný počet klientů připadajících na jednoho probačního úředníka, z dohledu se stává formalita – jde prakticky o dohled prováděný pouze v kanceláři (při výzkumu se v některých analyzovaných případech bohužel již tento fakt potvrdil).

Při realizaci alternativ by mělo platit, že probační úředník je rovnocenným partnerem pro soudce a státního zástupce. Dále je důležité, aby podstatná část jeho činnosti směřovala do přípravního řízení. Ukazuje se též, že na rozdíl od jiných součástí justičních systémů, jako je soud nebo státní zastupitelství, je obecné povědomí o této instituci velmi malé, možná i pro

specifičnost úkolů, které plní (při výzkumu mediace jsme uskutečnili výzkum veřejného mínění a pouze čtvrtina veřejnosti ví o existenci PMS).

Soudci a státní zástupci při realizovaných výzkumech IKSP v oblasti alternativních trestů a opatření jednoznačně poukazovali na nedostatečný počet probačních úředníků a na nezbytnost personálního posílení Probační a mediační služby ČR. Zatížení služby (i přes personální posílení) je i v kontextu nově přijímaných trestů (např. domácí vězení) enormní, a pokud nedojde k personálnímu posílení, vážně hrozí, že výkon alternativních trestů a celá další činnost služby bude značně formální. K tomu můžeme připomenout znění Zásady 9 - Zdokonalování implementace evropských pravidel o alternativních trestech a opatřeních - Doporučení (2000) 22 vydané Výborem ministrů Rady Evropy 29. listopadu 2000 - „*Mají-li být alternativní tresty a opatření řádně realizována, je třeba adekvátních orgánů s dostatečnými finančními prostředky*“.

Podle našeho názoru si stále nedostatečně uvědomujeme, že významná úloha v postpenitenciárním zacházení by měla být svěřena obcím. Jedná se o pomoc při pracovním umístění, při ubytování, poskytování výchovných a poradenských služeb či věcných a peněžitých dávek. Resocializace není uskutečnitelná bez zajištění základních existenčních podmínek pro propuštěné.⁶⁰ I v našich podmínkách platí, že nejpříznivější prognózu z hlediska recidivy mají odsouzení, kteří mají trvalou rodinnou vazbu, stálé bydliště a vysoké šance integrace v povolání.⁶¹ To znamená, že záleží i na míře pomoci společnosti či lépe řečeno na míře otevřenosti sociálního systému. Při našich výzkumech soudci, státní zástupci a probační úředníci opakovaně upozorňovali na absolutní nedostatek resocializačních programů pro odsouzené. Chybí i podpora takových programů, na akreditované probační programy pro mladistvé nejsou zatím z rozpočtu ministerstva spravedlnosti vyčleněny dostatečné prostředky.

Veřejné finanční prostředky jsou omezené, přesto se společnost resp. stát musí zaměřit na vytvoření podmínek pro výkon alternativ, který začíná odpovědnou přípravou na zavedení alternativních trestů, zvýšením počtu probačních úředníků a končí finanční podporou různorodých programů zaměřených na resocializaci odsouzených. Pokud se tyto podmínky nevytvoří, těžko od alternativ očekávat snížení počtu vězeňské populace či snížení recidivy a úsporu finančních prostředků.

⁶⁰ Novotný, O., Vanduchová, M., Šámal, P. a kol.: Trestní právo hmotné. Obecná část. 6. vyd., Praha: Wolters Kluwer ČR, a.s. 2010

⁶¹ Kaiser, G.: Kriminologie. 1. vyd. Praha: C.H. Beck 1994.

Úloha prevence v kontrole kriminality zejména ve vztahu k mládeži

Mluvíme-li o kriminalitě mladých lidí, hovoříme vlastně o selhání, o selhání jednotlivce v jeho lidském i sociálním rozměru. Něco se nestalo dobře, něco bylo zanedbáno či nedostatečně ošetřeno, nebyly včas zachyceny varovné signály chybných postojů a tužeb, něco prostě nebylo ve správné formě a ve správném okamžiku dítěti či mladistvému zprostředkováno. Bezbranný lidský tvor přichází na svět jako schránka plná možností, jako ten, který byl vybaven na životní cestu různě vytríbeným souborem nástrojů vnímání a podivuhodným – i když různě výkonným – rozumovým aparátem, což mu umožňuje nejen se smyslově dotýkat reality světa, ale též ji porozumět a emotivně ji uchopit. Dítě si do života přináší genetické dědictví nedohlednutelné řady předků ze strany matky i otce, jeho výzbroj je tak zcela jedinečná a neopakovatelná.

Ne asi nadarmo se říkává, že dobrý vychovatel se na svou výchovnou úlohu ve vztahu k vlastnímu dítěti připravuje vlastně od svého narození. V tomto okřídleném bonmotu se skrývá hluboký poznatek, že se vychovatel v průběhu své vlastní socializace učí (a je učen) zacházet s nástroji svého vlastního genetického vybavení uprostřed různých sociálně formativních okolností a že se tím vlastně připravuje na budoucí roli vychovatele svých dětí, tedy na roli průvodce, rádce a zprostředkovatele návodů, jak se má socializovat další generace. Vlastní rodiče a prarodiče mají tak nejlepší předpoklady porozumět různým fázím vývoje svých dětí a vnuků, vždyť jejich vnitřní potřeby mohou být velmi často odvozeny z potřeb předchozích generací, jejich zápasů z vlastních zápasů a jejich tužby z tužeb předků. Není to samozřejmě tak mechanické, jak by se z tohoto tvrzení mohlo zdát, vždyť mnohé vlastnosti a vrozené tendence mladého jedince jsou výsledkem kombinace genetických vkladů předchozích generací, které mohou radikálně změnit konstelaci nastavení dítěte. Nicméně na druhé straně je třeba zdůraznit, že hluboké pochopení postojů dítěte je třeba stavět – mimo jiné - na genealogických principech rodinné historie ze strany vlastní matky i vlastního otce mladého jedince.

Každý člověk žijící ve společnosti se nutně musí socializovat. Problém je však v tom, zda se socializuje (či je socializován) dobře, či špatně nebo lépe řečeno převážně dobře či převážně špatně vzhledem ke společnosti do které vrůstá. Prvotní nástroje genetické výzbroje lze totiž využít či nechat bez použití, lze je použít v široké škále od prosociálního rozvoje k antisociálnímu zneužití. Stejná vlastnost či nadání může být často zdrojem mnohého dobra či zla, a to dokonce – aby byla situace ještě složitější – i u stejného jedince v různých životních peripetiích. Sociolog Cohen⁶² v této souvislosti nicméně pravdivě poznamenává, že člověk má tendenci se o to víc zachovat dobře v budoucnosti o co častěji se takto choval v minulosti a naopak, soustavná minulá špatná rozhodnutí vedou k zvýšené pravděpodobnosti budoucího selhání. Jinými slovy řečeno, nástroje osobnostního vybavení se správným prosociálním používáním stávají něčím blahodárným, zneužívání těchto nástrojů pak vede k jejich nebezpečnému zdokonalování v negativním směru.

Vraťme se ale k situaci narozeného dítěte. To se překotně učí pozorováním okolí, ve kterém se nalézá, poznatky získávané smysly vstupují do vědomí a stávají se poznatky bazálními, se kterými jsou další poznatky obdobného druhu porovnávány. Raná zkušenost pak ovlivňuje start tvorby pojmů. Výzkumy prenatalního vývoje dítěte stále přesněji ukazují, že názor na vnější svět si dítě začíná vytvářet již v těle matky, od prvních chvil, kdy jeho smyslové receptory jsou schopny předložit strukturám racia nějaké poznatky enviromentální povahy. Samozřejmě se tato lidská schopnost výrazně rozvíjí v období po porodu a v prvním období života dítěte. Dítě podivuhodně řadí a třídí poznatky, které se mu nabízejí v jeho sociálním okolí, to čeho se zmocňuje svými smysly se stává prvotní jistotou vnějšího světa, to co vidí, slyší, hmatá, chutná a čichá se stává základem poznání, základem, který se bude dalšími a dalšími podněty zaostřovat do nějakého trvalejšího názoru či životního postoje. Aniž chceme diskutovat o absolutnosti senzualistické teze formulované Johnem Lockem „*nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu*“⁶³, je třeba vzít v úvahu, že především prvotní sociálně patologické prostředí člověka bytostně zasahuje, mate jej při vytváření pozitivního, globální společností akceptovaného konceptu světa, zatímco podněty v soulase s kulturním a mravním kontextem společnosti mladého jedince vybavují použitelnými pravdivými poznatky a akcelerují jej k samostatnému intelektovému výkonu i v oblasti abstraktních pojmů a usuzování. Nelze se proto divit, že odborníci považují první období života lidského jedince do značné míry za rozhodující pro jeho další vývoj.

⁶² Cohen, A.K.: *Deviance and Control*. New Jersey 1966.

⁶³ nic není v rozumu, co by dříve nebylo ve smyslech

V této souvislosti je též možno považovat za nepochybné, že pro vytváření pojmů a životních zásad je velmi důležité, aby podněty přicházející k člověku, zejména v jeho raném stádiu, měly konzistentní povahu, nebyly neslučitelně rozporuplné a nepředvídatelné. Situace, kdy je dítě za stejnou činnost jednou chváleno a jindy trestáno vyvolává zmatek, který se velmi zlobně zapisuje do konceptu vytváření potřebné jednotnosti světa. Není snad nic horšího než to, aby mladý člověk dospěl na základě své empirie k názoru, že ve společnosti, která jej obklopuje, neexistují žádné většinově a společně uznávané normy a hodnoty, že rozhodujícím kriteriem pro jeho konání je ničím neohraničený osobní pragmatismus a egoismus, jenž způsobuje, že jedinec nedovede (a ani nechce) své potřeby a zájmy zařadit do potřeb a zájmů jiných lidí. Obecně tak lze konstatovat, že je pro dítě relativně menším zlem, když je vychováváno sice méně kvalitně avšak jednotně, než když je vystavováno rozličným a protichůdným, různě kvalitním (či nekvalitním) výchovným postupům a vlivům. S relativně konzistentními špatnými názory a postoji mladých lidí se totiž dá polemizovat, lze (i když často obtížně a pomalu) mylná přesvědčení a postoje pozměňovat a kultivovat, lze doložit, že určité v mládí osvojené společensky neakceptovatelné zásady a normy vedou k chybným výsledkům a životním omylům. Naproti tomu nekonzistentní socializace vede k absenci propracovanějšího hodnotového systému a pokusy o resocializaci a reedukaci pak narážejí na bariéru nepochopení. Názory těch, kteří se snaží poopravit hodnotový systém takto vychovaných (či lépe řečeno nevychovaných) mladých klientů je pak resocializovanými nejednou vnímán jako další z nekonzistentních postojů, kterému – stejně jako řadě předchozích – není třeba věnovat větší pozornost.

Výsledky kriminologických výzkumů ukazují, že mladiství delikventi se zhusta rodí do abnormních výchovných podmínek, přičemž jsou tyto podmínky často nevhodné několikanásobně. To samozřejmě výrazně ztěžuje preventivní práci a zároveň ji činí nepostradatelnou. I u nedelikventní populace mladých lidí se ve výchovném prostředí sice nejednou objevují některé negativní výchovné prvky, ty však bývají často vhodně a zejména včas kompenzovány nějakými neutralizujícími výchovnými agens, jež produkuje užší či širší rodina, předškolní a školní zařízení, nejrůznější organizace volného času, pozitivní vrstevnické skupiny atd. Naopak u delikventní mládeže bývají problémy četnější a závažnější, přičemž se jejich síla bohužel potencuje svou vzájemnou provázaností. Při vědomí této okolnosti je možno poukázat na některé zvláště poškozující výchovné okolnosti.

Zdá se, že nejdůležitější prodelikventní faktory, které mladého člověka směřují k asociální dráze je třeba hledat v orientační rodině. Pozdější delikvent se často rodí do - z hlediska výchovy - špatně připraveného rodinného zázemí. Vážným problémem je zde

zejména neúplnost rodiny, fyzická absence matky či otce či pouze formální plnění role rodiče. Již výše jsme se zmínili o potřebnosti obou vlastních rodičů při dekódování geneticky podmíněných vlastností dítěte. Zde chceme dodat, že aktivně přítomný mužský a ženský prvek ve výchově tvoří v ideálním případě výchovnou komplementaritu, která je jedním osamoceným rodičem obtížně suplovatelná. Ve výzkumných sondách do sociálního zázemí delikventní mládeže jsou nápadnými jednak problémy při příchodu dítěte na svět, jednak později problémy, které nastávají v orientační rodině zejména v předškolním období života dítěte (agresivní spory, vytváření antagonistických koalic členů rodiny, opuštění rodiny, finanční kolize a nezabezpečování potřeb rodiny atp.).

Dítě, jež se později stane delikventním, se často rodí jako nechtěné (či alespoň nevítané), rodí se mladým rodičům, kteří se nejednou osobnostně přesněji poznávají až „za pochodu“ ve vypjaté atmosféře po narození dítěte. První období života dítěte tak bývá poznamenáno jednak paternitními spory, jednak partnerskou desilusí, jež pramení na jedné straně z nedostatečného poznání partnera či partnerky před narozením dítěte, jednak z rozšířeného mýtu, že společné soužití napraví různé animozity v životě partnerů. V tomto ohledu se zejména převážně mylně očekává, že se pozitivně vyřeší problémy s alkoholismem či zneužíváním drog, že se ztlumí agresivní projevy apod. Kriminologické rozbory sociálního zázemí predelikventů a mladých delikventů ukazují, že se jednak nevytváří pevná rodina vlastních rodičů (promiskuitní životní styl), jednak že dochází buď k osamocenému nezdravému soužití matky a dítěte (přičemž bývá dítě emočně přetěžováno), či k výrazně závislému soužití této dvojice s prarodiči ve společné domácnosti. K úplnějšímu obrazu je třeba též podotknout, že delikventní vývoj dítěte bývá též zaznamenáván v rodinách, kde jeden z vychovatelů zemře. Především dívky (ale tento jev nacházíme i u chlapců v poněkud jiné formě) špatně snášejí fatální odchod svého otce a často se velmi agresivně brání výchovným zásahům náhradního partnera své matky vůči nim.

Delikventní mladé lidi nacházíme též v rodinách jiného typu. Jedná se o rodiny velké, s mnoha vlastními a nejednou i nevlastními sourozenci. V takových rodinách se setkáváme s projevy výchovné bezradnosti rodičů, kteří nejsou schopni – z objektivních či subjektivních důvodů – zvládnout výchovu všech dětí. Větší rodiny totiž mají větší vnitřní dynamiku, dochází k vytváření konkurenčního prostředí různých koalic členů rodiny. Je obtížnější sladit potřeby starších a mladších dětí, rozličné tendence chlapců a dívek v průběhu rozdílných vývojových období, zájmy vlastních a nevlastních, nadanějších a méně nadaných, zdravých a nemocných, úspěšných a neúspěšných dětí. Delikventní mladí lidé pak mnohdy více či méně zřetelně signalizují pocit zavrženosti, vyloučenosti, opuštěnosti, zanedbanosti či nelásky ze

strany rodičů (či nevlastních rodičů či vychovatelů) a z toho plynoucí snahu o své zviditelnění, a to za každou cenu, tedy i za cenu asociality.

Rozbory anamnéz mladých lidí na delikventní životní cestě ukazují, že problém jejich orientačních rodin nelze redukovat na pouhé kvantitativní ukazatele. Jistě – velikost a složení rodiny sehrává velkou roli při výchovných snahách, avšak stejnou (ne-li větší) roli je nutno spatřovat v kvalitativních ukazatelích výchovné potence rodičů a celého širšího rodinného zázemí. Mravně zdatní, inteligentní a zainteresovaní vychovatelé dokáží obyčejně za pomoci kooperující „zachovalé“ a relativně konzistentní rodiny zmírnit či dokonce odklonit nebezpečné kriminogenní faktory a zprostředkovat svým dětem v pravý čas vhodné pozitivní podněty a prostředky imunizace od nebezpečných vývojových tendencí. Toho se však našim delikventním mladým lidem bohužel většinou nedostává. Při rozboru anamnéz se občas vybavuje pravdivost lidové moudrosti, která říká, že „jablko nepadá daleko od stromu“.

Špatné předpoklady v úspěšné výchovné úloze bývají u rodičů delikventů také mnohočetné. Máme-li jmenovat alespoň některé musíme začít poukazem na věk rodičů. Anamnestické rozbory ukazují, že řada rodičů mladých delikventů má v době porodu buď příliš nízký (to je častější případ), nebo příliš vysoký věk. Rodiče, kterým se (zvláště neplánovaně) narodí potomek blízko věku jejich zletilosti nebo i před ním tak pravděpodobně nemají v těchto případech dostatečné výchovné předpoklady k zvládnutí náročné výchovné úlohy, nejsou schopni přejít z mnohdy nedokončené role vychovávaného do úlohy vychovatele, nejsou mentálně nastaveni na opuštění pozice „dítě“ a přijetí pozice „rodič“. Je možno vyslovit hypotézu, že toto mentální nenastavení se pak může negativně projevit v nedostatečné či nevhodné péči o dítě zejména v prvotním formativním období. Potomek zde asi percipuje mnohdy významně manifestovanou nespokojenost matky či otce se svým osudem, se zkrácením období jejich mládí a svobody, vycitňuje, že v jeho osobě je spatřována příčina rozlady rodičů. Naproti tomu relativně staří rodiče jsou ve svém výchovném úsilí příliš úzkostliví a ochranitelští. Tento postoj bývá nejednou zapříčiněn dlouhým čekáním na úspěšnou biologickou koncepci dítěte, rodiče pak dostatečně nerozvíjejí samostatnost často jediného potomka, emočně jej zatěžují a přetěžují, nejsou schopni porozumět jeho vývojovým potřebám a ve finále se jim dítě vzepře.

Rodiče delikventních dětí či mladistvých se dopouštějí mnoha výchovných chyb. Snad nejvíce fatálním se jeví dvě na první pohled rozdílné extrémní výchovné strategie, které se ve svém finále projeví stejně špatným výchovným výsledkem.

Jedním z nich je výchova založená na tvrdém omezování dítěte, jeho neustálém kontrolování, dirigování, komandování a drezůře, na někdy až neuvěřitelně propracovaném

systemu často neadekvátních drastických trestů (a někdy i podivných odměn), na malé interakci mezi dítětem a rodiči, na tvrdém vnucování řádů a postupů, a to bez ohledu na potřeby rozvoje dítěte i jeho věk. Motivace takového postupu bývá u rodičů různá a pohybuje se ve škále od nenávisti k dítěti jako zdroji problémů, přes přesouvání svých neuspokojených životních představ do života dítěte, přes výchovnou bezradnost pramenící z vlastní zkušenosti v orientační rodině svých delikventních rodičů, až k téměř psychiatrickým obavám o jeho osud, který bývá halen do „tzv. výchovné zásadovosti“. Stupeň vřelosti či chladnosti vztahu rodičů vůči dítěti tak sice do jisté míry modifikuje výsledek, nicméně zůstávají základní rysy tohoto výchovného postupu: děti se stávají nesamostatnými, nadměrně přizpůsobivými (nebezpečí zvýšené sugestibility a přizpůsobení se delikventní partě) ne kreativními, obracejícími agresí proti sobě, ale též proti svému slabšímu sociálnímu okolí (šikanování), unikají do psychiatrických poruch.

Druhým, častějším a obdobně nevhodným postupem je příliš nevšímavý až povolný výchovný styl rodičů. Dětem nebývají kladeny žádné meze, není regulována jejich agresivita či nadbytečná aktivita, prožívání jejich života plyne bez povšimnutí, rodičům je jedno, co se s jejich potomky děje, nezprostředkují dětem řád věcí a rezignují na jakoukoliv výchovu. Opět je motivace takového chování rodičů různá v škále od absolutní neakceptace rodičovského úkolu až po snahu zabezpečit svému dítěti „svobodný rozvoj“. Výsledkem tohoto výchovného postupu je pak dítě, které není schopno zvládat problémy života, jedinec kolabující před zátěží a reagující na vnější svět agresivními prostředky a výbuchy zlosti. Tyto děti trpí též nestabilním sebehodnocením a v určitém období svého života mají tendenci utíkat z domova do delikventních part a zajišťovat si své neregulované potřeby delikventní činností.

Dalším kamenem úrazu v anamnéze delikventní mládeže je nedostatečná vzdělanostní úroveň rodičů. Zvláště matky, které často zůstávají se svými dětmi samy mají pravidelně nízké, často nedokončené základní vzdělání, mnohdy pak vzdělání získaly ve zvláštních či speciálních školách či – v extrémních případech – jsou i ngramotné. Obdobně je tomu u otců – zde se však obtížněji dokumentuje tento fakt, neboť velká část vlastních otců delikventů zůstává neznámá. Lze však doložit, že i vzdělanostní a kulturní úroveň náhradních otců v doplněných rodinách je nevalná. S touto nízkou vzdělanostní úrovní jde ruku v ruce nízký status zastávaných pracovní činnosti a samozřejmě i nízké finanční ocenění, jež se odvíjí od malé náročnosti vykonávané práce. Tato zjištění jsou o to horší, že zmínění rodiče jsou pro své děti špatným příkladem v oblasti vzdělávání a pracovní činnosti. Pouze zcela výjimečně se setkáváme s tím, že některý z těchto rodičů se snaží v průběhu života o zvýšení své kvalifikace, že po ztrátě zaměstnání usiluje o rekvalifikaci či o aktivní vyhledávání práce.

V této oblasti spíše zjišťujeme, že před zraky našich mladých delikventů pravidelně figurují příklady rodičů, kteří svou situaci na trhu práce řešili únikem do statusu práce neschopných či do pozice klientů úřadu práce. Anamnestické rozhovory s mladistvými delikventy pak ukazují, že hmotná úroveň rodiny je často vylepšována nějakou nelegální či asociální činností. Záporný vztah k pravidelné práci se přenáší dlouhodobě z generace na generaci a příživnický způsob života je jednou ze základních charakteristik těchto specifických životních prostředí, který je navíc předáván a dokonce nejednou záměrně vyučován.

Tímto konstatováním se dostáváme k dalšímu obecnějšímu výchovnému problému, který postihuje či modifikuje vývoj mladých lidí v těchto rodinách. Podrobné anamnestické rozborů rodinných zázemí mladých lidí na šikmé ploše ukazují, že se jejich socializace nejednou děje v přímém kontaktu s asociálními vzory a návody na život. O prodelikventním prostředí v těchto rodinách svědčí četnost záznamů v rejstříku trestů, informace o přestupkových řízeních či o řadě občanskoprávních sporů, které se váží k nevhodnému chování rodiny v sociálním prostoru. Na závadovou specifičnost výchovného prostředí lze usuzovat též z rozhovorů s mladými delikventy, ze kterých nejednou vyplývá, že – poučení příkladem rodičů, sourozenců či osob z širší rodiny – považují za běžné postupy či „pochopitelné“ způsoby chování takové skutky, jež se v různém stupni vymykají z širší akceptovatelné normy okolní společnosti. Stále do značné míry platí poznatky E.H.Sutherlanda, které rozvinul ve své známé teorii diferencovaného sdružování („differential association“)⁶⁴, ve které hovoří o tom, že antisociální chování je převážně naučené, že je jedinec vstřebává ve svém výchovném prostředí a zařazuje do svého rejstříku „normálního“ chování. I když je třeba vzít v úvahu pozdější kritiky této teorie (D.Glaser – teorie diferencované identifikace), kteří poukazovali na nespornou úlohu osobnostních determinant pachatele při přejímání asociálních vzorů, nelze přehlédnout, že právě negativní vzory ve vlastní rodině svojí logikou nasedají na obdobný genetický základ mladého jedince a tím si mohou snadněji nalézt své pevné místo v jeho mysli.

Výše zmíněná teze platí nejen o způsobu chování, ale též v obdobném stupni o životním stylu těchto rodin. Problémy se zde vyskytují jak ve smyslu kontaktu s asociálními jevy, které kriminalitu doprovázejí, tak v oblasti nezájmu o pozitivní nabídku. V rodinných anamnézách tak nacházíme častý kontakt s alkoholem a drogovou zátěží, problémy s gemblerstvím a jinými závislostmi. S nejasnými konturami rodinného zázemí koresponduje promiskuitní životní styl, který má nejednou rysy prostitučního chování. Rodinný život je též poznamenán

⁶⁴ Sutherland, E.H.: *Criminology*. London: Philadelphia 1924 (1.vydání).

projevy agresivity (zejména mužů vůči ženám), komunikačními hrubostmi a mezigeneračními spory. Na druhé straně abscentuje přísun pozitivních podnětů z oblasti duchovní kultury společnosti, životní styl má rysy materiálně spotřebitelské až příživnické. Toto rodinné nívó se u delikventních potomků projevuje jako nezáměr či aktivní negace většiny pozitivních nabídek přicházejících z vnějšího prostředí.

Výzkumy volného času uprostřed této populace ukazují, že zájmy mladých lidí směřujících na delikventní životní dráhu jsou orientovány především konzumně a pasivně. Hlavní rozdíly mezi delikventní a nedelikventní populací v neprospěch delikventů jsou v oblasti náročnějších intelektových zájmových činností (četba knih, hra na hudební nástroje, tvůrčí umělecké aktivity, soustavnější sportovní činnost, poznávací a vzdělávací aktivity), naopak svůj čas více než kontrolní soubory složené z běžné populace věnují sledování televize, poslechu hudby, povídání s kamarády, které má často formu posezení v restauracích s konzumací alkoholických nápojů či různých skupinových akcí s požíváním nealkoholových drog, bloumání po ulicích či v obchodních nákupních centrech. Celkově lze konstatovat, že volný čas delikventní mládeže je špatně strukturován a že za mnohými excesy v jejich chování je skrytá potřeba překonání nudy, či jinak řečeno, zaplnění přebytkového (nejednou z povinností „odcizeného“) času aktivitami, na které v rámci svého úzkého rozhledu „dosáhnou“. Mladý delikvent veden prostředím své rodiny pak nezdědka odvozuje svou hodnotu ze síly, kterou umí prosadit své zájmy vůči blízkému i vzdálenějšímu sociálnímu okolí, z množství materiálních prostředků, jež si mimopracovně opatří ke svému sebezpyčnění, z hloubky svého nepodřízení autoritám a vyhnutí se povinností.

Jeden ze závažných okamžiků v životě dítěte z nepodnětného rodinného prostředí je jeho vstup do předškolního zařízení či přímo do školy. V tomto okamžiku většinou poprvé markantně vystoupí rozdíly v připravenosti dětí na školní prostředí. Nepodnětná a „jinak podnětná“ výchovná a tristní vzdělávací situace v rodině jednoznačně brzdí vývoj dítěte, jeho zaostalost vzhledem k věku a nové školní situaci se pak výrazně manifestuje při jeho porovnání s vrstevníky. Navíc mnohdy jeho rodinou podmíněné hodnoty a normy nekonvenují s hodnotami a normami nejen pedagogů, ale i spolužáků.

V této souvislosti je třeba upozornit na jednu důležitou okolnost, která stojí mnohdy v pozadí tvrdého konfliktu žáka a jeho školního prostředí, které je reprezentováno v první fázi především osobou učitele či vychovatele. Ta, ač mnohdy standardně teoreticky připravena na pedagogických fakultách, nemá téměř žádnou praktickou zkušenost s realitami rodinného života této námi popisované a - objektivně řečeno - svou rozmanitostí nesourodé skupiny žáků. Ve své praxi se běžní pedagogové setkávají pouze s „podivným“ výsledkem

socializačních a edukačních zásahů orientačních rodin svých žáků, přitom však téměř nic nevědí o mechanismech, které vedly k vytvoření norem a hodnot, kterými se žák v současnosti – často pro ně překvapivě – prezentuje. V průběhu celé své vlastní socializace a edukace se běžný pedagog trvale setkává se sociálním zázemím, které se z hlediska kvantitativních i kvalitativních ukazatelů v převážné většině oblastí jeho života diametrálně odlišuje od sociálního zázemí „zlobivých“ a „nepochopitelně se chovajících“ žáků. Tento problém se akceleruje zvláště tehdy, když se jedná nejen o žáky z jiné sociální vrstvy z řad majoritní společnosti, ale o žáky s jiným etnickým, náboženským či národnostním kontextem. A tak učitel mnohdy neví o tom, že podobně jako se mu zdá chování žáka nepochopitelným, se i recipročně žákovi jeví chování pedagoga jako zvláštní, odlišné od jeho dosavadní zkušenosti a často vůči němu nepřátelské.

Toto konstatování má ovšem dalekosáhlé důsledky pro vztah takto formovaného dítěte ke školnímu a předškolnímu zařízení. Od počátku svého pobytu je totiž svým chováním a jednáním zařazeno mezi děti, které nevynikají v ničem pozitivním, nejsou chváleny a dávány za vzor, jejich výkresy nejsou vystavovány, jejich odpovědi na otázky jsou shledávány nevhodnými či dokonce drzími, jejich paměť není dostatečně vycvičena, jejich reakce jsou pomalé a zdržující, jejich pokusy o kooperaci jsou interpretovány jako obtěžování, jejich osobní hygiena není bezchybná, atd. atd. Navíc tyto děti nestačí výukovému tempu, jsou nesoustředěné a nevytrvalé, lehce unavitelné a – což je velmi důležité - bez dodatečné a adekvátní pomoci a podpory v domácím prostředí.

O důsledcích této situace hovoří velmi ilustrativně kriminologicky nosná etiketizační teorie (Labeling Approach)⁶⁵, která – mimo jiné – konstatuje, že má jedinec tendenci zvnitřnit o sobě takovou představu, jakou mu signalizuje jeho sociální okolí a podle této představy se dodatečně skutečně chovat. Vezmeme-li v úvahu jinou nosnou teorii klasika psychoterapie Alfreda Adlera, který tvrdil, že životním cílem člověka je jednak začlenit se do společnosti a jednak se v této společnosti uplatnit či prosadit, pak se nelze divit, že neúspěšný žák si v návaznosti na neúspěšnost ve školním prostředí hledá prostředí sobě rovných, tedy prostředí, kterému rozumí (a které rozumí jemu), do kterého se může začlenit a ve kterém může za určitých okolností i vyniknout (bohužel často v asociálním směru). Tato situace jej pak logicky zavede do přátelských vazeb s podobně exkomunikovanými jedinci. Občas ovšem tato situace přivede jedince naopak do sociální izolace, která mnohdy vygraduje do psychologické či dokonce psychiatrické abnormality. Na okraj tohoto konstatování lze uvést,

⁶⁵ Giddens, Anthony: Sociologie. 1. vyd. Praha : Argo 1999.

že v osobních i rodinných anamnézách delikventních mladých lidí nacházíme pravidelně statisticky významné množství lidí s psychiatrickými problémy typu sebevraždy, sebepoškozování, zvýšená agresivita či další druhy psychiatrických diagnóz.

Jestliže si uvědomíme problémy, které se váží na život modálního predelikventa v rodinném a školním prostředí, objeví se nám o to silněji význam aktivit v oblasti volného času. Již výše jsme ukázali, že zájmová sféra delikventů a predelikventů je v zásadě – především z hlediska představ většinové společnosti - velmi omezená. Jejich životní styl nějak nezapadá i do nabízených zájmových oblastí. Aktivit volného času je v současnosti ve společnosti poměrně hodně, nicméně téměř všechny usilují o dosahování cílů, které jsou asocialitou či dokonce antisocialitou postižené mládeži cizí a používají k tomu prostředky, které jsou obtížně tímto typem mládeže uchopitelné. Běžné organizované volnočasové aktivity vyžadují od svých účastníků určité vlastnosti a podrobení se jistému řádu, tedy jinými slovy řečeno, organizace hledají takové členy, kteří by v dané oblasti zájmové činnosti mohli dosahovat nejlepších výsledků. Většina běžných organizací si tak z pochopitelných důvodů z nabídky frekventantů vybírá ty, kteří jsou schopni dodržovat jistý řád, akceptují určité způsoby chování, platí stanovené poplatky, projevují píli a zapálenost pro věc, mají pro určitou činnost předpoklady, je na ně spolehnutí a v neposlední řadě jsou akceptováni ostatními členy, kteří se určité volnočasové aktivitě v určitém klubu, oddíle či zájmové organizaci věnují. Mládež, o které zde pojednáváme, však obvykle nemívá ty vlastnosti, pro které by v organizacích našla své pevné místo. Nedodržují řád organizace, jejich docházka je nepravidelná, vyrušují, jsou drzí a nepodřídiví, neplatí členské poplatky, nectí symboly organizace, mají nedostatky v hygieně, jejich verbální projevy jsou chudé a plné vulgarismů, jejich schopnosti v oblasti hlavního zájmu jsou – z výše naznačených důvodů – nerozvinuté, tedy hodnocené jako průměrné až podprůměrné. Nelze se divit, že život organizací bez těchto jedinců je podstatně jednodušší a že nelze příliš spekulovat o důvodech vytlačování „rušivých elementů“ ze struktur organizace. Jejich vyloučení nedá moc práce, vždy se najde dost pádných důvodů pro ukončení činnosti. Málokdo si však položí otázku: kam vytěsnění neakceptovaní mladí lidé půjdou, co budou ve svém volném čase dělat?

Takto položená otázka je z našeho pohledu o to palčivější, když si uvědomíme, že tento druh mládeže mívá nepatrný zájem o organizované aktivity volného času. Delikventi a predelikventi mají tendenci prožívat svůj volný čas bez vnější kontroly, vytvářejí asociální skupiny, sdružují se do part, jejichž program často sklouzává k závadovým formám činnosti. Pro kriminalitu mladých lidí je typická motivace, která vyplývá ve značném množství případů z „inspirace okamžikem“, z chvilkového popudu, který má – mimo jiné - sloužit

k momentálnímu zahnání stále dotírající nudy. Příležitost využít nějaké situace pro získání rychlého materiálního profitu, fyzické či psychické nadvlády nad obětí či instrumentálního sexuálního uspokojení se pro tyto mladé lidi stává silným popudem, kterému nejsou schopni odolat. Je tomu zhusta tak proto, že jejich dosavadní socializační proces v nich nevytvořil funkční vnitřní zábrany, že jejich chování „v normě“ je chabě zajišťováno či podepíráno pouze pocitem nějaké vnější kontroly, které jsou schopni se s přibývajícím věkem stále rychleji a důmyslněji zbavovat či ji vzdorovat. Tomuto pokušení delikvencí jsou mladiství pachatelé o to více vystaveni, o co větší je okruh aktivních obdivovatelů těchto činů.

Je známým kriminologickým poznatkem, že skupinovitost má v životě mladých delikventů akcelerující význam, že mnohé delikventní skutky by jimi nebyly pravděpodobně spáchány, kdyby se s jejich provedením nepojily i statusotvorné prvky upevňování pozice ve skupině či snaha upoutat pozornost zejména osob opačného pohlaví. Vždyť nejednou faktický zisk z trestné činnosti je zanedbatelný vzhledem ke škodě, kterou svým počínáním mladý pachatel způsobil, riziko provedení poukazuje na potřebu se ukázat, neboť cíl riskantního jednání je mnohdy v zásadě nepodstatný (hodnota zisku je zanedbatelná). Obdobně vandalské samoučelné počínání má často subjektivní smysl pouze při účasti diváků, šikanování bez vrstevnického auditoria ztrácí svou intenzitu. Zdá se, že dominantním prvkem se mnohdy stává prvořadě sebezpředmětnění, dokazování sobě i své referenční skupině vlastních možností a odvahy.

Mladí lidé touží po tom, aby se něco dělo, aby jejich ubíjející každodennost byla přerušena nějakým dobrodružstvím, zábavnou zvláštností, soutěživým počínáním, akcí, která by je zviditelnila, touží po takové činnosti, jejímž uskutečněním by vzbudili - třeba i negativní - pozornost svého užšího i širšího sociálního okolí. Na druhé straně směřují k tomu, aby si vytvářeli svou skrytou mládežnickou subkulturu, která se v jejich případě - z nedostatku pozitivní tvořivosti - orientuje na převážně asociální činnost, na napodobování (často i rozličných virtuálních) vzorů. Touží po tom, aby patřili „někam“, aby se mohli přidružit k nějakému, pro ně akceptovatelnému programu svých podobně - z objektivního pohledu - postižených vrstevníků. Vznikají tak různě zaměřené skupiny s více či méně závadovou náplní činnosti. Namátkou můžeme připomenou skupiny mladých lidí s xenofobním programem, s levicovým či pravicovým extremistickým zaměřením, skupiny hledající své vyžití v řadách rowdies, skupiny, které unikají do oblasti toxikomanických experimentů atd. atd.

Po nastínění výše uvedených základních problémů příčin a podmínek delikvence můžeme svou pozornost obrátit k otázkám prevence delikventního vývoje. Obecně je možno konstatovat, že kriminologické výzkumy i prostá rozumová úvaha dokládají, že prevence

kriminality je vhodnější cestou k spokojenému životu ve společnosti než následná represe. Vždyť již samotný termín prevence se odvozuje z latinského *praevenio*, *prevenire*, *preveni*, *preventum*“, který tak znamená jít napřed, předejít, předstihnout, zabránit, překazit, a tudíž prevence kriminality a s nimi spojených nežádoucích jevů znamená zabránění zlým činům (neboli zločinům) či opomenutím, překažení či odklonění jejich výskytu či možného budoucího působení. Naproti tomu termín „represe“ lze odvodit z latinského výrazu *reprimio*, *repressi* a lze jej přeložit jako potlačit, tedy se zde jedná o následnou akci poté, kdy si již asociální či antisociální činy či opomenutí našly své uplatnění. Jak již pravdivě v jiné souvislosti poznamenal Giordano Bruno „malá chyba na začátku se stane velkou na konci“.

Lidskou vůli a s ní související počínání sice lze na určitou omezenou dobu paralyzovat důslednou kontrolou či represí, nicméně tento způsob prosazení nějakých hodnot a norem má pouze tak dlouhé či krátké trvání, dokud hrubá represe neochabne či dokud kontrolovaný tvůrčí či „fikový“ subjekt nenalezne způsob jak kontrolu obejít. Mravnost v nejobecnějším slova smyslu založená na strachu (či odstrašení) bývá tak nejednou latentně dřímající nemravností, která čeká jen na svůj okamžik. Primárním cílem prevence je pak podle našeho názoru dosažení internalizace norem a hodnot společnosti do mysli člena společnosti, a to v takovém stupni, aby byl schopen pokušení k asocialitě, antisocialitě či přímo delikvenci čelit.

Prevenci kriminality a s ní spojených negativních jevů je tedy třeba považovat za určitou zaměřenou snahu včas a vhodně modifikovat životní cestu člověka. V nejobecnější podobě je lidský jedinec vystavován primárnímu preventivnímu působení, které je zaměřeno na celou populaci a které má za cíl uvést ovlivňované do principů norem a hodnot, na kterých stojí daná kultura. Dobře zaměřená a uskutečňovaná primární sociální prevence sděluje všem členům společnosti, jaké jsou mantinely soužití, které způsoby jednání jsou uvnitř a které vně hranic aktuální tolerance normálu, za co budou participanté dané kultury chváleni a za jaké projevy budou většinovou společností ostrakizováni. Předávají se obecně formulované informace, jež jsou nejednou doplňovány pro větší srozumitelnost poučovánými kazuistikami (pohádky, vyprávění o důsledcích konkrétních činů, poučení z chyb jiných i vlastních). Primární sociální preventivní akce jsou pak rázu specifického (dochází k záměrnému poučování o hodnotách a normách v určité oblasti sociálního života) či nespecifického, které je zprostředkováno širokou škálou prostředků od prostého pozorování života lidí v užším či širším okruhu na daném kulturním teritoriu, či prostřednictvím jednotlivých kulturních agens (televize, rozhlas, internet, četba, slovesná kultura apod.).

Podobnou signální a edukační úlohu má i situační či viktimologická primární prevence. Ta ukazuje členům dané společnosti v obecné rovině co a jak mají chránit, jakých kriminogenních situací se mají vyvarovat, aby chránili své životy a zdraví a nezavdávali podněty k majetkové delikvenci, odkud lze očekávat nebezpečí „útoku“ a jak těmto nebezpečím čelit. Od mládí se lidé učí, že je třeba o některé hodnoty pečovat, že je třeba předvídat možné problémy a nepodstupovat rizika určitých druhů. Lidé se učí, co je třeba zamknout, zkontrolovat, pojistit, před čím se mít na pozoru, kam nechodit a naopak v jakém prostředí se mohou cítit relativně bezpeční, komu mohou věřit, od koho mohou v případně potřeby očekávat pomoc a před kým se mají mít naopak na pozoru, atd. atd.

Jestliže se tedy z hlediska širší normy psychicky zdravý mladý člověk pohybuje v relativně zdravém sociálním prostředí je vedle mnoha jiných dovedností zorientován svým užším či širším rodinným zázemím v hrubých konturách v tom „jak to v životě chodí“, tedy je záměrně učen či spontánně odpozoruje vzory jednání a chování, které jsou srozumitelné a akceptovatelné pro jiné členy společnosti. K tomu, aby tyto normy a hodnoty zvnitřnil, bývají navíc využívány systémy odměn a trestů, které posilují vtisknutí těchto poznatků do psychiky poučovaného.

Ve školním období získává edukace z hlediska primární prevence kriminality systematictější podobu, střípky dětských poznatků se zaostřují, nabývají určité propojenosti a jsou (nebo by měly být) formovány do určitého obecného systému zásad. Tyto zásady (svědomí, nosný mravní kodex společnosti) by pak měly být aplikovatelné v proměnném světě lidského soužití. Zde ovšem narážíme na jednu obecnou potíž. Abychom totiž mohli něčemu předcházet, musíme poměrně přesně vědět čemu chceme předcházet. Ostatně nic jiného nám v dohledné době nezůstane, než se nad touto naléhavou potřebou vážně a do hloubky zamyslet, vždyť chceme-li vhodně učit etickou výchovu na školách – jak by se dle názoru MŠMT mělo již od září roku 2010 - neubráníme se otázce: co a jak se má v tomto předmětu vlastně učit? A to vsutku v postmoderní době není jednoduše zodpověditelná otázka, ale naopak její praktické uchopení vyžaduje filosofickou úvahu jdoucí ke kořenům pojetí mravnosti.

Tvrzení, že mravní systém společností, její hodnoty a normy se vyvíjí tak rychle, že nelze uchopit žádnou normalitu jako jistou je stejně tak nesprávné jako tvrzení, že se žádné společenské hodnoty a normy nemění. Systémově uchopená preventivní práce zaměřená proti asocialitě či antisocialitě ve společnosti by si měla klást za prvořadý cíl identifikovat prvky stálosti v proměnách světa, hledat axiomy lidského soužití, které mohou být sice po určitou

dobu zlovolně pošlapávány, ale bez kterých žádná společnost nemůže dlouhodobě přetrvat. Ať již si o tom myslíme cokoliv, je jisté, že koexistence ve společnosti vyžaduje nějaký koncept mravnosti, který by se měl v ideálním případě opírat o rozumové (nikoliv pouze ideologicky zabarvené) důvody účelnosti (nikoliv účelovosti) akceptovaných norem a hodnot.

Výše řečené je totiž velmi důležité z hlediska dalšího výkladu, neboť o co přesněji budeme vědět, které činy či postoje jsou ještě akceptovatelné v rámci širšího pojetí společenské tolerance, o to též přesněji budeme schopni včas rozpoznat signály asociality a přispěchat s nějakými vhodnými, situaci a věku přiměřenými prostředky sekundární či terciární prevence. Prostředky primární prevence stačí k odklonění případné delikventní dráhy mladého člověka pouze za předpokladu, že všechna (nebo alespoň rozhodující) výchovná agens směřují k vytvoření uceleného a ve společnosti akceptovaného systému hodnot a norem u vychovávaného subjektu. Poučující a napodobované edukační struktury nesmí být samy sociálně nekompetentní až sociálně patologicky orientované, nesmí být z hlediska správného vývoje mladého člověka vysoce „toxické“. Nejsou-li v pořádku edukační vzory, s vysokou pravděpodobností nemůže být v pořádku edukační výsledek.

Tato skutečnost pak vede k úvaze, že by měl stát disponovat podstatně většími prostředky účinné depistáže k nalezení těch, kteří z pohledu společnosti potřebují pomoc, a to ať již z důvodů, že se mladý člověk pohybuje v rozličně strukturovaném asociálním prostředí (delikvence, závislosti, záporný vztah k práci či vzdělání, promiskuitní životní styl atp.) nebo že aplikované samy o sobě pozitivní výchovné intervence se u něj nesetkaly z nějakého důvodu s očekávanou odezvou (nevhodný výchovný styl rodičů vzhledem k potřebám dítěte, neporozumění dítěti z adopce atp.). Nejde zde – jak by se mohlo zdát - o nemístné vměšování se do řádného a odpovědného socializačního procesu, ale o včasné a kvalifikované rozpoznání signálů chybného vývoje edukovaného subjektu (na rozdíl od možných přechodných vývojových problémů) a nalezení příčin a podmínek tohoto závadného procesu a následné bezodkladné nastartování „sanačních akcí“. Je proto třeba usilovat o zaměřený sběr signálů nastoupení negativní životní cesty dítěte či mladistvého.

Na základě kriminologických zkušeností v této oblasti se domníváme, že aplikace sekundární a terciární prevence by měla mít přesně stanovené postupy. Měla by existovat pro tuto činnost zákonná opora, nejlépe samostatný zákon o prevenci, který by jednak zajišťoval zákonný systémový postup uskutečňování prevence, jednak by pro tuto činnost vyčleňoval potřebné personální, materiální a technické prostředky a zajišťovala standardy této nelehké činnosti. Preventivní práci nelze nechat náhodnému rozvoji, ale je ji třeba zapracovat do určitého systému práv a povinností (tedy opřít o princip odpovědnosti za sledování

a modifikování) a k aplikaci těchto atributů systému prevence postavit síť profesionálních speciálně vyškolených pracovníků prevence na úrovni státu, krajů a obcí, kteří budou působit v systému přenesené působnosti státu (tj. nebudou závislí na momentálních výsledcích voleb a jejich činnost bude dlouhodobě zaměřena na systematickou preventivní práci). Tito pracovníci musí přesně vědět kdo, kdy a za jakých podmínek může sbírat informace o kom (tedy musí znát hranici mezi hájením lidských práv a potřebou včasného zásahu). Musí existovat jednoznačná promyšlená neideologizovaná odpověď na to, kdo má a smí těmto jevům čelit. V ideálním případě by se dokonce nemělo čekat na to, až se v socializačním procesu dostaví předvídatelné chyby, ale naopak by se mělo testovat, zda zjištěné – zvláště krizové - poruchy socializačního procesu u klienta nebo v jeho sociálním okolí je schopna širší rodina zvládnout svými silami či potřebují-li vnější intervenci.

Pracovníci prevence by měli být na základě zákona vybaveni takovými pravomocemi, aby se k nim dostávaly (resp. aby jim byly nabídnuty) všechny relevantní informace o negativních jevech v oblasti jejich působnosti. Nelze se spokojit s tím, že pracovník prevence na úrovni kraje či obce dosud většinou pokorně prosí, aby dostal na svůj pracovní stůl informace, které potřebuje ke své koncepční preventivní práci. Tyto informace jsou totiž nutné, aby byl schopen rozpoznat, kdo je nositelem negativních jevů, o jak závažný problém se jedná a kde jsou kořeny problému.

Nestačí však pouze vědět, kteří mladí lidé zaměřenou preventivní pomoc potřebují, ale je třeba disponovat i prostředky, které tuto pomoc mohou skutečně a kvalifikovaně poskytnout. Okřídlený slogan, že prevence je levnější než represe (neboť sanování škod z delikvence mohutně převyšuje náklady na prevenci), je třeba doplnit tezí, že ani prevence není zadarmo, neboť „co nic nestojí, za nic nestojí“. Preventivní práce je dlouhodobou záležitostí, jež potřebuje kvalifikované a empatické pracovníky, kteří dovedou správně pochopit problémy svých klientů a nabídnout jim nenásilnou cestou metody jejich vlastní rehabilitace. Dosavadní preventivní práce, která je uskutečňována v ČR má nejednou tendenci zaměřovat faktickou osobní sociální práci s klienty a jejich rodinami za vytváření podmínek pro práci s nimi. Sebelepší vybavení klubů, hřišť, dílen apod., sebelépe organizovaná přednášková činnost, sebehodnotnější volnočasová aktivita sama o sobě, sebelépe organizovaná situační prevence nenahradí potřebu důsledné a chápající přátelské intervence pracovníků v roli sociálních asistentů.

K aktivitám volného času je možno podotknout, že mají tu výhodu, že lákají své mladé konzumenty na věci, které pro sebe subjektivně považují za vhodné, které jsou ochotni uskutečňovat dobrovolně a které do jisté míry váží jejich spontánní pozornost. Ve správně

volných aktivitách volného času se dají uplatnit některé vlastnosti či schopnosti, které ohrožená mládež nejednou akcidentálně získává v rámci svého neradostného socializačního či edukačního procesu – např. otužilost, vybavenost fyzickou silou, obratnost, odvaha riskovat, schopnost snášet stresy, umění postarat se o sebe, mnohdy jisté sociální citění, schopnost postarat se o sourozence či schopnost vykonávat činnosti, které suplují za své nefunkční rodiče. Aktivita volného času se tak mohou stát nejen časem asociality, ale významným obdobím resocializační práce.

To, co mladí lidé na šikmé ploše nejvíce postrádají je hodnotný vztah s někým, kdo na ně čeká, kdo je umí navést k zamyšlení nad vlastním životem, kdo jim poté je schopen – aniž mentoruje – poradit a komu je právě proto možno se svěřit a důvěřovat. Někoho mít a někam patřit je základní potřebou bez jejíhož naplnění lze jen stěží očekávat změnu životních postojů. A když se přitom podaří nalézt ztracenou hodnotu klientů, objevit pro ně pozitivní smysl jejich života, pak je možno hovořit o úspěchu preventivní práce.

Pachatelé trestných činů, kriminální recidiva a predikce

Téma pachatel trestného činu je u nás i v cizině dlouhodobě a rozsáhle zpracováváno, přesto pokus o syntetický pohled na danou problematiku není jednoduchou záležitostí. Čím více toho o pachatelích víme, tím více se problematizuje pokus o jakékoliv zjednodušení. Zejména v době radikálních společenských změn, doprovázených radikálními změnami v pohledu na člověka, na jeho psychologickou i fyziologickou podstatu a na procesy formující jeho osobnost, především na vliv socializace, na účinnost trestů a odměn, ale i na přístupy k výchově, na závaznost sociálních norem pro jednotlivé členy společnosti atd. Jisté je jen jedno, to že kompaktní představa o pachateli jako konglomerátu negativních lidských vlastností, jako o osobě, která se radikálně liší od osoby běžného, zákonů dbalého občana, je mylná.

Už obsah pojmu *pachatel trestného činu* je závislý jak na profesi osoby, která o něm hovoří, tak i na mnoha dalších měnících se okolnostech – na době a zemi, kde je obsah pojmu definován apod. Kriminologie pod pojmem pachatelé chápe nejen osoby, které se dopustily činů označených zákonem⁶⁶ jako trestné činy, ale často i osoby, o které se orgány činné v trestním řízení nezajímají nebo je trestně nestíhají. Věnuje tak pozornost jedincům, kteří svým věkem (děti) nebo stavem vědomí (nepříčetnost) přesahují rámec vymezený trestním právem. Zabývá se též osobami, které již trest za spáchaný trestný čin odpykaly, ale i osobami označovanými jako potenciální pachatelé trestných činů. Zajímá se i o jedince, kteří se vyznačují tzv. sociálněpatologickým chováním (např. o drogově a jinak závislé osoby, prostitutky, sociálně vyloučené osoby, extremisty a jejich sympatizanty, problémové děti, osoby s diagnostikovanou dissociální duševní poruchou apod.).

Stejně jako obsah pojmu pachatel trestného činu je diskutován i obsah pojmu osobnost pachatele. Zde se kriminologie drží základních poznatků a názorů užívaných v psychologii a spolu s forenzní (soudní) psychologií je zprostředkovává ostatním disciplínám zabývajících se pachateli a kriminalitou jako sociálním jevem (sociologii, penologii, trestnímu právu apod.). V současné psychologii je osobnost pachatele nejčastěji chápána

⁶⁶ V kontextu trestního práva se pojmem pachatel označuje osoba, která svým jednáním naplnila znaky skutkové podstaty trestného činu nebo jeho pokusu či přípravy. (§ 22 odst. 1 TZ).

jako organizovaný, dynamický a interindividuálně odlišný celek psychofyzických dispozic, determinujících průběh a projevy psychických procesů (reakcí), odrážejících se v chování a jednání.⁶⁷ Tj. jinak řečeno: osobnost každého člověka je jedinečným (od osobností jiných lidí odlišným) funkčním souborem vlastností a pocitů, projevujících se navenek určitým chováním a jednáním. Vnitřní pocity i vnější chování a jednání sice mají určitou časovou stálost a charakterističnost vyplývající z jedinečnosti osobnosti a daných psychofyzických dispozic, současně se však stále mění (vyvíjejí). Tyto změny jsou především reakcemi na změny, kterým je jedinec vystaven v okolním prostředí, včetně sociálního prostředí. Poznání osobnosti pachatele trestného činu pak zahrnuje jak studium psychického specifika konkrétního pachatele a podmínek, které jeho osobnost dotvořily, tak současně zahrnuje studium odlišnosti i shody jeho osobnosti (nebo jednotlivých vlastností osobnosti) od osobností (osobnostních vlastností) dalších delikventních i nedelikventních jedinců a skupin osob.

Obraz pachatele, především popis jeho osobnosti, je nezbytným zdrojem pro pochopení a vysvětlení jeho kriminálního jednání, predikci jeho dalšího života a zaměření zacházení s ním s cílem eliminovat u něj opakování kriminálního jednání (recidivu).

Forenzní psychologie, pro kterou je osobnost pachatele základním předmětem zájmu, věnuje nejvíce pozornosti následujícím charakteristikám osobnosti pachatele: 1) snaze o bezprostřední uspokojování potřeb, tedy zjevné *nezdrženlivosti v jednání pachatele*, 2) sklonu relativizovat právní a morální normy, což souvisí s egocentričností jedince a poruchami v rozhodovacím procesu, tj. jeho *nedostatečnými vnitřními zábrany*. 3) V současné době se pozornost zaměřila také na studium tzv. kognitivních distorzí (zkreslení v oblasti myšlení a paměti), kriminálních stylů myšlení, které fungují jako určité obranné mechanismy (přesvědčení). Umožňují pachateli „obhájit“ kriminální jednání před sebou samým, pomáhají mu v udržení psychické stability, chrání jeho sebepojetí (např. „mám přeci právo dělat si co chci...“).

Významný, ne-li rozhodující význam při posuzování osobnosti pachatele má zjištěná *motivace jeho kriminálního jednání* - bezprostřední soubor příčin spáchání konkrétního deliktu. Do motivace se často promítá, tam kde existuje, souvislost mezi kriminálním jednáním a určitou osobnostní abnormitou, nejčastěji označovanou jako *specifická porucha osobnosti* (též jako dissociální, asociální, antisociální či psychopatická porucha osobnosti).

⁶⁷ Nakonečný, M.: Základy psychologie osobnosti. Praha: Management Press, 1993, s.12

Psychické zvláštnosti jsou vždy součástí posuzování osobnosti pachatelů. Jsou to především různé abnormity, včetně intelektu mimo normu, sexuální úchytky, duševní nemoci a poruchy, stavy snížené přičetnosti, výskyt závislosti na návykových látkách včetně na alkoholu aj.

Významnými charakteristikami vhodnými k odlišení a zpřesňujícímu popisu osobnosti pachatele jsou i klasické vlastnosti osobnosti jako temperament, obecná úroveň inteligence, charakter, volní vlastnosti. Také sociální podmínky jejího vývoje a projevu, včetně rodinného a výchovného prostředí, širšího společenského začlenění, způsobů využívání volného času, vzdělávání, výběru povolání, průběhu zaměstnání, způsoby obživy, ale i chování při výslechu, chování ve vězení, způsobů života po propuštění z výkonu trestu odnětí svobody a další jsou nezbytnými charakteristikami osobnosti konkrétního pachatele.

V současné době se při diskusích o osobnosti pachatele opět dostává do popředí, zejména pod vlivem longitudiálních výzkumů, koncept kriminální kariéry (kriminální dráhy) pachatele. Zkoumají se otázky související s tím, proč a kdy pachatelé s kriminálním jednáním začínají, proč a jak v něm pokračují (vytrvalost jejich kriminální aktivity), proč a jestli vůbec se kriminální chování u pachatelů postupně zintenzivňuje. Zda s postupujícím časem roste závažnost jimi páchaných zločinů, zda se prohlubuje jejich „specializace“ nebo se sféra jejich kriminálních zájmů postupem doby rozšiřuje - stávají se „všestrannými“. Jestli a jak se s věkem mění v pachatele-individualisty a také proč a kdy pachatelé svoji kriminální kariéru končí (popisováno jako proces tzv. desistance). Zkoumá se vliv důležitých životních událostí na pokračování kriminální kariéry jedince či skupin pachatelů (např. dopad jednotlivých druhů výkonu trestu, formální i neformální působení uvěznění včetně působení speciálního zacházení s vězni v průběhu výkonu trestu odnětí svobody, ale i vliv obvyčejného lidského stárnutí, manželství, vztahu k vlastním dětem, následky úrazu apod.), které mohou podpořit nebo případně přerušit pokračování kriminální kariéry.

Na získání poznatků o pachateli jako individuu a současně poznatků o pachatelích jako sociální skupině, o jejich předpokládané odlišnosti od jedinců a skupin, u kterých se kriminální jednání nevyskytuje byl a stále je zaměřen kriminologický výzkum.

Kriminologické výzkumy zaměřené na osobnost pachatele zpravidla zkoumají: motivaci jednání pachatele včetně kriminálního, jeho osobní, rodinnou a kriminální anamnézu, průběh a vývojové problémy jeho socializace, úroveň jeho adaptace na okolní sociální prostředí, uplatňovaný životní styl, vliv potenciálního i již absolvovaného trestu na jeho budoucnost, věnují se i *predikci jeho dalšího chování a odhadu případné recidivy* jeho kriminálního jednání.

Poznatky získané z kriminologických výzkumů mohou být a občas i bývají také využívány všude tam, kde ve vztahu k pachatelům trestných činů jsou řešeny obecné problémy typu:

- Za prvé: „Zločincem se člověk rodí či stává?“, tj. tam, kde věda vyjasňuje vliv „přírodního“ biologického v člověku a „získaného“ sociálního na kriminální jednání pachatelů,
- za druhé: kde se zjišťuje, zda osobnosti pachatelů jsou specifickými osobnostmi, zda mají zvláštní vlastnosti či zvláštní kombinace jinak běžných vlastností, které je odlišují od osob, které trestný čin nikdy nespáchaly či jinak je vydělují v populaci,
- za třetí: zda lze pachatele trestem, výchovou či léčením ovlivnit tak, aby již trestnou činnost neopakoval,
- za čtvrté: při zjišťování (při vyšetřování a trestně soudním projednávání konkrétních případů) jaké faktory byly ve hře při vzniku a průběhu trestného činu konkrétního pachatele či skupin pachatelů. Zda kriminální jednání vyprovokovala frustrace potřeb pachatele nebo kriminální jednání vyprovokovala či usnadnila příhodná situace. Jak rozhodování o trestném jednání ovlivnily vnější zábrany (výše potenciálního trestu, technické překážky, legislativní opatření) a úroveň vnitřních (morálních) zábran pachatele. Jakou úlohu hrála osobnost pachatele při páčání určitého druhu trestných činů, příp. zda kriminalita byla produktem existence skupinových zájmů, selhání společenských regulativů, špatných sociálních norem atd.,
- za páté: při předpovídání směřování dalšího života jednotlivých pachatelů (tzv. predikci), možností změn jejich životního stylu (přerušování kriminální kariéry), při hledání účinných preventivních opatření proti kriminálním jevům obecně i uplatnění preventivních postupů u konkrétního jedince.

V České republice byla většina výzkumů pachatelů trestných činů, prováděných v nedávné minulosti (v 70. a 80. letech minulého století)⁶⁸, zaměřena na zjišťování vlastností osobnosti a specifických charakteristik osob pachatelů, příčin jejich trestné činnosti, na zkoumání úrovně jejich právního vědomí, faktorů jejich životního stylu, na účinky výkonu trestu odnětí svobody a působení vězeňského prostředí na osobnost vězněných pachatelů. Byla zpracovávána predikce dalšího chování zkoumaných pachatelů. Tyto výzkumy byly prováděny nejčastěji u jednotlivých, předem určených skupin pachatelů (např. mladistvých, žen, recidivistů). Část výzkumů prováděných na větších vzorcích osob vykonávajících trest

⁶⁸ Výzkumy pachatelů trestných činů byly prováděny především Výzkumným ústavem kriminologickým při GP ČSSR (nyní Institut pro kriminologii a sociální prevenci) a Výzkumným ústavem penologickým v resortu MS ČR, jehož činnost byla v roce 1980 ukončena.

odnětí svobody ve vězeňských zařízeních byla vedena snahou rozdělit pachatele do navzájem odlišných skupin (v rámci tzv. vnitřní diferenciací výkonu trestu odnětí svobody), s cílem rozšířit a zkvalitnit užití různých opatření k zacházení s pachateli v trestní praxi.

V roce 1986 byla kolektivem autorů (Dobešová, Netík, Neumann, Suchý, Urbanová, Voňková) publikována monografie „Osobnost pachatele“⁶⁹, která shrnuje v tu dobu dostupné teoretické koncepty osobnosti pachatele (včetně západní provenience) a výsledky výzkumů provedených v Československu a obsahuje pokus autorů o psychologickou typologii pachatelů trestných činů. Základem typologie byl výzkum osobnosti mužů vězněných v tu dobu v ČR, prvopachatelů a recidivistů.

Byly zkoumány čtyři *rysy osobnosti vězněného pachatele*: emoční ladění, úroveň strukturace systému vnitřních regulativů chování, sociální reaktivita a asertivnost (prosazování se). Trsovou analýzou bylo získáno osm typů osobnosti pachatelů: 1. socializovaný pachatel, 2. nesocializovaný pachatel, 3. konformní mormon (intelektově subnormální jedinec), 4. nezdrženlivý, 5. neurotický, 6. hostilní (agresivní), 7. podrobivý, 8. anxiózní (úzkostný) manipulátor.

Byla to jediná česká typologie pachatelů vzniklá v té době. K novým originálním typům pachatelů mohly být přiřazeny nové způsoby zacházení s vězni, které by mnohdy znamenaly změnu v orientaci tehdejšího československého vězeňství a vedly ke zdůraznění resocializačních cílů výkonu trestu odnětí svobody. Skončila však v zapomnění.

Většina v Čechách realizovaných výzkumů z té doby prokázala odlišnosti ve zjišťovaných hodnotách a znacích mezi sledovanou skupinou a kontrolními skupinami pachatelů (příp. jiných osob), dokonce byla vytvořena abstraktní osobnost pachatele trestného činu charakterizovaná výraznými psychickými vlastnostmi.

Po roce 1990 nebyly v České republice obdobné výzkumy vězněných pachatelů trestných činů a jejich osobností prováděny, ale byly Institutem pro kriminologii a sociální prevenci realizovány výzkumy menšího rozsahu mapující charakteristické rysy některých druhů pachatelů trestných činů a popisující jejich osobnosti. Byly to výzkumy zabývající se problematikou vězňů amnestovaných v roce 1990 (Marešová, Syrovátková 1991), pachatelů daňové a celní kriminality (Marešová 1999), pachatelů trestných činů označených jako extremistické (Marešová, Holas, Novák 1999), vězněných pachatelů – uživatelů návykových látek (Marešová, Sochůrek 2000, Marešová, Sluková, Sochůrek, Zeman 2003), vězněných mladistvých (Marešová, Tamchyna 2001), odsouzených k dlouhodobým trestům odnětí

⁶⁹ Osobnost pachatele, Díl I. a II. Praha: VÚK 1986.

svobody (Karabec a kol. 2004), mladistvých pachatelů (Večerka, Holas, Štěchová, Neumann 2004, Večerka, Holas, Tomášek, Diblíková, Blatníková 2008), cizinců v českých věznicích (Scheinost, Jarkovská, Luptáková 2004), pachatelů závažné násilné kriminality (Marešová 2004), prvovězněných mužů a žen (Marešová, Kotulan, Martinková 2004 a 2008), pachatelek závažné trestné činnosti (Blatníková, Netík 2007) a výzkum pachatelů, kteří se dopustili komerčního sexuálního násilí na dětech (Blatníková 2009).

Publikované výsledky z těchto výzkumů přinesly mnoho nových poznatků o delikventech a o vězněných osobách, o jejich osobnostech, avšak nepotvrdily platnost názoru, že pachatelé tvoří samostatnou specifickou skupinu osob výrazně se odlišujících od ostatních (nekriminálních) občanů svými psychickými vlastnostmi, strukturou osobnosti atd.

Značná část výzkumů provedených v IKSP byla zaměřena na zkoumání vězněných žen. Výzkumy provedené v letech 2005-2007 byly zaměřeny na zkoumání žen-pachatelek závažné trestné činnosti (Blatníková, Netík 2007) a osob a osobností prvovězněných žen (Marešová, Kotulan, Martinková 2008). Posledně jmenovaný výzkum navazoval na obdobný výzkum provedený u mužů. Ve srovnání s výzkumem prvovězněných mužů z let 2002-2004 se např. vězněné ženy ukázaly jako méně agresivní, více závislé na autoritách, častěji se u nich vyskytovala inteligence v nižším pásmu průměru, ve výkonu trestu odnětí svobody se jevily jako osoby více „demoralizované“. Skladbou trestné činnosti, za kterou byly uvězněny, se obě pohlaví nijak nelišila. Co do četnosti výskytu převažovala majetková trestná činnost, následována hospodářskou a násilnou. Výrazné rozdíly byly v tom, že většina loupeží byla u žen, na rozdíl od zkoumaných mužů, spáchána ve spolupachatelství, přičemž spolupachatelem či spolupachateli byli muži. Obdobná byla situace u některých vražd. U žen také část vražedných útoků směřovala proti vlastním dětem a proti opakovaně agresivnímu partnerovi – u zkoumaných mužů se takové případy vůbec nevyskytovaly.

Pokud jde o osobnostní charakteristiky odsouzených žen (Blatníková, Netík 2007), pak ve srovnání s „netrestanou populací“, byly ženy-pachatelky závažné trestné činnosti více podezřivé, nedůvěřivé a citově ploché (jejich interpersonální vztahy byly povrchní a obecně se málo citově angažovaly). Projevovaly pocity nedostatečnosti, nízkou sebedůvěru a sebeúctu a pachatelky násilné trestné činnosti byly navíc (ve srovnání s pachatelkami závažné nenásilné trestné činnosti) egocentrické a se sklonem k manipulacím.

Jeden z posledních výzkumů zaměřených na pachatele, konkrétně na pachatele komerčního sexuálního zneužívání dětí v ČR, byl v IKSP realizován v nedávné době (Blatníková 2009). Charakter kriminálního jednání definovaného jako komerční sexuální zneužívání dětí bylo potřeba „podchytit“ v rámci jednotlivých skutkových podstat trestního

zákona. Objektem zkoumání byly osoby, jejichž případy řešily soudy v posledních čtyřech letech. Většina šetřených pachatelů (77 % = 300 osob) byla odsouzena za kriminální jednání a trestné činy týkající se dětské prostituce. Méně početná byla skupina pachatelů, které soud projednával v souvislosti s dětskou pornografií (šlo o 46 osob, tj. 12 %). Obdobně početná byla i skupina pachatelů obchodu s dětmi (11 %, tj. 43 osob). V celém souboru pachatelů se u 42 % jednalo o jejich první soudní projednávání (zjišťováno z opisu rejstříku trestů). Jedno předchozí odsouzení absolvovala pětina pachatelů (tj. 19 %). Žen-pachatelek zde byla, jak se dalo očekávat, menšina. Průměrný věk pachatele v době spáchání skutku, představoval 35 let (nejmladšímu pachateli bylo 15 let, nejstaršímu 76 let). Průměrný věkový rozdíl mezi věkem oběti a pachatelem komerčního sexuálního zneužívání činil 21 let (věkový rozdíl měl rozptyl od 1 roku – pachatel byl o rok starší než jeho oběť - do 54 let). Průměrný věk oběti komerčního sexuálního zneužití byl 14 let. Osobnostní charakteristiky zkoumaných odsouzených-vězněných pachatelů komerčního sexuálního zneužívání odpovídaly „klasickým“ znakům naší vězeňské populace. Byly zjištěny antisociální rysy osobnosti, a to ve smyslu odmítání autority. Také byla prokázána problémová konfrontace s autoritou zejména v situacích, kdy se jí odsouzený měl podřídit, pasivní odpor vůči různým požadavkům (např. odkládáním na „jindy“). I zjištěná tendence obviňovat druhé za své potíže, dispozice prožívat obecně spíše negativní pocity, sklon k pesimismu, nízká výkonnost a tendence k somatickým steskům odpovídala výsledkům zjišťovaným u české vězeňské populace. Dále byla zjištěna snaha manipulovat s druhými, sebestřednost, snížená schopnost akceptovat následky vlastního jednání. Také přesvědčení, že ostatní lidé zpravidla lžou, se vyskytovalo u zkoumaných vězňů velmi často. Převážná většina z nich projevovala lhostejnost vůči událostem vnějšího světa a jejich temperamentové reakce v průběhu šetření byly klidné až flegmatické.

Výzkumy osobnosti pachatele v rámci IKSP pokračují i v současnosti realizovaným výzkumem pachatelů-recidivistů mužů (Marešová, Blatníková, Kotulan, Martinková, Štěchová, Tamchyna). Výsledky z něho budou publikovány v příštím roce.

V dnešní době český kriminologický a forenzněpsychologický přístup ke zkoumání osobnosti pachatele již není postaven na představě o zásadní odlišnosti delikventní a nedelikventní populace právě proto, že se v posledních kriminologických výzkumech nepodařilo prokázat existenci typických psychických vlastností, které by jednoznačně předurčovaly jedince ke kriminálnímu chování. Současná česká kriminální populace, již z podstaty kriminalizovaných druhů jednání, není homogenní skupinou, ale je osobnostně velmi různorodá, a i proto je problém srovnávat skupiny pachatelů a „nepachatelů“ trestných

činů. Některé osobnostní rysy, jako je například agresivita, nižší inteligence nebo nízká schopnost empatie, které byly dříve přiřazované výlučně delikventům, jsou rovnoměrně rozloženy v celé populaci. Do popředí zkoumání se tak u nás dostává spíše předpoklad, že jednotlivé kategorie pachatelů se mohou vyznačovat určitým specifickým komplexem osobnostních vlastností, kterým se odlišují od kategorií jiných pachatelů. Tedy, namísto otázky, zda se pachatelé liší od nekriminální populace, si výzkumníci kladou otázku, jak a čím se liší pachatelé, či skupiny pachatelů mezi sebou navzájem. Zjištěné poznatky pak zpravidla vedou k typologickým úvahám, tj. vyúsťují ve snahu vytvářet z charakteristických rysů zjištěných u určitých skupin pachatelů abstraktní typy pachatelů.

Všechny v IKSP publikované zprávy o výzkumech pachatelů jsou vždy doplněny *analýzou statistických údajů* českých orgánů činných v trestním řízení o známých trestně stíhaných osobách, odsouzených a vězněných osobách. Tyto informace jsou nezbytné pro získání přehledu o tom, jaké početní zastoupení mezi občany ČR mají pachatelé trestných činů, o jejich skladbě i o podílech jednotlivých kategorií pachatelů mezi všemi pachateli a k vytvoření představy jaký je podíl zkoumaného vzorku na celé skupině pachatelů. Především se jedná o informace o zastoupení pachatelů podle pohlaví a podle základních věkových kategorií.

Mezi pohlavím i věkem pachatele a mezi určitými druhy kriminálního jednání existuje vztah. Je dán jednak fyziologickými odlišnostmi, ale i působením sociálního prostředí, které se v závislosti jak na pohlaví, tak i na věku člověka, různí. Také osobnost se mění na každém věkovém stupni svého vývoje. Z toho plyne rozmanitost reakcí na tytéž konkrétní životní situace u lidí různého pohlaví a věku. Projevuje se to mj. v převažující trestné činnosti u mužů a žen, u různých věkových kategorií pachatelů. Např. skupinová trestná činnost převažuje u dětí a mladistvých. Trestná činnost spojená s drogami je tam, kde ji provádějí osoby závislé s cílem opatřit si drogu, též převážně otázkou mládeže, tam, kde je zdrojem zisku z organizování výroby, distribuce drog, „praní“ peněz, otázkou dospělých. Organizovaný zločin a hospodářská kriminalita jsou doménou středního věku a spíše mužů. Jiné druhy sexuální kriminality jsou specifické pro raný, jiné pro pozdní věk atd.

Největší pozornost je trvale věnována *věkové kategorii dětí a mladistvých*, tj. osob ve věku od 6-7 do 18 let, a to hlavně z důvodu, že právě v tomto věku začínají ty „nejperspektivnější“ kriminální kariéry. V uvedeném období je také zásah do dosud nezralé osobnosti nejvhodnější a společensky nejvíce žádoucí a je současně preventivním opatřením proti pozdější kriminalitě těchto osob a proti recidivní trestné činnosti vůbec (Večerka a kol. 2004, 2008).

Analýzy kriminality dětí a mladistvých provedené IKSP pro potřebu resortu potvrzují názor, že kriminalita mládeže (alespoň podle počtu evidovaných jinak trestných činů a provinění) narůstá s věkem. (Kulminuje pak ve věku tzv. mladých dospělých.) Rozdíl v absolutních počtech dvanáctiletých delikventů je zhruba dvojnásobně nižší než počet delikventů čtrnáctiletých. Z celkového nápadu nezletilců je každoročně v době spáchání kriminálního činu více jak jedna čtvrtina pachatelů mladší 12 let a tři čtvrtiny starší 12 let.

Skladba trestné činnosti, z hlediska zastoupení jednotlivých trestných činů páchaných mládeží, již léta zůstává neměnná, stále dominují krádeže, konkrétně tzv. krádeže prosté a krádeže vloupáním.

Skladba uložených trestních opatření podporuje názor, že soudy k mladistvým delikventům přistupují relativně shovívavě. Takovému přístupu odpovídá i zastoupení mladistvých ve věznicích ČR. Počet evidovaných (objasněných) trestných činů (činů jinak trestných a provinění) spáchaných pachateli mladšími 18 let v tomto století každoročně klesá. Klesají i počty známých delikventů této věkové kategorie. Celkový pokles kriminality mládeže je ovlivněn především poklesem evidované jimi spáchané majetkové kriminality, konkrétně krádeží.

Avšak zda skutečně dochází k poklesu kriminality dětí a mladistvých je nezodpovězenou otázkou. Spíše se zdá, že manipulací s trestní legislativou a změnami ve výkaznictví a statistikách jsme se dostali do stadia, kdy těžko nyní a v blízké budoucnosti budeme schopni dát na ni seriózní odpověď. Kriminalizace některých způsobů jednání a chování a dekriminalizace jiných je prováděna více méně náhodně, a je motivována především politickými tlaky bez zvážení většiny jasně daných následků.

V případech kriminality žen kriminologie nabízí dvojí možný výklad příčin malého podílu žen na kriminalitě: „Je to buďto tím, že se ženy chovají skutečně méně kriminálně, a sice i tehdy, když je nikdo nepozoruje. Nebo je to tím, že se sice potajmu chovají stejně často kriminálně jako muži, ale že jsou ze strany trestněprávních orgánů méně kriminalizovány, a to znamená odhaleny a odsouzeny.“⁷⁰ Obvyklý závěr z našich výzkumů zní: „obě tvrzení jsou do jisté míry správná“. A výzkumů věnovaných především vězným ženám bylo v IKSP realizováno relativně hodně (srov. výzkumy prvovězněných žen, a vězněných pachatelek závažné trestné činnosti).

⁷⁰ Šmausová, G.: Trestní právo a kriminalita žen. Právník, 1992, č.3-4, s.264-280.

Od roku 1990 dochází v ČR ke zvyšování podílu žen mezi všemi odsouzenými osobami, a to z cca 9 % z počátku let devadesátých 20.století na 14,3 % v roce 2006. V roce 2009 se podíl žen snižuje na 13 %.

Nejmenší pozornost v kriminologii byla a je věnována osobám nejstarším, které tvoří početně zanedbatelnou část pachatelů (méně než 1 % delikventní populace). Přitom skladba trestné činnosti osob od 60 let se výrazně odlišuje od kriminality ostatních věkových skupin, a to především převahou násilných trestných činů (verbální i brachiální povahy, úmyslných i nedbalostních) nad majetkovými trestnými činy, které naopak převažují u všech ostatních věkových kategorií pachatelů. Přesto i tomuto tématu byl věnován v IKSP jeden výzkum (Martinková 2009).

Využívání kriminologických poznatků o pachatelích (včetně těch, zde uvedených) v českém trestním právu hmotném a procesním bývá časté, ale mělo by být ještě častější, zejména:

- Při řešení problémů a vypracování obecných záměrů trestní politiky. Např. při stanovení dolní věkové hranice trestní odpovědnosti, při diskusi o kriminalizaci zacházení s drogami a o formulacích skutkových podstat drogových trestných činů, při zákonné úpravě institutu nepřičetnosti, při zavádění nových druhů trestů a ochranných opatření nebo při reformě dosavadních trestních sankcí, by mělo konečnému rozhodnutí předcházet empirické zkoumání účinnosti dosud uplatňovaných opatření a experimentální ověření nově navrhovaných.
- Při individuálním rozhodování (v průběhu jednotlivých trestních řízení, při dalším zacházení s konkrétním pachatelem), a to při zjišťování úmyslu pachatele trestný čin spáchat, při zjišťování motivace (pohnutky) pachatele i při rozhodování o trestu (v rámci individualizace trestu) a o podmíněném propuštění.

Základní informace získané od samotného delikventa, z věcných a listinných důkazů, znaleckých posudků a jiných důkazů, konfrontované s moderními kriminologickými poznatky by pak měly určovat další zacházení s pachatelem, výběr druhu trestu a ochranného opatření, ovlivnit délku ukládaného trestu odnětí svobody i výběr druhu vězeňského zařízení atd.

V případě uvěznění by tyto poznatky měly určovat další zacházení s vězněm, způsob výchovného působení na něj i následné začleňování do společnosti po propuštění z vězení.

- Při stanovení speciálních přístupů k některým kategoriím pachatelů (zejména mladistvým, drogově závislým, osobám s psychiatrickým nálezem, recidivistům, osobám s mentálním defektem), kdy představitelé trestního práva musí spolupracovat s jinými vědními

disciplínami, jejichž vědecké poznatky jsou pro efektivnost trestního řízení ve vztahu ke konkrétnímu pachateli nezbytné, při zpracovávání programů zacházení pro odsouzené ve vězeňských zařízeních a při řešení řady dalších otázek.

K tématu pachatele trestného činu nerozlučně patří i pojednání o pohledu na jeho další životní směřování, pohled na jeho budoucnost. Vždyť podle odhadu náplně jeho dalšího života – zda bude pokračovat ve své kriminální kariéře, či zda je naděje, že ji, po výkonu trestu za spáchaný kriminální skutek, radikálně nebo méně radikálně přeruší, je pachateli často ukládán konkrétní trest nebo přihlíženo při přiznávání polehčujících okolností v jeho kriminálním jednání. Proto do kapitoly o pachateli trestného činu bezprostředně patří i pojednání o *predikci jeho dalšího chování včetně predikce jeho možné recidivy* (zpětnosti kriminálního jednání).

Poznání osobnosti *recidivního pachatele*, její struktury a dynamiky, jejího vývoje a motivace chování, je klíčové pro porozumění jeho chování, jednání, včetně důvodů jeho kriminálního jednání a následně by mělo být využito i pro zabránění opakování takového jednání. Hlubší poznání osobností recidivistů (opětovných pachatelů stejně ale i různorodé kriminální činnosti) obvykle poskytuje důležité poznatky o vlastnostech, které vytvářejí u jedince vhodné podmínky pro porušování sociálních norem. Lze také předpokládat, že takové vlastnosti budou u recidivující populace pachatelů pravděpodobně snadněji odhalitelné než u osob, jejichž kriminalita má zřetelně epizodický charakter, pokud vůbec není výsledkem náhodné konstelace podmínek či výjimečného osobního selhání. Kriminální recidivisté představují „tvrdé jádro“ zločinců především proto, že jsou zjevně rezistentní vůči snahám společnosti o jejich opětovné začlenění do normálního tj. nekriminálního života. Tyto snahy se léta omezovaly převážně jen na sankce, přičemž je známo, že trest pouze blokuje nežádoucí chování, ale nevytváří vhodné alternativy k němu. Programy zacházení s kriminálními recidivisty by měly být zaměřeny zejména na vytváření pozitivní motivace ke změně a jejich součástí by měly být techniky směřující k rozbití těch mechanismů, které slouží recidivistům k uchování pozitivního sebeobrazu, navzdory opakovanému odmítnutí jejich chování společností.

Recidivou ve smyslu trestního práva se rozumí spáchání nového trestného činu (úmyslného či nedbalostního) poté, co pachatel již byl za předchozí trestný čin pravomocně odsouzen. Kriminologické pojetí je, jako obvykle, širší a pod recidivou rozumí opětovné spáchání trestného činu bez ohledu na to, zda pachatel byl za předchozí trestný čin (či trestné činy) odsouzen nebo vůbec stíhán a klade důraz na úmysl trestný čin spáchat.

Další rozdíl mezi trestněprávním a kriminologickým pojetím recidivy je dán skutečností, že v právním smyslu nejde o recidivu, hledí-li se na pachatele, pokud jde o dřívější odsouzení, jako by nebyl odsouzen, což je pro kriminologické pojetí recidivy irelevantní.

Penologický (penitenciární) pojem recidivy je pak naplněn tehdy, je-li tatáž osoba nejméně podruhé ve výkonu trestu odnětí svobody.

Kvalifikovaný odhad dalšího chování (jednání) pachatele, zejména posouzení pravděpodobnosti, zda se trestných činů bude dopouštět i v budoucnosti (tj. zda zrecidivuje), je označován jako *individuální predikce*.

V základu „predikčních úvah“ je předpoklad o určitém počtu *rizikových proměnných*⁷¹ (faktorů či prediktorů), které mají přímý vztah ke kriminálnímu chování a tedy i k jeho opakování - recidivě. Zdrojem takových úvah je odborná literatura zaměřená na zkoumání příčin kriminality, ve které jsou diskutovány jak teoretické, tak empirické poznatky, zejména výsledky longitudinálních výzkumných studií. Stále se hledají proměnné, které by rozlišovaly mezi pachateli „chronickými“ (u kterých kriminalita je součástí jejich životního stylu a trestných činů se dopouští „pravidelně“) a těmi, u nichž kriminální čin byl jen „vybočením“ z jinak bezproblémového života (jen mimořádnou epizodou, např. z důvodu „mladické nerozvážnosti“) – tj. jen náhodným činem. Výzkumy a statistické analýzy tak pomáhají rozlišovat faktory, které jsou pouhými symptomy, a faktory, které je možné přímo nebo nepřímo zahrnout do příčin kriminálního chování jedince. Výskyt rizikových (kriminogenních) faktorů pak signalizuje pravděpodobnost problémového (kriminálního) jednání v životě jedince. V současné době jsou tyto faktory poměrně dobře identifikovány (a doloženy empirickými poznatky), ale nedostatečně jsou objasněny jejich vzájemné souvislosti.

Rizikové faktory, které se používají k predikci kriminálního chování mohou být statické povahy, tzn. že jsou konstantní nebo se mění pouze v jednom směru, např. se zvyšuje věk pachatele nebo narůstá počet trestných činů, kterých se dopustil. Takové znaky a pravděpodobné ukazatele budoucího kriminálního chování posuzované osoby jsou významné, ale nejsou ovlivnitelné většinou vnějších zásahů. Oproti tomu tzv. dynamické rizikové faktory (označované také jako kriminogenní potřeby) jsou do určité míry přístupné intervenci, je možné je modifikovat a mohou být tedy cílem korektivního zacházení s pachatelem. Jde o vlastnosti nebo charakteristiky aktuální životní situace a prostředí pachatele, jako jsou existující vazby, spojení a kontakty na kriminální společníky, ztráta

⁷¹ Pojmem kriminogenní či rizikové faktory jsou označeny rizikové činitele (ať již příčiny nebo podmínky), které vyvolávají, usnadňují nebo podporují kriminální chování jedince.

zaměstnání, abúzus návykových látek nebo prokriminální (asociální) postoje, hodnoty či iracionální styly myšlení pachatele.

Využití pouze statických proměnných nebo zkombinování obou typů do modelů hodnocení rizika recidivy pachatele závisí na účelu, k němuž zásah směřuje. Jinou podobu bude mít predikce sloužící justici k rozhodování o druhu a výši sankce a jinou formu bude mít predikce, jejímž účelem bude optimalizovat zacházení s odsouzeným během výkonu trestu.

Metodami individuální predikce jsou: statistická (např. predikční tabulky), klinická (expertizní) a intuitivní.

Statistická metoda individuální predikce navazuje na speciální sociologické prognostické metody předvídání budoucího vývoje zkoumaného jevu. V případě kriminality vychází z poznatků o stavu a příčinách současné kriminality a o osobách pachatelů, včetně poznatků z kriminologických analýz a výzkumů trestně stíhaných a vězněných osob.

Základem takové predikce je uplatnění znalosti souhrnu rizikových faktorů, které byly zjištěny jako významné doprovodné znaky vzniku individuálního kriminálního jednání. Někteří kriminologové sestavují z takových faktorů tzv. predikční tabulky.

Metoda klinická bývá uplatňována v rámci zkoumání osobnosti pachatele při zpracování expertizy pro trestní řízení a slouží především pro rozhodování soudu o trestech a ochranných opatřeních. Nejčastěji záleží v tom, že znalci, vyšetřující duševní stav obviněného, se současně vyjádří i k otázce, zda jeho pobyt na svobodě je nebezpečný (§ 99 TZ), a posoudí riziko jeho recidivy v budoucnosti. Do určité míry se i zde uplatňuje intuice, je ale pouze jedním z činitelů v posuzovacím procesu (např. soudněznalecký posudek psychiatra, psychologa).

Metoda intuitivní je užívána jako individuální odhad dalšího chování (kriminálního jednání) osoby vyšetřované policií, osoby obžalované, odsouzené, vězněné, léčené, prováděný zkušeným odborníkem (např. soudcem, psychiatrem, policejním či vězeňským psychologem) při stanovení druhu trestu a jeho výměry či jiného opatření, způsobů dalšího zacházení s pachatelem (např. ve vězení při navrhování přerušování či předčasného ukončení trestu odnětí svobody, při individualizaci výkonu trestu a výběru léčebných postupů). Tento způsob posouzení je založen na „vhledu do osobnosti pachatele“, na znalosti jeho životních podmínek, na míře empatie u posuzovatele a na dosavadních zkušenostech, které s pachatelem posuzovatel má.

Predikce dalšího vývoje v kriminální kariéře pachatele může být jednoznačně příznivá, tedy že pachatel s velkou pravděpodobností kriminální jednání zanechá, může být jednoznačně nepříznivá (dojde k recidivě) a může být neurčitá - nejednoznačná. V posledním

případě se zvyšuje riziko chybné predikce, a posuzovatel se rozhoduje, zda jeho predikce bude spíše falešně pozitivní (pachatele označí jako již „neškodného“, ačkoli zůstává nebezpečným) nebo falešně negativní (pachatele označí za nebezpečného-rizikového a ve skutečnosti nebezpečný není). I při použití zatím nejdokonalejších metodik nelze jednoznačně formulovat „dobrou nebo špatnou“ prognózu, ale je možné se vyjádřit k jisté pravděpodobnosti dalšího vývoje v chování pachatele (např. k selhání posuzovaného po propuštění z výkonu trestu odnětí svobody). Univerzální prognostické systémy neexistují.

Posuzování možnosti recidivy pachatele a instrumenty k tomu určené, prošlo dlouhým vývojem. První nástroje měly povahu čistě klinických metod a kladly důraz na odborně a profesionálně vedený rozhovor s pachatelem pomocí série otázek, které většinou nebyly standardizované. Pro druhou etapu vývoje predikčních instrumentů, která svůj rozkvět datuje přibližně v sedmdesátých letech minulého století (ve světě i u nás), byla příznačná snaha užívat jen přesná a neměnná fakta. Byly identifikovány základní rizikové faktory, které se vztahovaly ke kriminálnímu chování a které odpovídaly statickým poznatkům získaným pomocí analýz materiálů pachatelů (např. údaje z kriminální anamnézy pachatele; věk v době spáchání prvního trestného činu, počet předchozích odsouzení, druh trestného činu, počet nepodmíněných výkonů trestu (uvěznění), počty a důvody podmíněného propuštění nebo porušení uloženého podmíněného trestu odnětí svobody a podmíněného propuštění). V devadesátých letech minulého století se do statického posuzování kriminogenních faktorů včleňují tzv. dynamické (proměnlivé) rizikové faktory označované jako kriminální potřeby a kriminální postoje pachatele. Výhodou poznatků získaných z analýz dynamických faktorů se stala jejich využitelnost v rámci stanovení způsobů dalšího zacházení především s vězněnými pachateli a při posuzování případných rizik jejich recidivy. Je třeba dodat, že neoddelitelnou součástí aplikace těchto novodobých přístupů je stále jistá míra „subjektivního klinického úsudku.“ V poslední době se u nás predikčním nástrojům k posuzování rizika opětovného selhání pachatele dostává více pozornosti, a to zejména při korektivním zacházení s pachatelem v průběhu výkonu trestu odnětí svobody, s cílem toto zacházení zefektivnit. Pracovníci vězeňské služby, probační a mediační pracovníci, sociální kurátoři ke své práci potřebují jasně zformulované a definované proměnné, aby mohli sestavit konkrétní program zacházení pro jednotlivé pachatele a skupiny pachatelů. O to se snaží také nástroje, které jsou v pilotní verzi již užívány v českém vězeňském systému. Cílem je možnost stanovit program zacházení s konkrétním vězněm již při vstupním posouzení a později (v průběhu věznění) mít možnost plán programu zacházení přezkoumat a případně pozměnit.

Objektivita predikčních nástrojů však stále závisí jednak na teoreticko-kriminologických východiscích, hlavně na výzkumu jednotlivých rizikových faktorů, a také na změnách skladby kriminální populace (složení vězeňské populace), pro kterou byly vypracované a ověřené, stejně tak i na situaci v jaké byly použity a k jakému účelu má predikční nástroj sloužit.

Individuální predikce vychází vždy z osobnostních charakteristik pachatelů, zvláštností jejich sociálního vývoje a učení, jejich životního stylu a sociálního prostředí aj. Negativní vývoj jedince (související s výskytem jeho dalšího kriminálního jednání) je obvykle očekáván při zjištění následujících rizikových faktorů: kriminality předků, problémového primárního sociálního prostředí, špatného školního prospěchu a chování ve škole, výskytu asociálního chování v dětství, raného počátku trestné činnosti, neukončeného vzdělání, problémového dospívání, nekvalifikovanosti, špatného poměru k práci, nevhodného způsobu obživy, sociálněpatologického způsobu trávení volného času, mentální retardace, výskytu duševních poruch a poruch chování, drogové závislosti, chorobného hráčství, sociální nepřizpůsobivosti (maladaptace), recidivy trestné činnosti a opakovaného věznění, špatného začlenění do společnosti po propuštění z vězení aj.

Při vyhodnocení takových či obdobných zjištění bývá aplikován bodovací postup, v jehož rámci jsou posuzovány jednotlivé rizikové faktory a z jejich množství či podílu je usuzováno na pravděpodobný opětovný výskyt trestné činnosti u zkoumané osoby.

Jeden z výzkumů IKSP (Blatníková, Netík 2008) byl zaměřen na vytvoření predikčního nástroje k posouzení rizika opětovného odsouzení (recidivy). Kritériem pro takový nástroj byla mj. dostupnost dat pro uživatele předkládaného nástroje (vězeňské pracovníky, pro soudní řízení), snadná administrace a vyhodnocení a jednoznačně formulované výsledky. Byly zvoleny statické rizikové faktory, tedy taková data, která jsou pracovníkům justice v průběhu trestního řízení dostupná (oficiální záznamy o kriminální kariéře reprezentované údaji z opisu rejstříku trestů). Z původního seznamu dvaceti proměnných vznikla pětipoložková varianta nástroje k predikci rizika opětovného odsouzení pachatele. Zmíněnými prediktory byly například: „kriminální multirecidiva“ definovaná jako tři a více odsouzení v opisu rejstříku trestů pachatele, dále údaj o prvním odsouzení pachatele před 18. rokem věku, „porušení povinnosti“, které bylo vymezeno jako odsouzení za trestný čin maření výkonu úředního odsouzení (nyní § 337 TZ) v kriminální anamnéze atd. Významným prediktorem, který uvádí i zahraniční výzkumy, byl věk v době prvního odsouzení pachatele. Na výzkumném souboru, na kterém byl instrument předběžně ověřen, „věk v době prvního odsouzení“ koreloval prakticky se všemi zkoumanými charakteristikami - statisticky vysoce

významně s např. celkovým počtem odsouzení, recidivou kriminálního jednání po propuštění, zejména u násilné kriminality.

Více méně každé rozhodování o trestu nebo o ochranném opatření je spojeno se stanovením individuální predikce. V oblasti aplikace trestů v ČR plyne tento požadavek ze zákonné úpravy, zejména z ustanovení § 39 TZ, podle něhož při stanovení druhu trestu a jeho výměry přihlédne soud i k možnosti nápravy pachatele. Nejčastější metodou aplikovanou při stanovení individuální predikce je intuitivní metoda, která je v naší každodenní justiční a vězeňské praxi běžná a nepostradatelná a která vychází zejména z profesionálních zkušeností soudců i ostatního personálu. Daný stav je bezesporu neuspokojivý. K jeho zlepšení by mohlo přispět prohloubení kriminologické erudice specialistů působících v oblasti trestní justice a rozpracování nových na současný stav poznání navazujících predikčních instrumentů, které mohou být cennou pomůckou, nemohou ovšem nahradit komplexní analýzu každého případu.

Šířeji by měla být v ČR uplatňována i klinická metoda, která může mít velmi dobré výsledky. Mezi její nevýhody patří její pracnost, časová náročnost i nákladnost. Patrně obligatorně by však měla být uplatňována při rozhodování o podmíněném propuštění z doživotního trestu odnětí svobody.

U individuální predikce je třeba se vyvarovat jejího rigidního či mechanického uplatnění, které nebere ohled na to, že správnost předpovědi závisí na znalosti úplných a přesných poznatků o zkoumaných osobách, které jsou u většiny osob obtížně přístupné a jejichž úplnost je téměř nedosažitelná.

Na základě individuální predikce je třeba v ČR též zpracovávat tzv. programy zacházení s vězni. Podle ustanovení § 40 zákona č.169/1999 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody, stanoví věznice zásadně pro každého odsouzeného vězně program zacházení jako základní formu cílevědomého a komplexního působení na něho. Tento program se zpracovává na základě komplexní zprávy o odsouzeném s ohledem na délku trestu, charakteristiku osobnosti a příčiny trestné činnosti (§ 41). V zahraničí se takové individuální programy zpracovávají někdy i u osob odsouzených k alternativním trestům. Efektivní reintegrace pachatelů je jednou podmínek prevence opětovného selhání.

S recidivou a s „nebezpečností pachatele“ úzce souvisí v současné době u nás diskutované téma *zabezpečovací detence*. Patří ke kritériím, které vymezují okruh osob, kterým lze zabezpečovací detenci uložit. („...*Spáchaná trestná činnost má charakter zločinů a zvláště závažných zločinů a pobyt pachatele na svobodě je nebezpečný, vzhledem k vysoké*

pravděpodobnosti recidivy“).⁷² Přinést odpověď na otázky prognostického charakteru - zda je pobyt pachatele na svobodě v důsledku jeho duševního stavu nebezpečný, tedy zvážit medicínské i společenské hledisko – má pomoci forenzní expertíza a soudněznalecký posudek. Z psychiatrického hlediska do zabezpečovací detence patří nebezpeční pachatelé, kteří se dopustili zločinů a u kterých byly zjištěny: duševní porucha (psychotici), deficit intelektu (byla u nich diagnostikována mentální retardace), diagnóza sexuální deviace, závažná porucha osobnosti (zejména dissociální porucha osobnosti) a také zneuživatelé návykových látek, kteří spáchali zvláště závažný zločin a byli označeni jako recidivisté. Jinak řečeno do zabezpečovací detence by měli být umisťováni pachatelé vražd a pachatelé-sexuální devianti, u kterých opakovaně selhala ochranná léčba.⁷³

Je zřejmé, že jedno z důležitých témat je posuzování osobnosti pachatele, jeho duševního stavu. Od toho se odvíjí možnost odlišit případy, kdy bude vhodné uložit pachateli „pouze“ ústavní ochranné léčení od případů, kdy by ochranné léčení nevedlo k dostatečné ochraně společnosti a kdy by byla namístě zabezpečovací detence. Pro pachatele má toto opatření své specifikum dané neurčitostí délky trvání detence, protože zabezpečovací detence trvá, dokud to vyžaduje ochrana společnosti.

Problematiku pachatelů trestných činů nelze vyčerpat v jednom příspěvku, ale to ani nebylo našim cílem. Podtitul našeho sdělení klade opravdu důraz na to, že se jedná o pokus – bohužel v Čechách zatím ojedinělý, proto i nedokonalý. Celistvější pohled na problematiku pachatelů je totiž podmíněn výsledky diskusí s dalšími forezními psychology či kriminology nad jimi zjištěnými empirickými poznatky o osobách a osobnostech pachatelů.

⁷² Zákon č. 129/2008 Sb. o výkonu zabezpečovací detence

⁷³ Opatření je platné od ledna 2009 a v polovině roku 2010 je v Ústavu zabezpečovací detence umístěno pět chovanců, jak jsou nazýváni tito pachatelé. Celkem soudy rozhodly o uložení zabezpečovací detence (nebo o změně ústavního ochr. léčení na detenci) v patnácti případech a pachatelé budou do detence umístěni např. až po odpykání trestu odnětí svobody, k čemuž (zejména u dvou z nich, kterým bylo uloženo doživotí), dojde až za delší dobu.

Oběti kriminality v aktuálních souvislostech

Podle reprezentativního výzkumu provedeného v České republice v roce 2006 téměř dvě třetiny ze zkoumaných zhruba tří tisíc respondentů, potažmo obyvatel ČR, se staly během pěti analyzovaných let oběťmi nejméně jednoho z deseti výzkumem sledovaných deliktů (63,5 %). Poškozeno více než jedním z těchto deseti deliktů bylo během uvedeného období téměř 40 % dotázaných (Martinková, 2007).

Co z těchto konstatování plyne? Mimo jiné to, že trestná činnost v České republice ovlivňuje v nějaké míře v podstatě mnoho z nás, a že, ať již jako přímé oběti kriminality, tak i jako osoby o kriminalitě informované zprostředkovaně, na její existenci a následky i na individuální úrovni nějak reagujeme. Nemálo z nás se kriminality obává (Zapletal, 2002) a obvykle tomu přizpůsobuje své nikoli jen aktuální individuální životní aktivity. Kriminalita a jevy spojené s ní se tak čím dál více stávají součástí našeho života. Někteří ze spoluobčanů už kriminalitu mohou brát jako běžné riziko, které s sebou život nese.

Je evidentní, že pozornost společnosti se postupně během svého vývoje více zaměřovala v souvislosti s kriminalitou především na pachatele tohoto sociálně nežádoucího jevu. Oběti, tedy osoby postižené kriminalitou, zůstávaly stranou (k vymezení pojmu oběti viz dále). Nyní se tato situace postupně trochu mění. Nikoli ale dostatečně rychle a v potřebném rozsahu. V poslední době se však i v ČR, pokud jde o oběti kriminality, stále více dostává sluchu také požadavku na potřebu rehabilitace postavení obětí především ve vztahu k pachateli a na to, aby zajištění pomoci obětem bylo stejnou odpovědností státu jako potrestání pachatelů.

Na posun ve vývoji situace u nás, ale i v jiných státech, týkající se obětí trestné činnosti působí mnoho faktorů. Obvykle sem lze započítat tlak především neziskových organizací zaměřených na pomoc obětem kriminality, dále reakce hlavně politických a vládních složek na tyto a další podněty, celkové naladění společnosti, nejrůznější závažné „drastické“ události, které zpětně vytvářejí tlak na řešení nestálých situací, vliv médií, zvyšující se kriminalita a tudíž i počet obětí, kterými je třeba se zabývat⁷⁴. V neposlední řadě zde působí

⁷⁴ Např. jen v ČR v posledních šesti letech je ročně policií evidováno kolem 50 tisíc osob, které byly bezprostředně poškozeny trestnou činností (viz Martinková In: Marešová a kol., 2009).

i rozvoj vědy, tedy také kriminologie a viktimologie, myšlenkové proudy, které z nich vycházejí, poznatky, které přinášejí a schopnost prosazení a využití těchto poznatků v praxi.

V posledních letech v některých státech různé, hlavně nevládní organizace, zaměřené na oběti kriminality, se snaží o to, aby se dosti neutěšená reálná situace kolem obětí konečně řešila mnohem účinněji než tomu bylo dosud. Vzešlé podněty z takovýchto institucí, někdy i mezinárodních, směřují hlavně do sféry ochrany obětí a pomáhání jim. Různá doporučení, která vycházejí od zmíněných organizací, se snaží tyto prosadit i do oblasti práva, aby v důsledku měly závazný dopad do praxe. Mají snahu tak ovlivnit nejen národní, ale i mezinárodní dění v této oblasti, a to i pokud jde speciálněji o teritorium států Evropy. Mimo jiné také díky iniciativám takovýchto organizací zabývajících se oběťmi kriminality jsou již přijímány i orgány Evropské unie a Rady Evropy různé dokumenty, z nichž některé se promítnou v právních rádech evropských států⁷⁵.

Mezi také v tomto směru aktivní organizace působící v Evropě a zaměřené na problematiku obětí kriminality patří nadnárodní organizace Victim Support Europe (založená v roce 1990 a působící do roku 2008 pod názvem Evropské forum pro služby obětem), sdružující téměř 30 hlavně nevládních národních evropských organizací na pomoc obětem (náš Bílý kruh bezpečí je členem od r. 1996). Tato organizace, která byla založena proto, aby podporovala práva obětí kriminality v Evropě, prosazuje myšlenku, že práva obětí v trestním řízení musí být vyvážená a musí mít stejnou prioritu jako práva obviněného. Působnost této organizace je, pokud jde o oběti kriminality, poměrně široce zacílena a odborně orientována (viz blíže www.victimsupporteurope.eu). Tato evropská organizace vydala i několik důležitých doporučení týkajících se obětí kriminality⁷⁶, které se odrazily také v pozdějším mezinárodním dění v oblasti právní.

Je třeba rovněž uvést, že např. k významnému dokumentu přijatému Radou EU, který lze považovat za jeden ze stěžejních pokud jde o přístup k obětem kriminality, a to k Rámcovému rozhodnutí Rady o postavení obětí v trestním řízení (ze dne 15.3.2001)⁷⁷, byl právě také za podpory členů Victim Support Europe proveden rozsáhlý výzkum o tom, jak je

⁷⁵ Lze zde uvést např. Rámcové rozhodnutí Rady Evropské unie (ze dne 15.3.2001) o postavení obětí v trestním řízení, Směrnice Rady EU o odškodňování obětí (ze dne 29.4.2004), Doporučení Rady Evropy o pomoci obětem trestných činů (ze dne 14.6. 2006).

⁷⁶ Victim Support Europe v rámci spolupráce mezi národními organizacemi pro pomoc obětem kriminality vypracovala např. Prohlášení o právech obětí v trestním řízení (1997), Prohlášení o sociálních právech obětí trestných činů (1998), Prohlášení o právech obětí na standardní služby (1999), Prohlášení o postavení obětí v procesu mediace (2004) a další (blíže viz též The Rights of Victims of Crime, 2005).

⁷⁷ Tento dokument usiluje o zavedení stejných standardů v zacházení s oběťmi trestné činnosti ve všech členských zemích EU.

toto usnesení plněno členskými státy EU. Poznatky, někdy ne právě uspokojivé, byly publikovány v roce 2009 (viz blíže Victims in Europe, 2009).

Také na akademické půdě se v posledních letech, pokud jde o aktivity zaměřené na oběti trestné činnosti, odehrál posun ve vývoji. Ten se odráží, jak upozorňuje Jaishankar (2008) mimo jiné rovněž v tom, že je více diskutována úloha viktimologie (jakožto disciplíny, která se zabývá oběťmi trestné činnosti)⁷⁸ a její místo mezi vědami. Posun v jejím vývoji a významnosti se odrazil i v praxi, kdy v celkem nedávné době byly založeny např. dvě vědecké instituce zaměřené speciálněji na studium obětí trestné činnosti. Jde o mezinárodní viktimologický institut v Holandsku (International Victimology Institute Tilburg /INTERVICT/), který podporuje a provádí mezioborový výzkum, který by měl také přispět k celkovému a na poznatcích založenému zrovnoprávnění obětí kriminality a násilí ve společnosti a k jejich podpoře. Jeho cílem je rovněž zkoumat viktimizaci z různých perspektiv. Institut se speciálním zaměřením na problematiku obětí trestné činnosti vznikl i v Japonsku (Tokiwa International Victimology Institute /TIVI/). V těchto souvislostech nelze nezmínit konání několika mezinárodních viktimologických symposií nebo existenci Světové viktimologické společnosti (The World Society of Victimology /zal. 1979/) nevládní neziskové organizace, která má zvláštní konzultativní status u OSN a Rady Evropy. Také je třeba uvést existenci několika národních viktimologických společností. Různé informace a poznatky speciálně z oblasti viktimologie přináší internetové stránky The International Victimology Webside (zal. 1999). Speciálně viktimologickým otázkám je věnováno několik odborných časopisů.

Podle některých autorů viktimologie (dosud převážně považovaná za součást kriminologie), navzdory tomu, že lze konstatovat její postupný rozvoj, zápolí v současnosti s některými závažnými problémy. Např. podle již výše zmíněného Jaishankara (2008), který se pokusil tyto problémy pojmenovat a okomentovat, se jedná o následující. Především viktimologie podle něho zápasí s nedostatkem vlastních výrazných teoretických orientací. Čeká se na vytvoření obecně platných teorií s širokým polem dopadu. Uvedený autor konstatuje, že větší část viktimologie, právě tak jako kriminologie, dosud stojí především na sociologických teoriích. Uvádí, že někteří autoři se pokusili o viktimologické modely, ale ty nebyly přijaty (zmiňuje pokus Fattaha /2000/, Schneidera /2001/ in Jaishankar, 2008).

⁷⁸ Viktimologii lze dnes charakterizovat např. podle Kirchhoffa (in Jaishankar, 2008, str. 1) jako: „.....sociální vědu soustředěnou na oběti, viktimizaci a reakce na ně – s reakcemi a interakcemi zahrnujícími nejdůležitější oblast: reakce obětí, neformální reakce sociálního prostředí vedoucí k sekundární viktimizaci na straně jedné a k reakci trestní justice jako jedné z významných reakcí systému kontroly společnosti na straně druhé“.

Prohlašuje, že i když vznikly již některé ryze viktimologické teorie, pokrývají jen malou část viktimologické tematiky.

Dále zmíněný Jaishankar konstatuje, že v současnosti je ve viktimologických studiích šetřeních kladen větší důraz na práva obětí a na pomoc jim než na teoretické problémy. Viktimologie je podle něho zaměřena více aplikačně a je prováděno málo výzkumů a studií zaměřených např. na kauzalitu viktimizace, na vztah oběť-pachatel, na viktimogenezi a další. Vědci by se podle uvedeného autora měli více soustředit na teoretické otázky kolem viktimizace, protože v praktických oblastech (pomoc, práva obětí) se angažují podle jeho názoru neziskové organizace a vládní instituce. Jmenuje např. Eliase /1994/ a Fattaha /2000/ (in Jaishankar, 2008), kteří mají za to, že viktimologie ztratila svoji vědeckou přísnost. Podle prvního z nich se to stalo kvůli humanistickým vlivům, podle druhého se objevily vlivy sociální a politické.

Dalším problémem současné viktimologie je podle Jaishankara (2008) malý objem její výuky na univerzitách, což má za následek, že není vytvářen základní předpoklad pro odtrhnutí se této vědní discipliny od kriminologie a pro její další samostatný rozvoj jako vědy.

Konstatuje dále, že viktimologie, ač se to nezdá, není příliš uznávanou disciplinou ze strany širší mezinárodní komunity, a pokud není v dostatečném rozsahu vyučovaná na univerzitách, potřebuje všeobecně výraznější podporu. Má za to, že viktimologie je akceptována jen několika evropskými a Commonwealth zeměmi. Národní viktimologické společnosti byly založeny jen v několika zemích světa a pokud existují, není o nich dostatečné národní povědomí. Podle něho se viktimologie zatím rozvíjí celkem logicky právě hlavně v úřednickém prostředí (protože vládní úřady nějak musejí reagovat na kriminalitu a její dopady, tedy musejí se také např. zajímat o oběti, aby jim třeba mohly být vyplaceny kompenzace). Nicméně odpovědnost za vývoj viktimologie jako nezávislé akademické discipliny a provádění hlavních viktimologických výzkumů leží podle citovaného autora právě v rukách vědců.

A konečně velkým problémem viktimologie, zmíněným výše uvedeným autorem, je aktuálně rozšíření jejího pole působnosti, protože současná viktimologie je podle jeho názoru viděna z atomistické perspektivy a ne z perspektivy celostní (chybí podle něho pohled např. na viktimizaci při genocidách, na viktimizaci při vzpourách a nepokojích /riot victimization/, při terorismu) a chybí v ní interdisciplinární výzkumy ve spojení s politickými vědami a sociologií. V této souvislosti jsou v současnosti také podle Jaishankara debatovány hranice viktimologie (viz např. Groenhuijsen /2006/, Dijk, Groenhuijsen, Winkel /2007/ in Jaishankar, 2008). Poznámává, že někteří výzkumníci by do viktimologie rádi zahrnuli i viktimizaci

živočichů /zvířat/ a prostředí (Simon /2007/ in Jaishankar, 2008). Jsou ale také tací, kteří nahlízejí viktimologii z užšího pohledu, a to forenzního. Argumentují pak potřebou nové disciplíny, forenzní viktimologie, která by byla zbavena nejrozumnějších jak politických, tak ideologických vlivů, včetně nejrozumnějších předsudků vůči obětem (Turvey, Petherick /2008/ in Jaishankar, 2008).

Z uvedeného je zřejmé, že další cesta vývoje viktimologie, vědy o obětech kriminality, nejen coby samostatného vědního oboru, bude asi ještě velmi složitá. Nicméně lze předpokládat, že bude možná postupovat rychleji než dosud, a to jak vzhledem k praktické důležitosti témat, kterých se dotýká, tak i vzhledem k stále vzrůstajícímu zájmu společnosti o oběti kriminality jako takové.

Ve viktimologii, jako v každém jiném vědním oboru, se také používají některé speciální pojmy, které se vztahují k předmětu jejího zájmu. S vymezeními těchto pojmů (a tudíž i předmětu studia viktimologie), hlavně pokud jde o ty základní, se lze setkat v téměř všech publikacích zaměřených na kriminologii a věnujících současně pozornost také obětem trestné činnosti (u nás viz např. Válková in Kuchta a kol., 2005, Musil in Novotný, Zapletal a kol., 2004, Tomášek, 2010). Dosud jsou však vedeny diskuse o vymezování některých z nich. Mezi základní pojmy užívané ve viktimologii patří pojem oběť kriminality, pojem viktimizace, druhy viktimizace, pojem viktimnost, viktimogenní faktory, viktimogeneze, typologie obětí kriminality a některé další. Mezi dalšími pojmy, se kterými viktimologie pracuje, a které mohou konkrétněji naznačit možnou šíři a rozmanitost toho, co všechno může viktimologie obsáhnout, jmenujme jako příklady pojem mnohonásobná oběť, zvláště zranitelná oběť, kariéra oběti, role oběti, stockholmský syndrom, naučená bezmocnost, sebezníčovající reakce oběti, syndrom vyhýbání se (iscape syndrom), „označkování“ oběti, strach z kriminality, vztah oběť-pachatel, oběť coby právnická osoba (různé instituce, skupiny např. armáda, církev apod.), kategorie obětí roztríděné podle potřeb praxe nebo podle kriminologických hledisek (ne typologie obětí) a další. Jisté problémy pak paradoxně činí vymezení samotného základního pojmu viktimologie - a to pojmu oběti kriminality. Někdy jsou jeho vymezení užší, jindy širší, záleží i na účelu použití. Přitom jak uvádí Tomášek (2010, str. 153) „... ani oběť ani zločin...nejdou univerzálně platné pojmy, nýbrž kulturně a časově podmíněné koncepty.“

Pokud se z našich úvah o používaných pojmech vrátíme do praxe, podle jednoho z důležitých evropských dokumentů z nedávné doby⁷⁹, lze např. považovat za oběť

⁷⁹ Doporučení Rady Evropy o pomoci obětem trestných činů schválené 14. června 2006.

kriminality „fyzickou osobu, jež utrpěla újmu, včetně tělesné a duševní újmy, citové utrpení či hospodářskou ztrátu způsobenou činy či jejich opomenutím, jež jsou v rozporu s trestním zákonem členského státu. Termín obětí se též vztahuje, tam kde je to vhodné, na nejbližší rodinu či závislé osoby přímé oběti.“ V České republice bývá obětí kriminality chápána „...jako konkrétní fyzická osoba, která byla v důsledku trestného činu usmrcena nebo zraněna nebo ohrožena na životě a zdraví, nebo jí byla způsobena škoda na majetku nebo škoda morální, byla omezena na svobodě nebo jiných právech, a to nezávisle na tom, zda jí bylo následně zvláštním procesním rozhodnutím přiznáno postavení poškozeného⁸⁰“ (Marešová, Martinková, 2009, str. 42). V naší republice pak bývá orgány činnými v trestním řízení pojem „poškozený“ často užíván jako synonymum pojmu obětí kriminality.

Z dění kolem obětí kriminality v ČR je zřejmé, že stále ještě ne všichni vzali dostatečně na vědomí skutečnost, že oběti trestného činu jsou nedílnou součástí systému trestního řízení a že poznávání problematiky obětí v co nejširším společenském a psychologickém kontextu hraje úlohu nejen při pomáhání samotným obětem, ale i při přípravě a provádění preventivních opatření proti kriminalitě a že poznatky o obětech kriminality a poznatky od obětí získané (např. v podobě údajů z viktimologických výzkumů) mohou sehrát svoji úlohu i při formování trestní politiky státu.

V daných souvislostech je proto třeba podrobněji zmínit alespoň ty nejdůležitější role obětí kriminality. Patří mezi ně především to, že oběti: 1. mají vliv na vznik a průběh kriminálního jednání⁸¹, 2. jsou nositeli kriminalistických stop, jsou zdrojem informací o pachateli, o potenciální motivaci útoku a jsou svědky v trestněprávním řízení, 3. jsou aktivními účastníky vyšetřování trestného činu a průběhu trestního řízení, 4. jsou zdrojem informací při poznávání reálného zasažení společnosti trestnou činností, jsou zdrojem informací při zjišťování rozsahu latentní kriminality a jsou zdrojem informací při sledování úspěšnosti preventivních opatření prováděných proti trestné činnosti (obvykle to bývá zjišťováno v rámci výše již zmíněných viktimologických výzkumů⁸².) (viz podrobněji

⁸⁰ Obsah pojmu „poškozený“ lze nalézt v ustanovení § 43 v ČR platného trestního řádu. Podle tohoto ustanovení je poškozeným „ten, komu bylo trestným činem ublíženo na zdraví, způsobena majetková, morální nebo jiná škoda“.

⁸¹ Přitom vztah mezi pachatelem a obětí /pokud existuje/ ovlivňuje jednak vznik a průběh trestného činu, jednak efektivitu všech dalších základních postupů trestního řízení.

⁸² Toto je zřetelné např. ve Velké Británii, kde bývají pravidelně prováděny opakované viktimologické výzkumy, a to na velkých reprezentativních souborech respondentů. Získaná data jsou pak také využívána příslušnými státními orgány jak na celostátní úrovni, tak na úrovni místní (a to i pro preventivní aktivity policie v oblasti kriminality). Vedle toho údaje z opakovaných mezinárodních viktimologických výzkumů (ICVS) začínají být též využívány pro komparace vývoje měr kriminality v různých zemích (viz např. diskuse k příspěvku Why are crime rates falling, 2010).

Marešová, Martinková, 2009), 5. policií evidované oběti kriminality jsou specifickým aspektem zaevidované kriminality ve státě, ukazují z určitého úhlu pohledu na dopad policií zaznamenaných spáchaných trestných činů na jedince, potažmo i na společnost, 6. viktimizace obětí některými druhy trestné činnosti (např. tzv. zločiny z nenávisti – viz blíže dále) může v některých případech ve svých důsledcích sehrát významnou roli v destabilizaci společnosti (viz též níže).

Je zřejmé, že většina z výše vyjmenovaných rolí obětí kriminality k sobě váže nepřehledné množství otázek, které z hlediska praktického mohou být různě nahlíženy a řešeny a v teoretické rovině se pak mohou v současné době nacházet v různých stadiích poznání a zpracování. Nicméně některé z těchto problematik jsou z hlediska praktického dopadu třeba u nás přece jen aktuálnější než jiné. Dále se dotknu jen dvou takovýchto problémových okruhů, jejichž význam asi v souvislosti s oběťmi trestné činnosti vzhledem k současnému stavu a vývoji v české společnosti nebude možné opomíjet a bude se jim muset věnovat pozornost větší než je tomu dosud. Zmíním se o tematice viktimizace způsobené tzv. zločiny z nenávisti a o tematice opakované viktimizace.

U některých poznatků o *opakované viktimizaci* (repeat victimization) se dále zastavím proto, že tato viktimizace je jedním z dosud v praxi ne zcela doceněných jevů vážících se k prevenci kriminality a ke způsobu provádění analýz dat o kriminalitě. Souvisí významně v neposlední řadě i s efektivitou pomoci obětem trestné činnosti. Na *viktimizaci* způsobenou *delikty z nenávisti /z předsudku/* (též hate /bias/ crime)⁸³ se zaměřím proto, že na ni v České republice narážíme častěji než dříve. Vzhledem k tomu, že bývá argumentováno, že účinky viktimizace zločiny z nenávisti (obzvlášť těmi ideově motivovanými) jsou pro společnost destruktivnější než je tomu u tzv. „běžných“ trestných činů, povšimnu si některých dosavadních důležitých poznatků o tomto jevu.

Pokud jde o viktimizaci zločiny z nenávisti, lze předpokládat, že obětí těchto deliktů není v ČR málo (charakteristická je pro tento druh incidentů a trestné činnosti nižší nahlášenost i objasněnost než u kriminality tzv. běžné, vyznačuje se tedy značnou latencí (viz též Hate-crime, 2009)). Až na výjimky oběti této trestné činnosti zůstávají, a to i v ČR, mimo

⁸³ Pojem „hate crime“ je stále v odborných kruzích diskutován, hledá se lepší výraz pro takovéto skutky, který by lépe vystihl, že v nich je důraz na hostilitu (nepřátelství, nenávist) (Hate-crime, 2009). Jak uvádí Moulisová In: Zapletal a kol. (2009), někdy se používá v daných souvislostech pojem „bias“ crime (zločin z předpojatosti, předsudku, zaujatosti). Co se týká trestné činnosti postavené na nenávisti k rase, užívá se pojem „race /racial/ hate crime“. Pojem „zločin z nenávisti /hate crime/“ bývá považován za pojem obecnější a širší než pojem „race /racial/ hate crime“.

centrum většího zájmu. Mediální pozornost je věnována hlavně těm nejzávažnějším případům (obvykle vraždám, závažnějším ublížení na zdraví, často spojených s rasistickým podtextem).

Podle britských pramenů (Hate-crime, 2009) mohou být za zločin z nenávisti považovány takové trestné činy a incidenty, kde útočnickovo nepřátelství (nenávist, agrese) /hostility/ nebo předsudek proti identifikovatelné skupině osob je faktorem determinujícím kdo bude viktimizován. Oběť však nemusí být nutně členem nějaké skupiny. Fakticky kdokoli se může stát obětí zločinu z nenávisti.

Přitom trestná činnost z nenávisti zaujímá škálu od obtěžování, vandalismu, zastrašování až k násilnému extremismu. Jejimi oběťmi bývají často např. cizinci, žadatelé o azyl, homosexuálové, bezdomovci ale i příslušníci dalších nejrozličnějších skupin obyvatel. Naposledy uvedený druh skupin tak v podstatě naznačuje, že např. i v naší společnosti, kde stále více převládá agresivní a nepřátelské mezilidské chování, se nakonec může stát terčem nenávisti lidí s nesnášenlivými postoji, a z nich pramenících akcí kvalifikovatelných možná i jako trestná činnost, fakticky kdokoli (od matek s malými hlučnými dětmi⁸⁴ až po seniory pokročilého věku).

Čírtková (2008) uvádí odlišnosti viktimizace u trestných činů z nenávisti od viktimizace tzv. běžnou kriminalitou a shrnuje některé až dosud nashromážděné viktimologické poznatky z odborných prací a výzkumů na toto téma. Zdůrazňuje především, že zločiny z nenávisti jsou nevztahové delikty, což znamená, že obvykle nevyplynávají z osobních vazeb a kontaktů mezi pachatelem a obětí. Na oběti je obvykle útočeno proto, že prostě existují, je zasažena jejich identita. Tím je značně snížena možnost prevence viktimizace. K těm podstatným rozdílům mezi viktimizacemi výše uvedenými druhy trestné činnosti pak Čírtková (2008) uvádí, že 1. spouštěčem útoku u zločinu z nenávisti jsou víceméně neměnné charakteristiky oběti, nikoli pohnutky pachatele v klasickém pojetí kriminální motivace⁸⁵. Oběti se stávají cílem útoku hlavně kvůli svým odlišnostem. Základem útoku jsou rozdíly mezi pachatelem a obětí v oblasti kulturní, sociální, rasové, životního stylu, světonázoru (včetně náboženského přesvědčení), v oblasti přístupu k životu atd. Napadání obětí mívá svoji obvyklou postupnou dynamiku, a to v tom smyslu, že fyzickému ataku obvykle předchází psychické zastrašování. Navíc, ale nejen pokud jde o trestnou činnost z tzv. nenávisti ideové (která je podle Čírtkové

⁸⁴ Viz některé příspěvky z diskuse v článku Řve vám dítě v tramvaji? Tak si vystupte a neobtěžujte! - www.centrum.cz, 27.4. 2010.

⁸⁵ O kategoriích motivace pachatelů zločinů z nenávisti pojednává např. Moulisová (In: Zapletal a kol., 2009). Dělí je dle McDevitta a kol. na motivaci tzv. násilnou (thrill), dále na motivaci bránící (defensive), motivaci odvetnou (retaliatory) a motivaci posláním (mission).

opravdu zvláštní psychologickou kategorií zločinu), se tyto druhy trestné činnosti vyznačují deindividualizací obětí. Autorka uvádí, že oběti pro pachatele nic neznamenají a pachatelé jsou přesvědčeni, že oběti si zaslouží, aby byly viktimizovány. 2. Dalším podstatným rozdílem viktimizace zločiny z nenávisti oproti viktimizaci „běžným“ zločinem je, jak bylo výše naznačeno, šíře jejího dopadu. Viktimizace zločinem z nenávisti, podle naposledy citované autorky, má totiž také symbolický rozměr, čímž má větší záběr viktimizačních účinků než tzv. obyčejný zločin (u „obyčejného“ trestného činu bývá viktimizací zasažena obvykle „jen“ přímá oběť). Tím je ale zločin z nenávisti také nebezpečnější. Má v podstatě trojí dopad. Zasáhne podle Čírtkové (2008) nejen oběť a její blízké, ale i další členy skupiny, ke které konkrétní oběť patří, a nakonec vzhledem k účinkům této viktimizace, se s touto viktimizací musí vyrovnat celá společnost. Citovaná autorka tak upozorňuje na destabilizační vliv trestné činnosti z nenávisti na společnost, na možnost vážného narušení vztahů mezi skupinami obyvatel. Zločin z nenávisti má podle ní také skupinové pozadí, může vyvolat skupinové konflikty. Upozorňuje v této souvislosti i na nebezpečí tzv. viktimizační extáze ve skupině (vyžívání se v násilí /viktimizaci/). Zmíněná autorka též uvádí, že u pachatelů zločinů z nenávisti nelze z psychologického pohledu doufat, že se sami spontánně napraví a zdůrazňuje, že váhavost při postihu této trestné činnosti ze strany státu rozhodně nepovede k sebenápravě pachatelů.

Obzvlášť naposledy uvedené možné dopady viktimizace zločiny z nenávisti by měly být podnětem pro odbornou veřejnost, politiky a orgány činné v trestním řízení k dalšímu zájmu o hlubší poznávání problematiky zmíněné viktimizace, a to nejen té motivované ideově, a o její účinky. V pozadí všeobecného zájmu by však neměly zůstat ani praktické otázky prevence deliktů a zločinů z nenávisti, nesnášenlivosti a předsudků.

Z různých dokumentů plyne, že s viktimizací obyvatel delikty z nenávisti se potýkají mnohé státy (viz např. údaje ve zprávě Hate Crimes in OSCE Region, 2009), včetně našeho. Mezi v praxi výrazněji tradičně aktivně k danému jevu přistupujícími zeměmi co do prevence a intervence zmiňme např. Velkou Británii. Zde byl v nedávné době vyhlášen, mimo jiných již existujících programů⁸⁶, celostátní akční plán (Hate Crime – The Cross-Government Action Plan). Ten je zaměřen na další zlepšení postihu a na omezení trestné činnosti a deliktů založených na nenávisti (včetně redukce reviktimizace). V rámci tohoto akčního plánu chtějí Britové na celostátní úrovni dále výrazně vylepšovat spolupráci s oběťmi této trestné činnosti.

⁸⁶ Viz např. projekt Victim Support zaměřený na identifikaci potřeb obětí zločinů z nenávisti různě motivovaných (viz blíže Zločin a předsudek, 2008).

Na jedné straně s cílem, aby byli poškození více ochotni oznamovat, že se stali oběťmi deliktů z nenávisti, na druhou stranu by chtěli dosáhnout toho, aby se co nejvíce pachatelů této trestné činnosti dostalo před soud a bylo za ni opravdu potrestáno. Mimo dalších záměrů směřujících cíleně do oblasti prevence a intervence hlavně na místní úrovni, mají také v Británii za cíl získávat stále další aktuální poznatky o povaze, charakteru a reálném rozsahu zločinu z nenávisti v tamní populaci. Plánují zaměřit se více na výzkum a poznávání tzv. intersekcionality⁸⁷ zločinu z nenávisti. Soustředí se také více na zamezování podněcování k nenávisti prostřednictvím internetu (Internet hate crime action plane) (viz blíže Hate-crime, 2009).

Vzhledem k obvyklým nízkým mírám nahlášenosti uvedené trestné činnosti oběťmi a nízké objasněnosti incidentů v této oblasti je otázkou, nakolik se podaří odkrývání těchto viktimizací v nejbližší době zlepšit, i když v Británii se pracuje na tom, aby oběti nemusely nutně hlásit poškození delikty z nenávisti přímo na policii, ale prostřednictvím někoho dalšího, a to třeba i anonymně (např. přes nějakou komunitu nebo prostřednictvím příslušného formuláře poštou nebo pomocí formuláře přes internet)⁸⁸.

Druhým problémovým okruhem spojeným s oběťmi kriminality, kterému v tomto příspěvku budeme krátce věnovat pozornost, a který do budoucna ještě asi nabude na praktickém významu, je opakovaná viktimizace (repeat victimization). Vyskytuje se i v souvislosti s výše diskutovanou viktimizací způsobenou zločiny z nenávisti, zde ale o opakované viktimizaci pojednáme na obecnější úrovni. Učiníme tak proto, že tento nikoli výjimečný jev⁸⁹, není stále všeobecně vnímán jako dostatečně důležitý z hlediska detekce a prevence kriminality. Informace získané z prací zaměřených na reviktimizaci⁹⁰ jsou zatím

⁸⁷ Zkoumání intersekcionality se vztahuje ke skutečnosti, že identita každého jedince je tvořena komplexem interakcí různých faktorů jako je rasa, víra nebo přesvědčení, handicap (postižení), věk a pohlaví (ať už jde o jedince transgenderové či jinak sexuálně orientované). Interakce výše uvedených faktorů (rasa, pohlaví, věk atd.) tvoří to, jak jsou lidé viděni druhými lidmi. Má se za to, že některé incidenty a zločiny z nenávisti jsou motivovány hostilitou založenou na více než jednom z poznatých prvků, o kterých se předpokládá, že především podněcují zločiny z nenávisti (rasa atd. - viz výše zmíněné faktory). Tedy zločin z nenávisti pak může být motivován současně např. tím, že napadený jedinec patří k určitému etniku, je homosexuál a je navíc ještě nějak fyzicky handicapován apod. (Hate-crime, 2009).

⁸⁸ V ČR poškozený nemusí delikt z nenávisti (ale i jakýkoli jiný trestný čin) hlásit jen na policii, ale může tak učinit u jakéhokoli dalšího orgánu činného v trestním řízení (státní zastupitelství, soud).

⁸⁹ Dokladem mohou být i výsledky výzkumů realizovaných u nás. Např. reprezentativní viktimologický výzkum z roku 2006 v ČR ukázal opakovanou viktimizaci (tj. oběti se stala osoba během jednoho zkoumaného roku vícekrát než jednou) např.; u asi pětiny zjištěných obětí krádeže osobního majetku (20,2 %), u asi čtvrtiny obětí vloupání do obydlí (23,4 %), u zhruba desetin zjištěných obětí loupežného přepadení (9,1 %) (Martinková, 2007).

⁹⁰ Přehled některých studií o opakované viktimizaci viz např. Farrell a kol., 2000

intenzivněji využívány v praxi např. při předcházení kriminalitě jen v několika málo zemích, výjimkou je např. Velká Británie.

Pokud jde o Českou republiku případy opakované viktimizace určitých skupin osob kriminalitou jsou zaznamenávány policií⁹¹. Tyto záznamy ale nejsou dále využívány pro přímou práci s oběťmi na individuální úrovni jako tomu je např. ve výše zmíněné Velké Británii. Policie u nás data o opakované viktimizaci osob nesbírá za účelem zvýšení ochrany jednotlivých obětí, ale pro lepší vyhledávání a postižení pachatelů trestné činnosti. Policie sbírá data o opakované viktimizaci osob pouze pro své vlastní potřeby. V ročních policejních výkazech celkového počtu evidovaných obětí kriminality ve státě není u nás reviktimizace jednotlivých osob-obětí kriminality zohledňována.

Co to vlastně opakovaná viktimizace je? Za nejčastěji uváděné, a asi i nejvíce respektované, vymezení pojmu opakované viktimizace lze považovat definici Bridgemana a Hobbse (in Pease, 1998). Ti mají za opakovanou viktimizaci takovou, při níž jsou totožná osoba nebo totožné místo vystaveny během určitého časového období více než jednomu incidentu. Nicméně ani toto vymezení pak v praxi neodstranilo možné další otázky při vymezování opakované viktimizace⁹²:

Velmi často v souvislosti s opakovanou viktimizací, a s důvody proč se jí zabývat z teoretického i praktického hlediska, jsou uváděny některé empirické poznatky zesumarizované Peasem (1998), které jsou považovány v této oblasti za základní. Z nich některé hlavní jsou pak obsaženy také v následujícím souhrnu charakteristik reviktimizace uváděném Pembrtonem (2003). Jedná se v souvislosti s opakovanou viktimizací o to, že: 1. fakt viktimizace osoby je nejlepším prediktorem další její viktimizace (k tomuto mechanismu blíže viz např. Čírtková, 2000), 2. malá část obětí kriminality je postižena

⁹¹ V ČR je pro získávání poznatků o opakované viktimizaci určitých skupin obyvatel sestaven číselník policejní statistiky, který je zaměřen na „objekty napadení-osoby“. V něm jsou uvedeny osoby, u kterých je opakovaná viktimizace speciálně evidována. Jde o účastníky silničního provozu, osoby se sníženou možností obrany, některé možné oběti sexuálních útoků (např. homosexuály, prostitutky, osoby s různými sexuálními úchylkami), osoby jejichž stav nebo činnost usnadňuje útok (např. jedinci s handicapem, osoby vykonávající určitý typ povolání), nedospělé osoby a dále jde o osoby tříděné z hlediska sociálního postavení (jedná se zde např. o profesionální hasiče, záchranáře, policisty, obsluhu čerpadel, lékaře, řidiče veřejných dopravních prostředků a další). (Podrobněji k systému policejního záznamu obětí kriminality viz též např. Martinková, 2009).

⁹² Při vymezování tohoto jevu se může v rovině praktické např. řešit otázka - koho považovat za objekt opakované viktimizace (ty samé osoby, to samé prostředí nebo obojí?); jaké je období, po které se bude počítat opakování; jaké druhy trestné činnosti se budou počítat do opakování (proti té samé osobě půjde o jeden druh trestného činu /krádež auta/ nebo může jít o více druhů trestných činů /krádež auta, domácí násilí/?); jak se dozvíme o dřívější trestné činnosti vůči oběti (dotazem u oběti?) anebo oficiálním záznamem (třeba policejním?); jak kvalifikovat pokusy o trestný čin a zda je vůbec započítávat do opakované viktimizace apod. – viz blíže např. Peas, 1998.

nepoměrně vysokým počtem trestných činů⁹³, 3. pravděpodobnost opakované viktimizace je přímo úměrná tomu, kolikrát již před tím byla daná osoba viktimizována, 4. riziko opakované viktimizace je nejvyšší v období těsně po předchozí viktimizaci, 5. poznatek uváděný pod číslem čtyři platí pro téměř všechny druhy trestných činů, ať jsou zaměřeny na osoby či majetek, 6. ochota oběti hlásit trestnou činnost policii klesá s každou další viktimizací, 7. důvěra oběti v policii klesá s každou další viktimizací, 8. pocity nejistoty a ohrožení oběti s každou další viktimizací vzrůstají, 9. s každou viktimizací roste pravděpodobnost vzniku psychických problémů kriminalitou poškozených osob, 10. při boji s kriminalitou jsou účinné právě ty taktiky, které jsou založeny na koncepci opakované viktimizace.

Podle Pease (1998) fenomén opakované viktimizace je pak užitečný mimo jiné nejen proto, že umožňuje zaměřit pozornost na zvýšeně ohrožené osoby kriminalitou dané tím, že se již několikrát obětmi této sociálně nežádoucí aktivity staly (soustřeďuje se tudíž na jedince nejvíce ohrožené do budoucna další viktimizací), ale také proto, že prostřednictvím opakované viktimizace se lze podle dosavadních poznatků, někdy lépe dostat k pachatelům trestné činnosti, kteří bývají vážněji zakotveni v kriminální kariéře. Zlepšuje také identifikaci vybrané trestné činnosti, protože často umožňuje nahlížet páchanou trestnou činnost spíše jako určitý celek, nikoli jako jednotlivá na sobě nezávislá jednání pachatelů.

Modely opakovaných incidentů byly shledány u mnoha druhů trestné činnosti (vloupání, krádeže aut, loupeže, rvaček, znásilnění atd.). Z nich pak také vycházejí plány prevence viktimizace. Uvádí se, že lze rozlišit opakovanou viktimizaci osob, objektů, lokalit. Má se rovněž za to, že vzhledem k tomu, že mnoho trestných činů se vůbec neohlašuje, i rozsah a podoba opakované viktimizace zůstává také z velké části skrytá. Navíc pokud je opakovaná viktimizace hlášena policii nebývá podle dosavadních zkušeností vždy zaznamenávána a je dosud tudíž podceňována (viz blíže Národní úřad Victim Support UK, 2002).

Pease (podle naposledy uvedeného zdroje) uvádí, že za účelem prevence stupňování opakované viktimizace je hlavně nezbytné zřetelné prohlášení příslušných autorit, že opakovaná viktimizace je opravdu důležitým jevem a proč. Dále mimo jiné tento autor zdůrazňuje, že je potřebné začlenit téma opakované viktimizace a problematiku vztahující se ke koncentraci kriminality nejen do policejního výzkumu, ale i do výchovy osob, které analyzují kriminalitu a údaje o ní. Upozorňuje též na potřebu rozšíření programového vybavení počítačů pro zachycení výskytu opakovaných viktimizací v policejním informačním

⁹³ Britské viktimologické studie zřetelně ukázaly, že v některých místech existuje zvýšený výskyt kriminality nikoli proto, že by se tam více lidí stalo obětmi trestné činnosti, ale proto, že je zde vyšší viktimizace totožných osob kriminalitou (Pease, 1998).

systému a na potřebu zkvalitnění policejních záznamových systémů tak, aby bylo možné opakovanou viktimizaci zaznamenat. Zmiňuje rovněž nezbytnost zlepšení poskytování informací policii organizacemi pomáhajícími obětem kriminality o výskytu opakované viktimizace (včetně informace o celé historii případu). V neposlední řadě klade Pease požadavek na zapracování problematiky opakované viktimizace do trestního zákona.

Ačkoli studie o opakované viktimizaci probíhají již od 80. let minulého století, např. práce Farella a kol. (2000) uvádí, že využívání poznatků o ní v praxi a začátky práce policie ve Velké Británii v této oblasti v běžné realitě nebyly nijak jednoduché. Důležitý kladný posun zde nastal hlavně až potom, kdy zaměření se na redukci opakované viktimizace (v oblasti vloupání do obydlí a domácího násilí) začalo být považováno za jeden z mnoha indikátorů kvality práce policie, podle nichž policejní autority začaly posuzovat výkon policejních složek.

Na značný praktický význam poznatků o reviktimizaci ukazuje i to, že účastníci Evropského sympozia o opakované viktimizaci v roce 2002 se vyslovili pro to, aby se problém opakované viktimizace stal součástí vládní politiky napříč Evropskou unií. Bylo jimi mimo jiné upozorněno na potřebu v mnoha zemích zlepšit policejní zaznamenávání trestné činnosti a detailů o obětech kriminality (Národní úřad Victim Support UK, 2002).

Z toho, co bylo výše řečeno, je zřejmé, že znalost problematiky obětí trestné činnosti může přispět k řešení mnoha praktických problémů jak na úrovni individuální, tak celospolečenské. Z tohoto hlediska by tematika obětí trestné činnosti neměla nadále zůstat ani u nás opomíjena a její další poznávání by mělo intenzivně pokračovat. Děje a vývoj ve společnosti, které se i v České republice odrážejí mimo jiné ve zvyšujícím se výskytu různých sociálně patologických jevů, včetně kriminality, přispívají logicky ke zvyšování počtu osob násilím a kriminalitou zasažených. Jejich viktimizací je třeba se nejen zabývat, ale usilovat i o její předcházení. Také je třeba se snažit o to, aby potřeby a práva těchto osob (kterých, jak bylo uvedeno na začátku tohoto příspěvku, není v ČR málo), nebyly ani v dění, které obvykle nastane poté, co se oběťmi kriminality reálně staly, opomíjeny.

Co víme o organizovaném zločinu ?

Se slovním spojením “organizovaný zločin“ se setkáváme poměrně často, jak v médiích, tak v odborné literatuře. Obvykle nad ním příliš nedumáme a bereme jej jako všeobecně srozumitelný termín.

Je tomu ale skutečně tak? Je nám, resp. odborné, neřku-li široké veřejnosti, přesný smysl tohoto termínu jasně daný? A chápeme jej opravdu všichni stejně a co vlastně tento termín znamená?

Nejsou to jenom akademické otázky. Existencí organizovaného zločinu a nutností mu čelit bývají zdůvodňovány požadavky orgánů činných v trestním řízení na rozšíření pravomocí, možností používat účinnější nástroje odhalování a vyšetřování, na lepší vybavení, více prostředků atd. Pro média může být publikování informací o organizovaném zločinu a ohrožení, které znamená, dobrým prostředkem zvýšení zájmu čtenářů a tím tržeb. Dokonce i výzkumníci tím mohou zdůvodňovat svoji nepostradatelnost a nějaké prostředky navíc. Koneckonců, jak upozorňují někteří kriminologové⁹⁴, zdůrazňování nebezpečí organizovaného zločinu a z toho plynoucí nutnosti jeho účinnější kontroly, může vést, obdobně jako u terorismu, k posilování úlohy státu jako Velkého bratra a jeho možností více pronikat do soukromí občanů.

Je tedy nebezpečí organizovaného zločinu neúmyslně nebo i záměrně zveličované nebo je realitou? Je organizovaný zločin opravdu soudobou globální hrozbou, jak uvádějí dokumenty OSN⁹⁵, nebo jde o malování temných obrazů všemocné celosvětové síly, ne nepodobné někdejšímu tvrzením o spiknutí zednářů či sionských mudrců?

Začneme-li se v tomto smyslu od termínu samotného, lze říci, že je to termín ne zcela šťastný a spíše novinářský (bez podceňování kvality médií) než odborný. Upomíná částečně na termín „tunelování“ (tunnelling), který z mediálního jazyka také pronikl do odborné terminologie a je v ní běžně používán.

⁹⁴ Např. P.C.van Duyne: referát na 4. mezinárodním kolokviu o přeshraniční kriminalitě. Lublaň 2002; G.Meško, tamtéž

⁹⁵ Adamoli,S., DiNicola A., Savona, E., Zoffi, P.: Organised Crime Around the World. Helsinky: HEUNI 1998. In: Organizovaný zločin a odpověď mezinárodního společenství. Praha: IKSP 1999.

Tunelování je obrazným označením pro určitý modus operandi hospodářské, resp. finanční kriminality. Termín „organizovaný zločin“ naproti tomu nemá takový obrazný charakter. Je víceméně doslovným překladem anglického „organised crime“, které bychom ovšem stejně dobře mohli přeložit jako „organizovaná kriminalita“. Ale na rozdíl od spojení „organizovaná kriminalita“ má termín „organizovaný zločin“ zřetelný emocionální nádech, odkazující na cosi, co je výrazně zavrženíhodné. Zločin je v běžném jazyce chápán jako něco závažnějšího než obecnější pojem kriminalita, jako něco, co zdůvodňuje vyšší míru nebezpečí a obav. Z tohoto pohledu je zajímavé, že reakce občanů na organizovaný zločin jsou do určité míry paradoxní: běžný občan se do styku s organizovaným zločinem obvykle nedostává, a pokud ano, může obvykle jen předpokládat, že by se mohlo jednat o organizovaný zločin. Aniž bychom předbíhali, dá se říci, že organizovaný zločin napadá spíše větší celky, trhy, státy, a jeho dopad na běžné občany je spíše zprostředkovaný nebo skrytý. Přesto je významným zdrojem obav lidí, jak ukazují výsledky výzkumů veřejného mínění. Je otázka, zda je to dáno úrovní faktické znalosti reality, vlivem médií nebo do jisté míry onou emocionální konotací pojmu.

Pojem organizovaný zločin sám o sobě obsahuje hodnotící přístup a silnější odsouzení tohoto druhu trestné činnosti. Zdá se, že široké používání pojmu organizovaný zločin v běžném i odborném jazyce souvisí s takovým hodnotícím postojem vůči tomuto kriminálnímu jevu a již na první pohled vyjadřuje jeho větší závažnost a nebezpečnost.

Jakou trestnou činnost si ale máme pod tímto pojmem konkrétně představit, jaká je její skutečná podoba a rozsah a v čem tkví její nebezpečí? Klíčová je tedy otázka vymezení pojmu. S jistou dávkou sarkasmu by se dalo říci, že budeme mít tolik organizovaného zločinu, kolik kriminálních jevů podřadíme pod jeho definici podle její šíře a obecnosti. Opět to není akademická otázka, protože rozsah jevů, definovaných jako organizovaný zločin dost často zakládá možnost užití mimořádných prostředků vyšetřování.

Odpověď, že se jedná o trestnou činnost, která je organizovaná, by znamenalo definici kruhem. Musíme se tedy pokusit o vymezení charakteru kriminálních aktivit, jež považujeme za možné definovat jako organizovaný zločin. Činíme tak s vědomím, že vzhledem k charakteru těchto aktivit se zčásti pohybujeme na nejisté půdě, neboť, jak praví známý bonmot, poznáný organizovaný zločin je špatně organizovaný zločin. Lze se v této souvislosti odvolat na slova ředitele UNODC A.M.Costy, který na 19. zasedání Komise OSN pro prevenci kriminality a trestní justici uvedl, že trpíme závažným nedostatkem informací

o kriminalitě a v důsledku toho nemůžeme hodnotit, zda naše snahy o její potlačování a kontrolu mají úspěch.⁹⁶

Organizovaný zločin lze definovat prostředky trestního práva, jazykem mezinárodních dokumentů nebo z pohledu kriminologie. V řeči našeho trestního práva spadá organizovaný zločin pod pojem „zločinecká organizace“ (viz § 129 trestního zákoníku č. 40/2009 Sb.; dříve zločinné spolčení, § 89, odstavec 17 trestního zákona č. 140/1961 Sb.). Zločinecká organizace je definována jako společenství více osob s vnitřní organizační strukturou, s rozdělením funkcí a dělbou činnosti, které je zaměřeno na soustavné páčání úmyslné trestné činnosti. Základní mezinárodní dokument, tj. Úmluva OSN proti mezinárodnímu organizovanému zločinu také nedefinuje organizovaný zločin jako takový, ale stanoví, co to je skupina organizovaného zločinu, čili postupuje stejně, jako náš trestní zákoník. Pro účely Úmluvy znamená skupina organizovaného zločinu strukturovanou skupinu tří či více osob existující po určité časové období a jednající ve vzájemné dohodě za účelem spáchání jednoho či více závažných trestných činů či trestných činů stanovených v souladu s touto úmluvou za účelem získání přímého či nepřímého finančního či jiného hmotného prospěchu. Úmluva dále stanoví, že za závažný trestný čin se považuje jednání představující trestný čin postihnutelný trestem odnětí svobody v délce nejméně čtyři roky nebo závažnějším trestem. Strukturovaná skupina znamená skupinu, která není náhodně utvořena za účelem bezprostředního páčání trestného činu a která nemusí mít formálním způsobem definované funkce svých členů, nepřetržitost svého členství ani rozvinutou strukturu.⁹⁷

Definice dokumentu OSN je definici obsažené v českém trestním zákoně dosti blízká. Odlišuje se tím, že požadavky na znaky strukturované skupiny jsou ve srovnání s naší úpravou volnější. To na jedné straně spektrum skupin a aktivit, které je možné charakterizovat jako organizovaný zločin, dosti rozšiřuje. Na druhé straně definice OSN tento okruh naopak zužuje, neboť stanoví, že jde o závažné trestné činy, které následně definuje (definice našeho trestního zákona hovoří pouze o úmyslné trestné činnosti). Okruh je také zúžen omezením účelu aktivit skupiny organizovaného zločinu na finanční či jiný hmotný prospěch (u nás byl znak dosahování zisku vypuštěn novelou platnou od 1.1. 2002, což teoreticky připouští možnost zahrnout do organizovaného zločinu i kriminální aktivity primárně neziskové, alespoň ve hmotném smyslu, např. terorismus).

⁹⁶ Costa, A.M.: The costs of non-justice. 19. zasedání Komise OSN pro prevenci kriminality a trestní justici. Vídeň 17.5.2010

⁹⁷ Úmluva OSN a další dokumenty k organizovanému zločinu. Praha: IKSP 2001.

Co k tomu můžeme říci jako kriminologové (s vědomím, že kriminologické pojetí může být jen těžko převzato do textu trestního práva, ale může sloužit spíše jako inspirace a podhoubí pro adekvátní formulaci právní normy)?

Je pravda, že kriminologové nabízejí mnoho různých přístupů a pohledů, které se někdy liší dosti významně. Není tu čas a prostor, abychom se jim podrobněji věnovali. Při otázce, jak velký má být rozsah zahrnutých jevů a aktivit ale můžeme citovat P.C. van Duyna, který k problému vymezení, resp. definování organizovaného zločinu uvedl, že stanovení hranice mezi organizovaným a ostatním zločinem je vždy rozhodnutím, které je potřeba operacionalizovat. Tato operacionalizace je závislá na podmínkách v konkrétní zemi, zejména na nastavení trhu (*pro produkty a služby poskytované organizovaným zločinem*). Někde tyto podmínky vyžadují větší míru organizovanosti, jinde nižší (např. při odlišné míře restrikce v přístupu ke drogám).⁹⁸ Mohli bychom tedy říci, že kromě obecného vymezení pojmu organizovaný zločin je třeba přihlížet ke konkrétním podmínkám v té které zemi či části světa a podle toho upravit rozsah jevů, které pod něj zahrneme (což má samozřejmě dopad do možností použití mimořádných vyšetřovacích prostředků a sankcí, tj. do konkrétní trestní politiky).

Neznamená to, že na obecné vymezení pojmu organizovaný zločin by měli kriminologové rezignovat. Musíme to ale chápat jako upozornění, že organizovaný zločin je do značné míry vázán na konkrétní podmínky a na konkrétní trh pro své dodávané služby a zboží. To se odráží v jeho formách, stupni a způsobu organizovanosti, což je třeba zohledňovat v přístupu k tomuto jevu.

Co bychom mohli tedy z hlediska kriminologického přístupu považovat za hlavní konstitutivní znaky fenoménu, který je nazýván organizovaným zločinem?

V lidské společnosti odedávna lidé spolupracují ve vzájemných vazbách, resp. ve skupině, aby získali prostředky k životu. Zájem o maximální návratnost vložené práce/investic s vynaložením co možná nejmenšího úsilí/nákladů je přirozený a spolupráce s ostatními v rámci určité dělby práce (na jejímž základě dochází k funkční diferenciaci) je nejjednodušší cesta jak tohoto cíle dosáhnout. Ve společnosti dodržující zákony je tato snaha základním důvodem pro organizaci podnikání a koordinaci specifických činností k dosažení co největší úrovně produkce, uplatnění produktů, efektivity správy atd. Stejně pohnutky (nejúčinnější cesta k dosažení účelu a největší návratnost vynaloženého úsilí) jsou klíčem i k porozumění organizaci na poli zločinu.⁹⁹ Také zločin se organizuje ve smyslu kooperace

⁹⁸ P.C.van Duyne: referát na 4. mezinárodním kolokviu o přeshraniční kriminalitě, Lublaň 2002.

⁹⁹ viz Vold,G.K., Bernard,T.J.: Theoretical Criminology. Oxford: Oxford University Press 1986.

pachatelů, návaznosti a organizování jednotlivých aktivit k dosažení co nejvyšší návratnosti vynaloženého úsilí; k tomu pak přistupuje i organizace aktivit, které nejsou u činnosti respektující zákony potřebné, tj. krycích aktivit sloužících k ochraně před odhalením a potrestáním. Zločinci jsou organizovaní v tom smyslu, že „se organizují“ – není to stav, ale proces.¹⁰⁰ Je to jev dynamický, při jehož studiu je nutné mít na zřeteli jeho mnohotvárnost a flexibilitu.

Typickým znakem organizovaného zločinu proto je, že z důvodu finalizace trestného činu, majícího klíčový význam z hlediska výsledného zisku, je páchán celý řetězec trestné činnosti (organizovaný sled kriminálních a doprovodných akcí). Podstatou a smyslem organizovaného zločinu je záměrné, cílevědomé a systematické dosahování maximálního zisku bez ohledu na použité prostředky a s volbou těch zájmových oblastí, které slibují tento maximální zisk přinášet. Zaměřuje se tam, kde se příležitost k zisku objevuje. Organizovaný zločin lze z tohoto pohledu charakterizovat jako specifickou podobu podnikání založeného na nelegálních aktivitách¹⁰¹, nebo také jako vyšší formu kriminality, založenou na pokročilejší dělbě práce, funkční diferenciaci a rozvinutější organizaci s kombinací nelegálních a legálních aktivit.

Podnikání organizovaného zločinu se obvykle stává součástí struktury nabídky a poptávky ve společnosti. Organizovaný zločin uspokojuje nelegální poptávku nebo poptávku po sice legálním zboží a službách ale poskytovaných a opatřovaných nelegálním způsobem. Stává se tak doplňkem legálního trhu, protože legální trh vylučuje zájemce o určitý druh zboží a služeb. Může také být jeho náhražkou, pokud organizace legálního trhu neuspokojuje všechny zájemce nebo všechny úrovně poptávky; viz např. poptávku po levném textilním a jiném zboží uspokojovanou stánkovými prodejci, nabízejícími zboží levné, ale pochybného původu. Organizovaný zločin tak těží ze symbiózy s odběrateli nabízeného zboží a služeb (se zájemci o nelegální migraci, o drogy, o sexuální služby, o pornografii, o levnější automobily, o umělecké předměty atd.). Společenské zakotvení a obtížnost boje s organizovaným zločinem proto neplyne jen z (nevybíravých) krycích a zabezpečovacích aktivit organizovaného zločinu, resp. z jeho pronikání do legálních struktur, ale také z akceptace nabízeného zboží a služeb částí veřejnosti, která je využívá.¹⁰² Odběratelé zboží a služeb organizovaného zločinu nejsou zcela v typické pozici obětí, ale v pozici „klientů“,

¹⁰⁰ P.C.van Duyne: referát na 4. mezinárodním kolokviu o přeshraniční kriminalitě. Lublaň 2002.

¹⁰¹ Scheinost,M., Cejp,M., Musil,J., Brabcová,I., Budka,I.: Výzkum struktury, forem a možností postihu organizovaného zločinu v České republice. Praha: IKSP 1997.

¹⁰² Scheinost,M.: Pojetí organizovaného zločinu a jeho vztah k dalším kategoriím kriminality. Kriminalistika 4/2004, str. 257-272.

byť jsou obvykle v závislém a nevýhodném postavení. Přesto zůstává podstatným znakem tohoto vztahu osobní aktivní zájem „zákazníka-klienta“ na získání dané služby či zboží poskytované organizovaným zločinem.¹⁰³ Zjednodušeně by se také dalo říci, že u tradiční kriminality - majetkové, násilné, mravnostní, do určité míry i hospodářské - je cílovým objektem bezprostředně poškozená oběť, které se nic neposkytuje, organizovaný zločin má jako cílový objekt klienta, kterému něco nabízí - zboží či službu, na které je obvykle „zákazník“ z nějakého důvodu zainteresován.

Toto „ekonomicko-tržní“ pojetí organizovaného zločinu se jeví jako nosné, protože vysvětluje některé jeho základní charakteristické rysy. Přesto cítíme, že neodpovídá na všechny otázky, a nelze říci, že by tyto otázky nebyly podstatné.

Především existují formy organizovaného zločinu, kde by o nabízené služby nebyl za normálních okolností zájem. Typickým případem je tzv. racketeering, tedy vybírání poplatků za tzv. ochranu. Je to příklad uměle vytvářené poptávky, služby, která je vnucovaná (ne, že by uměle vytvářená a uměle stimulovaná poptávka neexistovala i v legální sféře, viz poptávka po vakcínách proti některým epidemiím prezentovaným jako masová hrozba).

Složitější otázkou je zahrnutí některých forem hospodářské, resp. finanční kriminality pod organizovaný zločin.

Přijmeme-li „tržní“ vymezení organizovaného zločinu, lze najít rozdíly i shodné rysy s hospodářskou kriminalitou. Jako základní odlišující znak mezi organizovaným zločinem a hospodářskou kriminalitou lze stanovit to, že organizovaný zločin legální ekonomiku doplňuje, obrací se primárně na zákazníka, zatímco hospodářská kriminalita ekonomiku napadá a poškozuje přímo. Útočí na subjekty trhu, obvykle nemá „zákazníka“, kterému by cokoli nabízela. Typickým modem operandi hospodářské kriminality je podvod, příp. zpronevěra (na rozdíl od organizovaného zločinu, který klientovi přece jen cosi poskytuje na základě jeho zájmu). Také by se dalo říci, že organizovaný zločin doplňuje legální ekonomiku „zvenčí“, zatímco hospodářská kriminalita útočí „zevnitř“ legální ekonomiky. Také organizovaný zločin poškozuje legální ekonomiku, ale spíše nepřímo: k poškození zájmů legálních ekonomických subjektů dochází „nekalou soutěží“, uplatňováním komparativních výhod plynoucích z dodávání atraktivního zboží, z používání nelegálních metod nabídky a dodávky, z neplacení daní a poplatků, z kumulace nelegálně získaného a snadno disponibilního kapitálu, který může být po zastření původu legálně investován.

¹⁰³ viz Albanese, J.: Where Organized and White Collar Crime Meet: Predicting The Infiltration of Legitimate Business. In: Albanese, J. (ed.): Contemporary Issues in Organized Crime. New York: Criminal Justice Press, Monsey 1995, str. 55.

Je ovšem pravda, že krom těchto rozdílů nacházíme také významné shodné rysy. Nejpodstatněji v tom, že část pachatelů hospodářské kriminality také svoji činnost organizuje ve smyslu účelového a promyšleného řazení jednotlivých kroků směřujících k dosažení co nejvyššího zisku spolu s organizací aktivit krycích, sloužících k ochraně před odhalením a potrestáním. Pachatelé hospodářské kriminality k tomu nemusí nutně vytvářet zločinecké organizace; mohou využívat legální subjekty, třeba i účelově založené, v nichž zastávají pozice, které jim umožňují jejich řízení a kontrolu. Pohybují se v legálních strukturách a používají legální ekonomické nástroje, ovšem k nelegálním účelům. Pachatelé mohou jednat jednotlivě, mohou spolupracovat na základě „vzájemné prospěšnosti“, či korupce, aniž by nutně museli vytvářet stabilní organizované kriminální skupiny či zločinecké organizace. Nicméně jejich činnost je promyšlená a organizovaná.

Je samozřejmé, že jak organizovaný zločin, tak hospodářská kriminalita se mohou prolínat, případně mohou tyto formy přerůstat jedna v druhou. Zločinecké organizace mohou začít investovat v legální sféře a věnovat se zdánlivě legálnímu podnikání, naopak pachatelé hospodářské kriminality mohou z různých důvodů začít vytvářet kriminální organizace. Z hlediska typologického rozlišení bychom ale mohli konstatovat u obou forem kriminality shodu v organizaci činnosti a shodu v používání aktivit ziskových, krycích a zabezpečovacích. Naopak rozdíl můžeme hledat v tom, že hospodářská kriminalita nutně nevyžaduje existenci organizované kriminální skupiny jako výchozího předpokladu, a že neposkytuje a nenabízí žádné služby či zboží, ale poškozené subjekty napadá přímo. Shodu ovšem také můžeme konstatovat v rozsahu a závažnosti působených škod.

Organizovaný zločin a závažná hospodářská kriminalita tedy typologicky nejsou shodné formy trestné činnosti a měli bychom – z kriminologického hlediska – existující rozdíly rozlišovat. Pokud ovšem vezmeme v úvahu definici skupiny organizovaného zločinu z Úmluvy OSN, vidíme, že do značné míry umožňuje zařazení organizované hospodářské kriminality do této kategorie. Dále můžeme vzít v úvahu názor van Duyna, že stanovení hranice mezi organizovaným a ostatním zločinem je vždy rozhodnutím závislým na podmínkách v konkrétní zemi. Je také zřejmé, že závažná hospodářská trestná činnost – alespoň její část - je také organizovaná a zahrnuje jak ziskové, tak krycí aktivity směřující k tomu, aby její pachatelé znesnadnili odhalování a vyšetřování trestné činnosti a vyhnuli se postihu. Pokud dále přihlédneme k rozsahu škod, které závažná hospodářská kriminalita působí, musíme připustit, že i přes typologickou odlišnost hospodářské trestné činnosti od organizovaného zločinu ve výše uvedeném pojetí, je použití vyšetřovacích prostředků

určených k odhalování a vyšetřování organizovaného zločinu také vůči závažné hospodářské kriminalitě oprávněné.

K většímu vzájemnému průniku organizovaného zločinu a hospodářské, resp. finanční kriminality přispěl také vývoj trhů, komunikací, technologií v globálním měřítku. Organizovaný zločin se přizpůsoboval spíše nadnárodním než národním změnám. Tyto snahy o modernizaci organizovaného zločinu vyústily ve dva důsledky. Jednak v diverzifikaci aktivit do nových oblastí, jednak v modifikaci tradičních struktur zločineckých organizací. Velké monolitní a rigidní hierarchické struktury zločineckých organizací byly do značné míry identifikovány a ukázaly se být snazším cílem represe. Experti se většinou shodují na tom, že zločinecké organizace přecházejí na pružnější, více decentralizované struktury. Menší organizační jednotky a sítě postavené na vzájemné spolupráci a dohodách jsou efektivnější, bezpečnější, slibují vyšší zisk a rychlejší reorganizaci aktivit podle potřeby, staví na větším využívání specialistů a externistů. Snaha rozvinutých a kvalifikovaných zločineckých organizací o expanzi aktivit do nových oblastí (geograficky i obsahově - na nové trhy) je spojena s potřebou nových speciálních znalostí, což vede ke zvýšenému najímání profesionálů pro práci ve službách organizovaného zločinu (např. právě při expanzi do oblasti hospodářské a finanční kriminality).¹⁰⁴ Mohli bychom říci, že symbolem moderního organizovaného zločinu už není mafián v tmavých brýlích a černém klobouku s upilovanou brokovnicí pod sakem, poslušný podle rodinných zásad cti a věrnosti svému kmotrovi, který ovládá celou „rodinu“ až do nejnižších článků a detailů svojí železnou rukou, ale manažer, pracující podle moderních zásad řízení a spravující síť svých aktivit v první řadě prostřednictvím ekonomických nástrojů. To ovšem neznamená, že v případě nezbytí nebude „vykonavatel“ typu výše zmíněného mafiána najat a použit.

Jestliže jsme si vymezili co to je organizovaný zločin, případně v širším smyslu organizovaná kriminalita (ve smyslu organizace trestné činnosti), můžeme se vrátit se k naší výchozí otázce, zda skutečně existují kriminální jevy, které lze označit jako organizovaný zločin a znamenají skutečnou, nikoli fiktivní hrozbu. Tady bychom se měli samozřejmě obrátit k empirii.

Nebudeme se zabývat problematikou organizovaného zločinu ve světě. Zajímá nás v tuto chvíli především situace v České republice.

Bylo by jistě příjemné konstatovat, že problém, resp. projevy organizovaného zločinu se u nás nevyskytují. Bohužel, ať už se přidržíme jakéhokoli pojetí, tj. vy smyslu definice našeho

¹⁰⁴ Adamoli, S., DiNicola, A., Savona, E., Zoffi, P.: Organised Crime Around the World. Helsinky: HEUNI 1998. In: Organizovaný zločin a odpověď mezinárodního společenství. Praha: IKSP 1999.

trestního zákoníku, Úmluvy OSN nebo kriminologického vymezení, musíme existenci organizovaného zločinu v ČR přiznat, a to bez ohledu, zda jeho projevy byly orgány činnými v trestním řízení jako takové stíhány nebo souzeny.

Naše výzkumy prokazují na konkrétních případech existenci zločineckých organizací při obchodování s drogami, při organizování nelegální migrace, při krádežích a pašování automobilů, při obchodování se ženami a organizování prostituce apod. Kromě analýzy konkrétních stíhaných a souzených případů se lze odvolat i na expertní šetření, která provádíme opakovaně již po řadu let.

Kromě tohoto klasického organizovaného zločinu (ve smyslu výše uvedeného vymezení) samozřejmě nacházíme také případy hospodářské kriminality páchané organizovaným způsobem. Příkladem mohou být známé případy tzv. lehkých topných olejů, které dosáhly velkého rozsahu, způsobily státu obrovskou škodu a přinesly pachatelům enormní zisky (i při střízlivém posuzování stávajících odhadů). Případy lehkých topných olejů vykazovaly podstatné rysy organizovanosti, jako dělbu funkcí a úkolů, organizovanost a plánovitost činnosti, vytváření sítí dodavatelů a odběratelů, mezinárodní propojení, užití korupce, konkurenční spory, vyřizování účtů. Můžeme připomenout také případy tunelování tzv. kampeliček až po kauzy relativně nové, viz známý případ Berka.

Pokud jde o hospodářskou a finanční kriminalitu, musíme ovšem mít na paměti dvě věci. Organizovanost je u hospodářské kriminality prokazována a stíhána jen výjimečně, a rovněž platí že i poměrně primitivním způsobem jsou páchany škody velkého rozsahu v řádu milionů Kč. Hovoříme-li o pachatelích, potvrdilo se sice, že mezi pachateli hospodářské kriminality jsou lidé inteligentní, je mezi ni patrná tendence k vyššímu stupni vzdělání (některé formy jsou typické pro skupinu označovanou jako „bílé límečky“), ale současně také, že hospodářská kriminalita, alespoň pokud jde o české prostředí, zdaleka nebyla jen doménou takových pachatelů. Podstatná část z nich nabyla své znalosti spíše než získáním formální ekonomické kvalifikace cestou vlastní podnikatelské praxe a současně se ukázalo, že velmi vysoké škody jsou schopni způsobit i pachatelé s nižším vzděláním.¹⁰⁵

Empirické poznatky z výzkumu organizovaného zločinu, kterému jsme se v Institutu pro kriminologii a sociální prevenci začali věnovat v roce 1993. dokládají na základě rozboru konkrétních případů, existenci forem organizované trestné činnosti, podobu konkrétních struktur skupin a charakteristiky stíhaných pachatelů. Proto se můžeme pokusit o jejich určité shrnutí.

¹⁰⁵ Scheinost, M., Baloun, V., Kadeřábková, D., Krejčová, S., Nečada, V., Trdlicová, K.: Výzkum ekonomické kriminality. Praha: IKSP 2004.

Dá se soudit, že organizovaný zločin v ČR z větší části není tvořen velkými a početnými skupinami uspořádanými v monolitní pyramidální organizace. Jedná se spíše o organizace menší, pružnější, operující buď samostatně nebo na základě spolupráce v určitých strukturách. Patrná je vazba na zahraničí, jasná např. u skupin obchodujících s drogami nebo organizujících nelegální migraci. Tyto skupiny jsou zapojeny do mezinárodních sítí a to i v případě, že jsou tvořeny českými pachateli. To neznamena, že české skupiny jsou přímo řízeny ze zahraničí, ale jejich zapojení do mezinárodních sítí funguje spíše na ekonomické bázi (dodávka a další prodej zboží, zajištění určitého článku na trase, atd.). Silnější vazbu do zahraničí lze předpokládat u skupin, tvořených převážně cizinci (skupiny ruské, čínské), ale i zde je otázka, zda jde o přímou podřízenost zahraničním centřum..

Vzhledem k tomu, že se ale při výzkumu organizovaného zločinu nelze opírat o statistické údaje, nebo jen ve velmi omezené míře, jsme při usuzování o obecných trendech vývoje v této oblasti do značné míry odkázáni na expertní šetření.

Tato expertní šetření provádíme každoročně od roku 1993. Dotazování jsou vesměs zkušení pracovníci speciálních útvarů Policie České republiky zaměřených na boj proti organizovanému zločinu.

Zamyslíme-li se nad vypovídací schopností expertních šetření, je nutné připomenout, že expertízy jsou převážně kvalitativním typem šetření. Experti většinou formulují názory, postoje, argumenty – vyjadřují se tedy verbálně. Pokud jsou v našem případě odpovědi expertů zpracovávány i v kvantitativní podobě, jde vždy o souhrn názorů a celkových trendů, v nichž číselný údaj nelze chápat absolutně, ale pouze jako prostředek k zachycení struktury a vývojového trendu. Expertní šetření neposkytují tzv. tvrdá data, ale mohou být využívány právě ke zjišťování obecnějších rysů a trendů zkoumané problematiky.

V odhadech počtu členů organizovaných zločineckých skupin lze vyjít z dat Policejního prezidia. Podle „Zprávy o situaci v oblasti vnitřní bezpečnosti a veřejného pořádku na území České republiky v roce 2007“ operovalo na území ČR asi 75 skupin, které měly celkem 2000 členů.¹⁰⁶

Z hlediska stupně organizovanosti byla podle názoru expertů do roku 2000 v letech 1995 - 1999 asi jedna třetina plně rozvinutých skupin, po roce 2000 bylo plně rozvinutých skupin mezi 40 - 50%. Za plně rozvinuté skupiny považujeme ty, u nichž je patrná existence vyšších řídicích článků. Na druhé straně, více než polovinu toho, co je experty za organizovaný zločin považováno, tvoří skupiny s nižším stupněm organizace. Takové skupiny

¹⁰⁶ Zpráva o situaci v oblasti vnitřní bezpečnosti a veřejného pořádku na území České republiky v roce 2007. Policie ČR 2008.

většinou nenaplnují znaky zločinného spolčení (zločinecké organizace) vyžadované trestním zákoníkem a jejich zařazení do organizovaného zločinu závisí na kriminologickém úhlu pohledu. Proto při jejich zařazování do oblasti organizovaného zločinu bychom měli být opatrní a vycházet z konkrétní kriminologické analýzy. Takovými skupinám se pak - mimo jiné - obtížně prokazuje, že jde o zločinné spolčení (zločinecké organizace), když požadované znaky v plném rozsahu nevykazují.

Expertízy, ale i empirické poznatky dokládají významnou úlohu tzv. externistů, tj. spolupracovníků zločineckých skupin najímaných na provádění konkrétních činností. Podle odhadů expertů tvoří tyto externisté více než polovinu počtu pachatelů podílejících se na aktivitách zločineckých skupin. Externí spolupracovníci zajišťují nejrůznější služby (automechanici, zbrojaři, chemici, výrobci falešných dokladů, ubytovatelé, přepravci, prodejci, řidiči) nebo zjišťují informace, realizují kontakty a speciální úkony (tipaři, informatici, vyjednavací a vymahači výpalného nebo dluhů, osoby nastrčené na provádění nelegálních finančních operací, specialisté na překonávání zabezpečovacích a poplašných zařízení). Jako externisté jsou též najímáni lidé, kteří zajišťují kontakty s úřady. Externisté často působí jako „bílí koně“. Provádějí fiktivní operace, jsou využíváni v rámci fiktivních firem, jsou fiktivními uživateli předmětů používaných k trestné činnosti, podepisují faktury, podávají daňová přiznání. Externisté mohou být také využíváni jako osoby nastrčené na provádění nelegálních finančních operací. V náročnější podobě pak působí externisté jako právní či ekonomičtí poradci. Jsou využíváni k zajišťování kontaktů s pracovníky státní správy, politickými, ekonomickými špičkami, a dalšími složkami státního i soukromého sektoru. V rámci externí spolupráce jsou zneužíváni lidé, kteří zaujímají určitou pozici nebo vykonávají „odborné činnosti související s určitými znalostmi a schopnostmi či zaměstnáním, například v bankách, ve státní správě, samosprávě, v politice. Tito lidé nejsou přímo členy organizovaných zločineckých skupin, ale za patřičný obnos, či protislužbu, (...) sdělí žádané informace, ovlivňují běh událostí.“ „Na základě jednání takovýchto osob dochází například “ k zasahování do personálních rozhodnutí o klíčových postech ve státní správě“, nebo k „ovlivňování rozhodnutí výkonné a soudní moci ve prospěch organizovaného zločinu“, „umožnění útěku pachatele“.¹⁰⁷ Využití externích spolupracovníků je pro organizovaný zločin výhodné. Jsou najímáni často i na jednorázové provedení příslušného specifického úkonu. Nevědí nic o struktuře skupiny a o jejím zaměření. Téměř nikoho neznají a většinou neznají ani účel jimi prováděné operace. Při případném zadržení nemohou nikoho a nic prozradit.

¹⁰⁷ XVI. expertiza mezi policisty specializovaných policejních útvarů za rok 2009

Kromě toho je ze strany vedení skupin zneužíváno, že jsou s organizovaným zločinem zapleteni a je s nimi bezohledně zacházeno.

Podle odhadů se na organizovaném zločinu se asi 15% podílejí i ženy. Účast žen je významná ve třech oblastech. Jde jednak o organizování prostituce, kuplířství a obchodování se ženami, dále o zajišťování zázemí pro trestnou činnost (vedení účetnictví zločineckých skupin, krytí trestné činnosti, právní ochrana, poradenství, dohled, zajišťování výběrů peněz u vyděračských skupin a od lidí, kteří využívají nelegální zboží nebo služby, získávání informací, poskytování citlivých údajů z oblasti státní správy a samosprávy, nábor, doprava, poskytování ubytování, úschova odcizených věcí, zastoupení v orgánech společností využívaných k trestné činnosti) a za třetí hospodářskou a majetkovou trestnou činnost (účast na finančních, daňových, bankovních, úvěrových, podvodech, zneužívání platebních karet, praní špinavých peněz, zakládání fiktivních firem a společností). Ženy rovněž působí při pašování a distribuci drog (často jako dealerky), korupci, organizování nelegální migrace, v rámci organizace a výroby dětské pornografie a pornografie.

Podle expertíz se na organizovaném zločinu na území České republiky se přibližně z jedné poloviny podílejí cizinci. Mezi nimi jsou nejvíce zastoupeni Ukrajinci, Rusové, Vietnamci, Albánci, Číňané. Za nejsilnější skupinou následují Bulhaři – jejichž podíl klesá – a Rumuni – jejichž podíl stoupá.

Následují Arabové (zejména z Iráku, Iránu a Libanonu) a pak v menším počtu příslušníci řady dalších států. Empirické studie trend vyššího zastoupení cizinců v řadách pachatelů organizovaného zločinu potvrzují. Analýza obžalob podaných podle §163a – účast na zločinném spolčení - za léta 1999-2004 ukázala, že mezi 330 obžalovanými na základě § 163a bylo celkem 97 cizinců, tj. 29,7%. Je to procento výrazně překračující podíl cizinců na celkovém počtu známých a stíhaných pachatelů. To však odpovídá základní tezi o mezinárodním propojení a mezinárodním přesahu aktivit organizovaného zločinu. Je třeba přitom navíc vzít v úvahu, že zejména pokud jde o kontaktní osoby – zprostředkovatele kontaktů a vazeb do zahraničí, na zahraniční dodavatele, resp. odběratele a skupiny, se často právě tyto osoby nepodařilo identifikovat a dopadnout.¹⁰⁸

Pravidelné zjišťování nejrozšířenějších aktivit organizovaných zločineckých skupin umožňuje porovnat vývoj v letech 1993-2006. Mezi nejrozšířenější trvale patří krádeže automobilů, organizování prostituce, od roku 1994 výroba, pašování a distribuce drog. K této trojici se - na přechodnou či trvalejší dobu – občas přibližuje některá z dalších, téměř čtyř

¹⁰⁸ Scheinost, M., Diblíková, S.: Zločinné spolčení – právní rámec, definice, postih, pachatelé. Kriminalistika 2/2009, str. 81-99.

desítek činností. Tak v letech 1993-1998 patřily mezi nejrozšířenější činnosti krádeže uměleckých předmětů, v letech 1996 a 1997, 2002 a 2005 daňové, úvěrové, pojistné a směnečné podvody, občas se těsně za nejrozšířenějšími objevila značně kolísající korupce. V letech 1998-2004 vylétla mezi nejrozšířenější činnosti organizovaných zločineckých skupin nelegální migrace. Od roku 2005 její podíl začíná klesat a v roce 2006 jsme ji již zaznamenali na 10.místě. Rok 2006 přinesl některé změny. Mezi rozšířené se dostalo praní peněz a padělání dokumentů, peněz a mincí, došlo i ke značnému vzestupu počítačové kriminality. Od roku 2005 se významně projevuje i nelegální výroba a pašování alkoholu nebo cigaret.

Od roku 2000 pravidelně sledujeme, jakým aktivitám se věnují jednotlivé zahraniční skupiny. Zejména u početných skupin se vyskytují deset i víc forem aktivit, na tomto místě uvedeme pouze ty, které jsou pro dané národnosti nejtypičtější. Pro Ukrajince je charakteristické vydírání a vybírání výpalného, prostituce, kuplířství a obchodování se ženami, násilná trestná činnost, včetně vražd. Zabývají se i krádežemi aut a organizováním zaměstnávání svých krajanů v ČR, často nelegálním způsobem a vždy za vysoké provize. Podílejí se rovněž na obchodování se zbraněmi. Rusové se, podobně jako Ukrajinci, zaměřují na vydírání, vraždy a ostatní násilnou trestnou činnost, prostituci. Podílejí se obchodování s drogami, se zbraněmi a s lidmi. Na rozdíl od Ukrajinců se u nich objevuje i sofistikovanější hospodářská kriminalita: praní peněz, korupce, zakládání fiktivních firem, finanční podvody. Vietnamci se zaměřují na pašování drog, padělání softwaru, elektroniky, textilu, kosmetiky, výrobu alkoholu a cigaret, na prostituci a obchodování se ženami: Objevuje se u nich, praní peněz, násilná trestná činnost, nelegální migrace, celní a daňové podvody, obchodování s lidmi za účelem nucené práce. Číňané se dlouhodobě zaměřují na nelegální migraci. V menší míře se u nich objevuje to, co u Vietnamců: daňové podvody, praní peněz, celní podvody, padělání CD/video, padělání ochranné známky, pašování zboží, pašování cigaret. Do určité míry se podílejí i na obchodování s lidmi za účelem nucené práce, pašování drog, vydírání. Albánské skupiny se podílejí zejména na pašování a distribuci drog, prostituci a obchod se ženami. Objevuje se u nich i pašování zbraní, praní špinavých peněz, násilná trestná činnost. Pro bulharské skupiny je typický podíl na prostituci a obchodování se ženami a na krádežích aut. Objevuje se u nich i obchodování s drogami, padělání a krádeže platebních karet, padělání peněz a šeků. U Rumunů převažují krádeže. Kromě nich se Rumuni podílejí na padělání peněz a šeků, obchodování s drogami, obchod s lidmi za účelem nucené práce.

V expertizách jsme se věnovali také postupným kvalitativním změnám v charakteru a struktuře organizovaného zločinu

V roce 2007 porovnali dotázaní experti současný charakter organizovaného zločinu na území České republiky se situací v polovině 90. let.¹⁰⁹

Téměř pětina dotázaných charakterizovala situaci v 90. letech a v současnosti jako v podstatě stejnou. Podle nich se organizovaný zločin na území České republiky stabilizoval již v 90. letech. „V podstatě je stejné demografické rozdělení pachatelů trestné činnosti z hlediska národnosti, organizovaný zločin proniká do stejných struktur v politice, justici, státní správě. Organizovaný zločin se oprošťuje od hrubého násilí, používá vyšší skryté formy - snahy po legalizaci; využití nedostatků v legislativě spolupráce s advokací“.¹¹⁰

Trendy vývoje organizovaného zločinu v ČR od 90. let lze charakterizovat následovně:

Organizovaný zločin se stabilizoval, rozrostl se, zasahuje do více oblastí. Je v něm méně zjevných násilných projevů, více hospodářské trestné činnosti, podvodů, více korupce. Došlo k rozdělení trhu. Organizovaná kriminalita je propracovanější, efektivnější, využívá dokonalejší technické prostředky, včetně internetu. Dnes je organizovaný zločin mnohem nebezpečnější, protože ti, kdo jej řídí, jsou už více ukryti v anonymitě a zločin řídí nepřímo. Pachatelé používají stále dokonalejších prostředků k znemožnění jejich odhalení. Došlo k výraznému nárůstu bohatství u skupin. Zisky z nelegální činnosti se legalizují v legálním podnikání. V souvislosti s tím působí organizovaný zločin vyšší škody a má horší dopady na ekonomiku. V současnosti již organizovaný zločin disponuje dostatečnými kontakty, je etablován, má zázemí. Více prorůstá do státní správy, vyvíjí větší aktivity v ekonomické sféře. Vytváří si kontakty v policii a jiných bezpečnostních složkách. V justici si – dle názoru expertů - vybudoval "servisní zázemí" u jisté skupiny advokátů, kteří zřejmě poskytují know-how zvláště u hospodářské trestné činnosti. Nelze vyloučit ani vliv organizovaného zločinu na média

Jaké změny očekávají experti v dalším vývoji charakteru organizovaného zločinu v budoucnosti?

Z kvantitativního hlediska očekávala v roce 1994 k horizontu do roku 2000 1/3 expertů prudký vzestup organizovaného zločinu na území České republiky, 2/3 očekávaly mírný vzestup. Všichni tudíž předpokládali vzestup. V roce 2000 se již hypotéza drastického vzestupu zmírnila. V horizontu do roku 2005 očekávalo 70% vzestup a 30% stabilitu.

¹⁰⁹ XIV. expertiza mezi policisty specializovaných policejních útvarů za rok 2007

¹¹⁰ tamtéž

Pokud se týká kvalitativního charakteru organizovaného zločinu na území České republiky v horizontu do roku 2015, byla třetina expertů toho názoru, že k žádným výrazným změnám nedojde, dvě třetiny očekávají následující změny:¹¹¹

Očekává se, že akční rádius organizovaných skupin se rozšíří i na další trestné činnosti. Zejména dojde k výrazně vyššímu nárůstu počítačové kriminality, a trestné činnosti páchané pomocí výpočetní techniky. Dojde k nárůstu trestné činnosti v ekonomické sféře, která znamená vysoké výnosy a zisky. Organizovaný zločin bude více investovat do legální ekonomiky. „Lze očekávat, že osoby, které v současné době páchají trestnou činnost, postoupí v hierarchii a budou z nich tzv. úctyhodní podnikatelé, investoři apod.“¹¹² Dále lze očekávat rozsáhlé bankovní podvodné transakce, tunelování dotací ze státního rozpočtu a prostředků Evropské unie. Lze předpokládat spekulace organizovaného zločinu při přístupu České republiky k euru. Nastane zdokonalení padělků měn a dokladů. Vzroste i počet bankovních loupeží. Lze očekávat sofistikované podvody v oblasti daňové kriminality, řetězce firem provozujících obchody s bezcenným zbožím, na jehož konci je fiktivní vývoz a navýšení ceny s přídavkem vratky DPH; podvody s neodváděním spotřební daně u pohonných hmot, lihu a cigaret. Vše ve spojení se zvýšeným korupčním nátlakem na pracovníky příslušných státních úřadů (finanční úřady, celníci, policie).

Dojde ke zdokonalování a větší organizovanosti všech struktur, zvýší se profesionalita osob a využití techniky. Samozřejmě bude využívání internetové komunikace, všeobecně se zlepší komunikační prostředky. Zvýší se výnosy a zisky. Někteří experti očekávají i nárůst brutality. Charakteristickým rysem bude další nárůst bohatství, moci a vlivu organizovaných zločineckých skupin, snaha etablovat se v legitimním podnikání; snaha ovlivňovat a sponzorovat politické strany; vyšší míra soustředění na sféru IT a internetu.

Lze očekávat expanzi cílevědomého pronikání do státních struktur, snahu o vliv na chod soudů, státních zastupitelství, policie; na obsazování funkcí ve státní správě. Zájmem organizovaných zločineckých skupin bude též snaha tlumit činnost specializovaných složek policie. Očekává se rozšiřování působnosti organizovaného zločinu ve sféře komunální politiky, a to zejména v oblasti přidělování větších veřejných zakázek.

Tendencí bude pokračující internacionalizace. V mezinárodním kontextu lze očekávat větší a méně dohledatelný pohyb zboží, kapitálu a osob; příliv osob z Číny a Afriky, rozšíření asijských komunit a jejich pronikání do ekonomiky, nárůst organizované trestné činnosti občanů některých balkánských států. Zvýší se napětí mezi skupinami pocházejícími z Asie.

¹¹¹ XIV. expertiza mezi policisty specializovaných policejních útvarů za rok 2007

¹¹² tamtéž

Po zvýšení podílu organizovaného zločinu na území ČR dojde k jeho stagnaci. Jednak je možný přesun zločineckých aktivit do rozvinutějších zemí EU, jednak dalším důvodem stagnace růstu vlivu organizovaného zločinu by mohla být generační výměna ve společnosti. Lidé s vyšším stupněm vzdělání a větším vědomím rizik a hrozeb organizovaného zločinu, ať občané či představitelé státní správy, by měli být schopni tlakům a projevům organizovaného zločinu lépe čelit. „Uvedené negativní jevy a vliv organizovaného zločinu na společenské dění i ekonomiku vyvolá odpor ve společnosti a narazí na odpor v zahraničí. Začne se potlačovat korupce, protekce, represivní složky států začnou v souladu se svým posláním plnit svoji nezávislou úlohu ve státě, z vedoucích funkcích státních organizací budou vytlačováni ziskoví lidé, podvodníci, zkorumpovaní jedinci dosazení za pomoci protekce - generace vychovaná v prostředí tzv. divoké privatizace.“¹¹³

Názory expertů na další možný vývoj organizovaného zločinu v ČR tedy nejsou příliš optimistické. Jsou to ovšem pravděpodobnostní odhady, které nelze chápat jako jistotu skutečného dalšího vývoje. Predikce tohoto typu vycházejí z dané aktuální situace a neřeší další varianty. Je třeba je chápat jako varování, jak by mohl vývoj organizovaného zločinu vypadat, pokud proti němu nebudou přijímána a uplatňována dostatečně účinná opatření.

Taková opatření byla postupně přijímána od poloviny devadesátých let. V té době již došlo k pochopení rizika, které organizovaný zločin znamená, a k pochopení toho, že se ani České republice toto nebezpečí nevyhne.

Situace v tomto smyslu se zásadně změnila po roce 1989. Do té doby představoval organizovaný zločin cosi, co je možné vidět v italských filmech. Nebyla to zcela pravda, protože i za dob reálného socialismu zde existovaly kriminální jevy, které měly znaky organizovaného zločinu (nelegální směna valut, organizovaná prostituce apod.), ale nebyly tak vnímány – ani nemohly být. Zásadní společenská, politická a ekonomická transformace ale změnila podmínky do té míry, že jako její side-effect a nezáměrný důsledek se otevřel prostor pro vznik a existenci projevů organizovaného zločinu, které v předchozích podmínkách nepřicházely v úvahu (např. právě organizování nelegální migrace, zapojení do mezinárodního obchodu s drogami, krádeže a pašování uměleckých památek a automobilů, některé formy hospodářské kriminality apod.).

Počínající projevy organizovaného zločinu a vznikající rizika si začali uvědomovat nejdříve lidé, nacházející se v první linii doteku s kriminalitou, to znamená pracovníci policejních orgánů. Významnou roli při formování povědomí o nebezpečích organizovaného

¹¹³ XIV. expertiza mezi policisty specializovaných policejních útvarů za rok 2007

zločinu sehrála média, i když často za cenu senzačních informací a bombastických titulků. Svým dílem přispěl i kriminologický výzkum, v němž jsme se pokoušeli v první fázi především o analýzu charakteru fenoménu organizovaného zločinu jaké takového a o deskripci jeho vznikajících forem. Také informace přicházející ze zahraničí a určitý tlak, aby se Česká republika zapojila v tomto směru do mezinárodní spolupráce, sehrály svoji roli.

Počátku byl organizovaný zločin považován především za jev importovaný zvenčí. Až později a postupně se došlo k poznání, že se v ČR formují aktivity organizovaného zločinu domácí provenience. To bylo zřejmě také důvodem toho, že některé velké případy ze sféry finanční kriminality, jako podvody s lehkými topnými oleji, které se objevily už v devadesátých letech, nebyly prezentovány jako organizovaný zločin, když organizovaný charakter jejich páčání byl zřejmý.

Vzhledem k tomu, že se na organizovaný zločin pohlíželo především jako na jev pronikající ze zahraničí, opatření zpočátku přijímaná směřovala hlavně proti jeho pronikání. Od roku 1995 už ale začala být přijímána opatření proti organizovanému zločinu obecně a to jak legislativní, tak organizační. Připomeňme jen např. první vládní koncepci boje s organizovaným zločinem, která byla přijata v roce 1996 a následně aktualizována. Byly ustaveny některé speciální útvary v rámci Policie ČR. Trestní zákon byl doplněn o některé nové instituty, např. o účast na zločinném spolčení, ustanovení o účinné lítosti, beztrestnosti skrytého agenta, možnosti uložit trest pachateli trestného činu spáchaného ve prospěch zločinného spolčení a zejména o definici zločinného spolčení. Trestní řád byl doplněn v zájmu zlepšení ochrany osob zapojených do trestního řízení proti organizovanému zločinu. Byl přijat zákon č. 61/1996 o některých opatřeních proti legalizaci výnosů z trestné činnosti a zákon č. 137/2001 o ochraně svědků. Novela trestního řádu vstoupila s účinností od 1.1.2002 do této normy některá ustanovení, která usnadňují použití informací získaných policejními operativními prostředky jako důkazů v trestním řízení (za stanovených podmínek). Novela trestního zákona zavedla specifickou skutkovou podstatu trestného činu praní peněz, t.j. trestný čin legalizace výtěžků pocházejících z trestné činnosti, atd.

Současný stav opatření a nástrojů boje s organizovaným zločinem v ČR dosáhl úrovně, především s ohledem na legislativu, která je srovnatelná s ostatními evropskými zeměmi. Podstatné změny v zaměření koncepce boje s organizovaným zločinem asi nelze předpokládat; současný stav v podstatě odpovídá evropským standardům. Je ale skutečností, že až dosud byla koncepce boje s organizovaným zločinem v ČR zaměřena především na represivní opatření, zejména na vypracování a přijetí nezbytných institutů v trestním zákoně a v trestním řádu a v policejní práci. Bude zřejmě třeba se v dalším období více zaměřit na

rozšíření spektra těchto nástrojů a opatření, protože trestní právo a represe samy o sobě jsou jen jednou z cest boje s organizovaným zločinem. Budoucí opatření by proto měla mít více preventivní a kontrolní charakter a zaměřit se do ekonomické a administrativní sféry. Rozsah takových opatření je ovšem věcí diskuse vzhledem k potřebě dodržovat ochranu osobních dat a soukromí. Je ale pravda, že bez takových jinak mimořádných prostředků není účinné potírání organizovaného zločinu možné. Např. možnost použití odposlechů byla mnohokrát předmětem diskuse a nesporně je třeba její užití limitovat a kontrolovat. Bez této možnosti by ale, jak je z případových studií doloženo, byl stíhán a jako organizovaný zločin usvědčován jen zlomek případů.

Celosvětově je za nejúčinnější prostředky potírání organizovaného zločinu považováno jednak narušování kriminálních trhů, zabavování výtěžků z trestné činnosti a omezování možností jejich reinvestování. Je to ovšem cesta velmi obtížná a až dosud jen málo fungující. Tím významnější je široká mezinárodní shoda na prostředcích boje s organizovaným zločinem a účinná mezinárodní spolupráce. Je škoda, že se ČR do určité míry připravuje o možnost širšího využívání mezinárodní spolupráce, neboť u nás dosud neproběhla ratifikace dvou klíčových mezinárodních dokumentů: Úmluvy OSN proti nadnárodnímu organizovanému zločinu a Úmluvy OSN proti korupci. Snad se v tomto ohledu situace brzy změní.

Zahraniční pracovní migranti v České republice

– současný stav a historické reminiscence

Geopolitické změny ve Střední a Východní Evropě na přelomu 80. a 90. let minulého století a následná transformace české společnosti ve společnost vyspělou, demokratickou, pluralitní, parlamentní, založenou na ekonomice volného trhu přináší změny rovněž na poli mezinárodního stěhování obyvatelstva. Migrační situace v české společnosti se radikálním způsobem změnila. Česká republika se proměnila ze země-dárce procesů mezinárodní migrace (tuto roli naše země plnila posledních dvě stě let své historie), jednak na zemi, jenž se nachází v nárazníkové zóně oddělující Západní Evropu od východních částí Euroasie, ale současně i cílovou zemí z hlediska migračních aspirací cizinců. Přitažlivou pro zahraniční pracovní migranty se Česká republika stává – a to navzdory mnoha problémům, kterým musela čelit v procesu systémové politicko-ekonomické transformace – především kvůli své schopnosti odolat - na rozdíl od jiných postkomunistických zemí, většinou ohromnému propadu životní úrovně svých populací. Zejména příznivé sociálně-ekonomické podmínky, včetně existující situace na trhu práce v České republice na počátku 90. let minulého století se projeví jako rozhodující „push“ faktory pro zahraniční pracovní migranty.

Za dobu od vzniku samostatné České republiky lze vydělit tři etapy přístupu k migraci, zejména pracovní.

V období let 1993-1996 byla cílem státní politiky v oblasti zaměstnávání cizinců dočasná pracovní migrace usměrňovaná podle aktuálních potřeb českého trhu práce. Stejně jako v zemích EU byl aplikován princip národní preference na trhu práce: cizinci, žádající o povolení k zaměstnávání byli většinou nájímáni na pracovní místa odmítnutá domácími uchazeči o zaměstnání. Trvalé usídlování a integrace dočasně zaměstnaných cizinců nebylo cílem tehdejší státní politiky a ani se o něm neuvažovalo. Ingerence státu do procesu řízení imigrace byla minimální a v podstatě byla zabezpečována jenom prostřednictvím zákonů v oblasti zaměstnávání, vstupu a pobytu cizinců a orgány státu vykonávajícími státní správu při aplikaci těchto zákonů a v omezené míře také aktivitami na poli mezistátní spolupráce (např. v roce 1994 byla uzavřena dvoustranná mezinárodní smlouva o vzájemném zaměstnávání občanů České

republiky a Vietnamu; vedle toho působila zcela specifická smlouva mezi Českou republikou a Slovenskou republikou o vzájemném zaměstnávání občanů z roku 1992 apod.). Nutno také uvést, že v této době Česká republika ještě aplikovala dvoustranné smlouvy o zrušení vízové povinnosti sjednané v období před rokem 1989 se státy tzv. sovětského bloku. V důsledku této vízové politiky se zcela zákonitě již v roce 1996 zformovala pětice zahraničních států, jejichž občané jsou nejpočetněji zastoupeny v rámci mezinárodní pracovní migrace do České republiky (Ukrajina, Slovensko, Vietnam, Rusko, Polsko) a složení této vedoucí pětice zůstává i v současnosti v podstatě zachováno¹¹⁴.

Období let 1997-1998 lze považovat za počátek přechodu od liberální k restriktivní migrační politice v oblasti zaměstnávání cizinců. Příčinou útlumu pracovní migrace byla situace na trhu práce, především rostoucí míra nezaměstnanosti. Restriktivní politika v oblasti zaměstnávání cizinců však z hlediska státu nebyla doprovázena adekvátními změnami v oblasti povolování vstupu a pobytu cizinců. V té době platný zákon č. 132/1992 Sb. o pobytu cizinců na území ČSFR, tím, že umožňoval cizincům získat povolení k dlouhodobému pobytu na území našeho státu (a ne prostřednictvím diplomatického zastoupení České republiky v zahraničí) stimuloval masivní přelévání cizinců z režimu zaměstnávání do režimu živnostenského podnikání. Přitom se zde jedná o „kvazi živnostníky“, kteří vyjma vlastní pracovní síly pro provozování živnosti nedisponovali žádným vybavením a při zabezpečování smluvních úkolů používali technická zařízení, jenž byla zpravidla ve vlastnictví české firmy, pro kterou vykonávali práci.

Třetí období začíná v roce 1999 a fakticky pokračuje do současnosti a lze ho označit jako periodu kontrolované a řízené migrace. Základní cíle migrační politiky České republiky se v tomto období nezměnily, avšak zvýšený důraz byl kladen na snížení bezpečnostních rizik plynoucích zejména z nelegální migrace a na tvorbu nástrojů migrační politiky posilujících hospodářskou prosperitu, konkurenci a flexibilitu na trhu práce. Nezanedbatelnou roli zde sehrála zvláště příprava na vstup České republiky do Evropské Unie.

Jedním z nejpodstatnějších počinů tohoto období bylo přijetí nového zákona o pobytu cizinců (zákon č. 326/1999 Sb.), v němž byla zakotvena povinnost žádat o povolení k pobytu na území České republiky cestou českých zastupitelských orgánů v zahraničí. Právě tato skutečnost (spolu se zavedením vízového režimu s některými státy bývalého Sovětského svazu – Ukrajinou, Ruskou federací, Moldavskem a Běloruskem) dočasně snížila dynamiku růstu počtu cizinců

¹¹⁴ Leontiyeva, Y., Vojtková, M.: Zdroje dat o cizincích v ČR. SDA info, roč. VIII, listopad 2006, s.4.

s přechodným pobytem¹¹⁵, neboť každý cizinec, který se rozhodl přicestovat do České republiky za prací, musel mít předem zajištěné povolení k zaměstnávání a na jeho základě vydané vízum nad 90 dnů za účelem zaměstnávání. Postupně však dochází ke zvyšování počtu cizinců s povolením k trvalému pobytu, neboť zákon do jisté míry rozšířil okruh osob oprávněných o tento druh pobytu žádat. V praktické rovině se tak Česká republika přiklonila k migračním politikám těch zemí, jenž podporují integraci do majoritní společnosti legálně usídlených cizinců. Provedené legislativní změny měly rovněž omezit nelegální zaměstnávání cizinců. V praxi však tyto legislativní změny výrazný vliv na nelegální zaměstnávání cizinců neměly. Do České republiky totiž přijíždí značné množství cizinců v rámci krátkodobého pobytu, kteří se nechají zaměstnat bez příslušných povolení. Kvůli nízkým postihům zaměstnavatelů, kteří nelegálně zaměstnávají cizince¹¹⁶, se tento negativní jev nedaří výrazně omezit.

Charakteristický trend pro současnou českou politiku, směřující k řízenému rozvoji imigrace, je odvozován od prognóz demografického vývoje a situace na trhu práce až do roku 2030. Česká republika, stejně jako ostatní členské země EU, se potýká s citelným nedostatkem vysoce kvalifikovaných odborníků v některých průmyslových odvětvích, přičemž dlouhodobé analýzy demografické situace docházejí k závěru, že trvalé prohlubování nedostatku pracovníků postupně nabude v roce 2030 hrozivých rozměrů. V České republice podle některých prognóz bude v roce 2030 chybět více než 420 tisíc pracovníků - katastrofický scénář dokonce počítá při výraznější míře hospodářského růstu s deficitem 1,5-2 miliony pracovníků při zachování současného stavu životní úrovně starší generace. To by mohlo vést například k radikálnímu propadu cen nemovitostí; znehodnocení vkladů obyvatelstva (za uložené peníze si nebude možné koupit požadované zboží a služby, protože nebude dostatek pracovníků, kteří by je mohli vyrobit); k úplnému zhroucení důchodového systému nebo k dramatickému zvýšení hranice pro odchod do důchodu, či k explozi sociálně-patologických jevů. Východisko z této situace není univerzální,

¹¹⁵ Nutno zdůraznit, že z hlediska meziročních přírůstků počtů migrantů patří Česká republika mezi nejdynamičtější státy světa. Na konci roku 2008 byl dosažen „migrační rekord“ v historii ČR – legálně na území našeho státu (v rámci trvalého anebo ostatních typů pobytů) v té době pobývalo více než 437 tisíc cizinců. Tento počet cizinců v ČR byl vyšší, než například v ostatních státech Visegrádské čtyřky (Slovensko, Polsko, Maďarsko) dohromady (viz Loni přišlo do Česka za prací 44 300 cizinců. Právo 13. ledna 2009, s. 8).

¹¹⁶ Nezávislí experti odhadují počet nelegálně pobývajících zahraničních gastarbaitrů v ČR, a to dlouhodobě, v širokém rozmezí 17 tisíc až 300 tisíc lidí. Jedna patrně z realističtějších variant hovoří o tom, že v Česku může být stejný počet nelegálních migrantů, jako je legálních migrantů. Tento odhad počtů nelegálů v ČR má svůj „raison d’être“ – souvisí s ekonomickou strukturou a vyspělostí České republiky, s relativně liberální migrační politikou našeho státu v 90. letech minulého století a příslušností ČR k zemím tzv. Schengenského prostoru. Na možné přístupy k odhadům nelegálních migrantů v Česku, jenž patří k nejobtížnějším úkolům migračních šetření, poukazují řešitelé výzkumného projektu „Mezinárodní migrace a nelegální aktivity migrantů v Česku v širším evropském kontextu“ (č. 13057/05-DP1), jehož výsledky byly publikovány v knize: Drbohlav, D. (ed.): Nelegální ekonomické aktivity migrantů (Česko v evropském kontextu). Praha: UK 2008.

nicméně pro příští vývoj evropských společností se přikládá velký význam posilování řízené migrace a integrace cizinců¹¹⁷.

Tomuto trendu odpovídá usnesení vlády ČR ze dne 7. července 1999 č. 689 o integraci cizinců, které se stává součástí vládní politiky a je vyjádřeno v 15 základních „Zásadách koncepce integrace cizinců na území České republiky“, přičemž se klade důraz na sociální aspekt integrace cizinců. Od 1. srpna 2008 byla odpovědnost za realizaci a koordinaci Koncepce integrace cizinců převedena zpět z Ministerstva práce a sociálních věcí na Ministerstvo vnitra a dochází ke sloučení oddělení integrace cizinců s oddělením migrace MPSV. Vláda ČR přijala celou řadu zákonů, které mají za cíl zjednodušení administrativní náročnosti zaměstnávání cizinců. V posledním období bylo například přijetím novely zákona č. 435/2004 Sb. o zaměstnanosti (zákon č. 306/2008 Sb.) s účinností od 1. ledna 2009 umožněno vydávání povolení k zaměstnávání, resp. prodloužení jeho platnosti až na dobu dvou let (stávající úprava umožňuje vydávání povolení maximálně na dobu 1 roku). Kromě výše uvedeného prodloužení délky povolení k zaměstnávání na dobu až 2 let, na základě novely zákona č. 435/2004 Sb. o zaměstnanosti není k žádosti o povolení k zaměstnání již nadále vyžadováno lékařské potvrzení o zdravotním stavu cizince. Dále tato novela zjednodušuje zaměstnávání cizinců-absolventů středních nebo vysokých škol v České republice, kteří nepotřebují povolení k zaměstnávání. Novela obsahuje též určitá zjednodušení ohledně režimu vysílání cizinců-zaměstnanců k výkonu práce mimo místo výkonu práce uvedeného v povolení k zaměstnání. Za účelem zjednodušení zaměstnávání cizinců byl také uvedenou novelou zrušen institut povolení k získávání zaměstnanců ze zahraničí, čímž se výrazně snižuje administrativní zátěž zaměstnavatelů cizinců. Došlo též ke změně zákona č. 326/1999 Sb. o pobytu cizinců na území České republiky, která cizincům, jejichž zaměstnání

¹¹⁷ V zemích střední a východní Evropy je pro příštích 50 let prognózovaný nižší přírůstek obyvatelstva, než v zakládajících státech EU a také výrazněji rychlejší stárnutí obyvatelstva. Proto se například předpokládá, že kolem roku 2050 bude ČR jedna se zemí s nejvyšším podílem důchodců ve věkové struktuře obyvatel Evropy. Očekává se také, že až 2/3 obyvatel Česka bude starších 60 let, přibližně 1 milion obyvatel bude ve věku vyšším než 80 let. Kromě toho přibližně 400 tisíc obyvatel bude v důsledku svého zdravotního stavu absolutně závislých na pomoci svého okolí. Demografickou axiomou je tvrzení, že čím delší horizont, tím méně spolehlivá je projekce. Česká republika má k dispozici projekce z roku 1999, které ve třech variantách - nízká, střední, vysoká - anticipují vývoj populace do roku 2030. Nízká varianta naznačuje úbytek populace asi o 11%, vysoká varianta zohledňuje jako důležité hledisko migrací: v případě, že bude imigrační saldo výrazně kladné, alespoň 16 tisíc imigrantů ročně, pak v roce 2030 může být úbytek populace v rozmezí 1%. Existují však i jiné odhady - Viz například Rabušic, L., Burjanek, A.: Imigrace a imigrační politika jako prvek řešení české demografické situace? Praha: VÚPSV 2003. - podle níž se předpokládá, že do roku 2050 v porovnání s dnešním počtem obyvatel v České republice ubude 18% obyvatel (pro srovnání úbytek obyvatel v tomto období dosáhne v Estonsku 46%, v Bulharsku 43%, na Ukrajině 40%, v Itálii 25%, v SRN 14% atd). V důsledku nezadržitelného stárnutí populace v Evropě vznikne situace, s kterou evoluce lidského druhu nepočítala a které se snažila všemi prostředky zabránit: většinu společnosti bude tvořit skupina jedinců neschopná další reprodukce, jejichž biologický účel se dávno naplnil. Proto vyvstává principiálně nový úkol definovat lidské stáří jako velice specifický výdobytek civilizace, což však v podmínkách dominujícího kultu věčného mládí v Evropě bude mimořádně komplikované.

skončí bez jejich zavinění před uplynutím platnosti povolení k zaměstnání, umožňuje při splnění stanovených podmínek setrvat na území ČR a využít ochrannou lhůtu 60 dnů k hledání nového zaměstnání. V návaznosti na zavedení institutu ochranné lhůty je stanovena povinnost zaměstnavatele sdělovat úřadu práce důvody ukončení pracovního poměru, pokud ke ztrátě zaměstnání nedošlo vlastní vinou cizince. Z podnětu vlády ČR byly také vytvořeny informační zdroje k integraci cizinců a pro cizince na území našeho státu. Od doby převodu koordinace Koncepce integrace cizinců se na obsahu příslušných internetových stránek podílí jak MPSV, tak i MV. Mimořádně důležité je zvláště poskytování informací ohledně vstupu cizinců na český trh práce ze strany úřadu práce a to ve více jazykových mutacích.

Klíčový význam z hlediska posilování procesů řízené migrace a integrace cizinců měl pětiletý pilotní projekt MPSV „Výběr kvalifikovaných pracovníků“, započatý v roce 2003. Ten byl otevřen nejprve pro 11 států a postupně přibývaly další. Tento projekt však neměnil parametry možnosti příchodu migrantů do ČR, takže drtivá většina jeho zahraničních účastníků do něj nevstoupila ze země svého původu, ale z českého území. Mechanismus, jehož účelem bylo přilákat do země zahraniční odborníky, se v důsledku legislativní restrikce neosvědčil. Po velkém váhání byl v roce 2007 otevřen i pro Ukrajinu. Čekal se příval, z něhož nakonec skoro nic nebylo (projektu se účastnilo pouze asi 200-300 Ukrajinců a celkově více než tisíc lidí). Ukázalo se, že je třeba změnit základní pravidla, což v praxi znamená „otevřít stavidla“. Zájem o projekt klesl tehdy, když lidé zjistili, že se mohou zúčastnit jen ti, kteří už práci v České republice mají. Úspěšnost programu brzdil pomalý postup při získávání víz, vyloučení zahraničních absolventů českých středních a vysokých škol z tohoto programu a omezený počet zúčastněných zemí, většinou ze států bývalého sovětského bloku¹¹⁸.

Impuls ke změně nepřišel od nevládních organizací zabývajících se lidskými právy, které jsou v oblasti integrace cizinců do struktur české společnosti zvláště aktivní, ale od Ministerstva obchodu a průmyslu. Na stávající praxi totiž na české straně nejvíce doplácejí podnikatelské subjekty, které se potýkají s nedostatkem pracovníků. Ministerstvo navrhlo projekt tzv. zelených karet, jež by byly udělovány kvalifikovaným migrantům s předpokladem obsadit vakantní místa na tuzemském pracovním trhu. Na konci roku 2007 vláda schválila projekt „Zelené karty“, který v lednu 2008 přešel z resortu MPO do kompetence MPSV. „Zelené karty“ mají sloužit jako pracovní povolení a povolení k pobytu cizinců. Cílem projektu je výrazně zkrátit lhůtu pro vyřízení povolení k pobytu z původních 180 dnů na 30 dnů. Zelená karta bude platit nejdéle tři roky s možností prodloužení. Pokud pobývá cizinec v České republice legálně, bude moci ve

¹¹⁸ Daniel, M.: Svěží zelenou kartu pro migranty. In: A2, kulturní týdeník (41/3) 10. října 2007, s. 19.

stanovených případech požádat o vízum přímo na českém území. Dosud bylo možné příslušnou žádost podat pouze na zastupitelských úřadech ČR v zahraničí.

Program „Zelené karty“¹¹⁹ je určen spíše pro pracovníky s nižší kvalifikací, kteří pracují v klíčových sektorech české ekonomiky, jako například automobilový průmysl.

Systém zelených karet, který začal fungovat od počátku roku 2009 v podmínkách světové hospodářské recese a rychlého zhoršování indikátorů české ekonomiky – a to už je nyní jasné – výraznou pomoc českým továrnám nepřinese¹²⁰.

Firmám se totiž nevyplatí cizince přímo zaměstnávat. Jde o desítky a stovky lidí a obrovskou finanční zátěž pro firmy. Musely by platit vlastní velký aparát, za dělníky platit daně a všechny odvody, drahé přesčasové hodiny. Navíc kmenového dělníka nelze snadno propustit. Cizince dodávají agenturní zprostředkovatelé, kteří je pronajímají továrnám (jde často o otrokářské a nezákonné praktiky) třeba i jen na několik dnů – a to je v současné krizi výroby hodně podstatný argument¹²¹.

Připravenost migrantů vykonávat v podstatě každou práci vysvětluje, proč lze očekávat, že proud migrantů z chudších zemí směřujících do bohatých ekonomik – a Česká republika mezi ně patří – se nezastaví, ani když tyto budou vystavěny silným otřesům hospodářské krize.

Migrační politika ČR se sice v průběhu svého vývoje stává stále více aktivní a vyznačuje se cílevědomou snahou o systematický přístup také pod tlakem standardů EU, avšak stávající podoba této politiky i tak zůstává v expertních a akademických kruzích hodnocena jako neuspokojivá. Kritice jsou podrobovány mnohé aspekty migrační politiky ČR. Například nízká efektivita regulace mezinárodní migrace, která se projevuje také v neschopnosti českého státu (totéž lze však říci i o ostatních evropských zemích) harmonizovat migrační politiku a ekonomické potřeby v práci zahraničních migrantů, v důsledku čehož se velké skupiny migrantů stávají nelegálními migranty, pro které pracovní místa v hostitelské zemi sice reálně existují, platná legislativní úprava však neumožňuje získat tyto místa vždy legálním způsobem. Kritice

¹¹⁹ Zelené karty – návrh parametrického modelu pro Českou republiku. Návrh (upravený podle připomínek z diskuse vlády) schválený usnesením vlády ze dne 22. října 2007 ke zjednodušení podmínek pro zaměstnávání kvalifikovaných zahraničních pracovníků MPO/ČR 2007. Klesající míra nezaměstnanosti propůjčuje neoliberálnímu diskurzu české vlády po parlamentních volbách v roce 2006 širší legitimitu a věrohodnost. Vláda pokračuje v plánech na zavedení přísnějších a efektivnějších postihů nelegální práce přistěhovalců, ale také důrazně prosazuje otevření domácího trhu práce levné a flexibilní pracovní síle ze zahraničí (Baršová, A.: Potírání neoprávněných ekonomických aktivit migrantů v Česku – právní a politický rámec. In: Nelegální ekonomické aktivity cizinců (Česko v evropském kontextu) Drbohlav, D. (ed.): Praha: UK 2008, s. 84.

¹²⁰ Pokažené plány. Respekt N4. 19.-25. leden 2009, s. 36.

¹²¹ Zájem o zelené karty bude mizivý. Hospodářské noviny. 5.-7. prosince 2008, s. 18. V době konjunktury jeden cizinec agenturním zprostředkovatelem vydělával třeba 25 tisíc korun měsíčně. V době dnešní hospodářské krize proto agentury hledají pro své lidi práci za každou cenu, třeba i korupcí (Komenyiová, Z.: Policie vyšetřuje korupci na úřadech práce. Hospodářské noviny 7. června. 2010, s. 4.)

jsou podrobována i statistická data o migrantech. Prozatím nejspolehlivějším zdrojem dat o cizincích v ČR jsou oficiální statistiky, jejichž zpracování upravuje „Koncepce výběru a zpracování statistických údajů spojených s migrací a integrací cizinců na území ČR“ vypracovaná vládou v roce 2002. Hlavním důvodem přípravy koncepce bylo zdokonalení údajů spočívajících v odstranění tří základních nedostatků předchozích statistik: nekonzistentnosti, nedostupnosti a neúplnosti. Kromě toho šlo o snahu harmonizovat data s mezinárodními požadavky a doporučeními formulovanými například OSN a Eurostatem. V současné době cizince eviduje šest vládních resortů: Ministerstvo vnitra, Ministerstvo práce a sociálních věcí, Ministerstvo průmyslu a obchodu, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, Ministerstvo zdravotnictví a Ministerstvo spravedlnosti. Nejdůležitějším zdrojem pravidelných informací o počtech cizinců je Ministerstvo vnitra, zejména pak Cizinecká a pohraniční policie ČR. Ostatní ministerstva poskytují údaje týkající se cizinců zaměstnaných, podnikajících, studujících, využívajících služeb českého zdravotnictví a také o těch, kteří se dostávají do střetu se zákonem.

Orgánem, který pravidelně sbírá, zpracovává a zveřejňuje oficiální statistiky o cizincích, je také Český statistický úřad. Bez ohledu na snahu zmíněných úřadů jsou oficiální statistiky o migrantech v ČR nedostačující. Například evidence Cizinecké a pohraniční policie umožňuje průřezové zjištění přesného počtu udělených povolení k pobytu cizinců v ČR, avšak někteří cizinci mají více účelů pobytů, což využití údajů z databáze Cizinecké a pohraniční policie ČR komplikuje. Problematické je též, že v ČR neexistuje žádný základní registr, z něhož by bylo možné získávat většinu informací o cizincích v ČR¹²².

Základním nedostatkem migrační politiky ČR je však skutečnost, že chybí její celková vize, doktrína a cílový stav. Proto jsme svědky paradoxní situace a to v podstatě ve všech vyspělých státech světa: početnost a význam mezinárodní migrace pro fungování moderních společností dynamicky a nezadržitelně roste, avšak subjekty, které jsou povinné zabezpečit regulování

¹²² Kritické reflexi je třeba také podrobit výzkumníky zabývající se migrační problematikou, jelikož jsou vystaveni riziku podlehnout pokušení všeznalých odborníků. Šetření natolik specifické skupiny obyvatel ČR, jako jsou cizinci, totiž vyžaduje uvědomění si skromných možností zobecnění výsledků výzkumu. Většina kvantitativních šetření cizinců v ČR uplatňuje metodu výběrového dotazníkového šetření. Největším omezením kvantitativních výběrových šetření migrantů v ČR (podobně jako i v jiných zemích) je jejich nereprezentativnost způsobená především absencí opory výběru a praktickou nemožností zajistit náhodnost výběru jednotlivých respondentů, v důsledku čehož sociální prostředí zahraničních pracovních migrantů zůstane pro vědecké bádání navždy svým způsobem „gnoseologickou černou skříňkou“. Autentický badatelský průnik do prostředí zahraničních pracovních migrantů předpokládá také pochopení peripetií, nadějí a tragédií životních osudů migrantů, které lakonicky vyjádřil světoznámý americký badatel D. Massey ve své knize věnované migraci obyvatel Mexika do USA: “Kdysi mexické ženy plakaly, že jejich mužové odjíždí ze svých domovů za prací do Spojených států; a dnes stejné ženy pláčou, když jejich mužové zůstávají doma, místo toho, aby jeli za prací do zahraničí a zlepšovali tak materiální situaci svých rodin“(Massey D., Abarcon R., Durand J., Gonzales H. Return to Aztlan: The Social Processes of International Migration from Western Mexico. – Berkley, L.Angeles, London: Univ.of California Press 1987).

migračních procesů (národní státy, regionální a celosvětové organizace) často jednají v této oblasti nekompetentně, eventuálně prostě improvizují. Konkrétní podobu této paradoxní situace v podmínkách našeho státu velice výstižně rozebírá L. Sládková, ředitelka české pobočky Mezinárodní organizace pro migraci. Vzhledem k demografickému vývoji a požadavkům na různé typy kvalifikace se o cizince v Evropě svádí v určitém smyslu boj. Takže si musíme říci, co chce Česká republika cizincům nabídnout. V posledních letech jsme se stali novou a přitažlivou imigrační zemí. Ale během několika bohatých let po roce 2005 jsme nechali volný průběh dovážení cizinců na práci pracovními agenturami, aniž bychom měli funkční integrační programy. Byl to byznys se ziskem v řádu miliard, který potřebovala silná lobby zaměstnavatelů a který úřady nedokázaly a někdy možná ani nechtěly zkrotit. V posledním období sice média a neziskovky vyvíjí na stát silný tlak, přibývá kontrol pracovních agentur, odpovědná ministerstva začínají konat, ale to samo o sobě koncepci nepřinese. Mnozí cizinci, kteří v důsledku stávající celosvětové hospodářské krize ztratili v Česku práci, se snaží situaci řešit tak, že získají živnostenská oprávnění, což jim umožňuje dostat povolení k pobytu vázané nikoliv na konkrétní práci, nýbrž za účelem podnikání. Je to zase doklad určitého zmatku: ti cizinci vlastně legálně obcházejí jiné normy, na základě kterých se do České republiky dostali, a to je zřejmě často možné jen za velmi benevolentního přístupu úřadů, jež udělují živnostenské listy cizincům.

V oblasti regulace pobytu cizinců potřebujeme jasná a jednoduchá pravidla a měli bychom mít jasno, jaké požadavky na ni budeme mít. Například můžeme chtít určitým způsobem kvalifikované cizince, kteří se chtějí v zemi usadit dlouhodobě, nebo i trvale. Stejně můžeme mít zájem i o nekvalifikované dělníky, kteří nechtějí dlouhodobý pobyt a chtějí si jen vydělat slušné peníze. Nicméně bychom také měli těmto cizincům poskytnout veškerá práva, či maximálně jim zjednodušit život¹²³ – zatím se zde potýkají s nepřehlednou spleť zákonů. Vzniklá situace je také důsledkem skutečnosti, že vědecké poznání migračních procesů se ještě nestalo obligátním základem pro rozhodování příslušných institucí v oblasti regulace mezinárodní migrace.

Mezinárodní migrace obyvatelstva je sofistikovaný sociální fenomén, který je zkoumán mnohými sociálními vědami, přičemž každá z nich zkoumá určitý aspekt problematiky mezinárodní migrace. Například demografie analyzuje vliv migrace na početnost a strukturu obyvatelstva; ekonomie analyzuje význam migrace pro rozvoj výroby; sociologie zkoumá význam sociálních interakcí, které vznikají v procesu regulace migrace; historie reflektuje minulé migrační zkušenosti. Většina z těchto teoretických přístupů byla při zkoumání migračních procesů v ČR již úspěšně aprobevována. Mimo pozornost badatelů však doposud zůstává historický přístup

¹²³ Začíná boj o cizince. S Lucií Sládkovou o současné i budoucí imigrační politice. Respekt 52-53/2009, s.8.

k interpretaci současných migračních procesů v naší republice – poukazuje se na skutečnost, že problematika migrace do České republiky je zcela nová a nemá v našich podmínkách své historické precedenty. V této souvislosti je však opomíjena zkušenost první Československé republiky.

Švédský autor T. Hammar¹²⁴, ale též například významná vědecká autorita v oblasti výzkumu mezinárodní migrace A. Zolberg¹²⁵ zdůrazňují, že mezinárodní migrace je spojená s překračováním jedné nebo několika státních hranic a se změnou právního statutu migrantů. Protože jednotlivé projevy mezinárodní migrace obyvatelstva splňují zpravidla kritéria i několika typů mezinárodní migrace současně, z objektivních důvodů jejich typologizace nemůže být jednoznačná a definitivní. Zvláště potřeby praxe (regulace právního statutu migrantů prostřednictvím příslušného státního zákonodárství) si proto z hlediska typologizace mezinárodní migrace vynutily používat to kritérium, které je pro zvládnutí konkrétní situace považováno za klíčové.

Používají se různá kritéria, která charakterizují mezinárodní migraci, například se mluví o cyklické (zvrtné) migraci; pracovní migraci; ekonomické migraci; nelegální (neregulované) migraci, studijní, rodinné, etnické, ekologické, tranzitní migraci atd.

Pro pochopení migračních procesů v období I. Československé republiky (1918-1938) je velice důležité rozlišovat mezi statutem emigranta a imigranta¹²⁶.

Po vítězství bolševické revoluce v Rusku v roce 1917 v nově vzniklé Československé republice – podobně jako v jiných demokratických státech světa¹²⁷ - postupně získalo politický azyl až 25 tisíc emigrantů (z celkového počtu přibližně 1 milionů emigrantů, jenž byli nuceni v té

¹²⁴ Hammar, T.: *International Migration, Immobility and Development. Multidisciplinary Perspective*. Oxford 1997, s.316.

¹²⁵ Zolberg, A.: *International Migrations in Political Perspective* In: Kitz, M., Kely, C., Tomasi, S. (Eds.): *Global Trends in Migration: Theory and Research on International Population Movement*. Staten Island: Center for Migration Studies 1981, s. 3-27.

¹²⁶ Slova „emigrant“ a „imigrant“ pocházejí z klasické latiny a v jejich sémantickém poli jsou kromě významového rozdílu zaznamenány i charakteristické odstíny. Immigro znamená nastěhovat se, ale také „stát se vlastním pánem a začít nový život“. Emigro znamená vystěhovat se, opustit svou vlast. Emigrace stejně jako imigrace je především psychologický stav, určitá osobní orientace. Tato orientace se během života může z různých důvodů měnit, ale v každém daném okamžiku je relativně zřetelná. Imigrant se snaží najít novou vlast, i když ke staré vlasti si zachovává dobrý a nostalgicky zabarvený vztah. Organizuje krajanské spolky a miluje lidové písně staré vlasti. Svou budoucnost a budoucnost svých dětí však vidí v nové vlasti. Emigrant má jedinou vlast – tu starou. Svůj pobyt v cizině považuje za přechodný a usiluje o to, aby byl přechodný. Nestojí o občanství přijímací země, protože se chce vrátit do vlasti jako plnoprávný občan, nikoliv jako cizinec. Jeho láska k vlasti je mnohem vypjatější, než u imigranta, je to láska čínorodá. Zároveň je to však i láska poněkud schizofrenická: na jedné straně svou zemi miluje, na druhé straně nenávidí poměry, které v ní panují. Stává se emigrantem proto, že jeho vlast opanovaly síly zla, ať už jde o útlak náboženský, národnostní nebo ryze politický (Savický, I.: *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách 1914-1938*. Praha 1999, s. 23.).

¹²⁷ Sládek, Z.: *České prostředí a ruská emigrace (1918-1938)*. In: *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939*. Praha 1999, s.15-16.

době opustit sovětské Rusko), kteří se rekrutovali z řad odpůrců sovětského režimu. Příliv Rusů do ČSR byl součástí naplňování tehdejší vládní programové linie, započaté v roce 1919 a známé v historii pod názvem „ruská pomocná akce“. Realizace této akce, která se svým rozsahem proslavila po celé ruské diaspoře, je poznamenána sporem o základní otázku a to, jakou úlohu by ruská emigrace hrála v případě pádu bolševického režimu. Protagonisty tohoto sporu byli z jedné strany T. G. Masaryk a E. Beneš, a z druhé strany K. Kramář. Karel Kramář byl stoupencem rusofilské linie českého a slovenského politického myšlení. Poměr k Rusku byl základním kamenem jeho ideologického pojetí československého státu a jeho zahraniční politiky. Vycházel z předpokladu, že svobodné Rusko bude Ruskem slovanským, o které se ostatní slovanské státy opřou ve svém boji proti germánské expanzi. Budoucí Rusko viděl s obrozeným monarchistickým režimem v čele a monarchisty pokládal za své přirozené spojence¹²⁸. Beneš a Masaryk se sice s Kramářem shodovali v tom, že pohlíželi na bolševický režim jako na přechodnou éru v dějinách Ruska, avšak pokládali Kramářovu vizi za nerealistickou. Jejich zahraniční koncepcí, na rozdíl od Kramáře, byla orientace naší republiky na západní spojence. Škodlivé jsou proto i snahy vést boj proti bolševismu pod rouškou slovanství. Z těchto základních postulátů Beneš a Masaryk vyvodili i poslání ruské emigrace – přispívat ke kulturnímu sblížení národů, přičemž rozhodující břemeno tohoto úkolu, stejně jako obroda a budování nebolševického Ruska, mělo připadnout ne ruským monarchistům, nýbrž představitelům umírněně levicových stran sociálnědemokratického typu – a takovými byly v předrevolučním Rusku strany eserů a kadetů¹²⁹.

¹²⁸ Sládek, Z.: České prostředí a ruská emigrace (1918-1938). In: Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939. Praha 1999, s. 15-16.

¹²⁹ Prozíravost této politické orientace ve vztahu k eserům T.G. Masaryka potvrdilo protibolševické povstání v Kronštadu v březnu 1921, vedené esery. Povstání zásadním způsobem otřásl sovětskou mocí a podstatně přispělo k zavedení Nové ekonomické politiky (NEPu). Pravdu z hlediska „migrační politiky“ tedy měl Masaryk – ovlivnit vývoj v Rusku mohla jen „třetí síla“, a tou určitě esefi byli a nikoliv bílí monarchičtí generálové anebo dokonce samotní bolševici. Nakonec strategickou prozíravost T. G. Masaryka potvrdil i samotný rozpad systému sovětského režimu – jeho detonátorem bylo politické myšlení gorbačovské přestavby, jenž navazovalo na ideové tradice eserů. Poučení z doby první Československé republiky je zřejmé: stát jako hlavní aktér musí mít propracovanou vizi své migrační politiky (musí jednoznačně koncipovat její cíle a ukázat prostřednictvím jakých sociálních skupin migrantů chce těchto cílů dosáhnout). Dnešní hospodářská recese však odhalila velice důležitou skutečnost: deformace na českém trhu práce, které jsou posilovány procesy mezinárodní pracovní migrace. Českou republikou obchází strašidlo. Jmenuje se „montážní dílna Evropy“. V porovnání s průměrem 27 členských zemí EU máme vysoký podíl zaměstnaných v průmyslu a stavebnictví (40,3 % proti 24,8 %). Před rokem 2000 tento podíl klesal, ale trend se zastavil vstupem zahraničních investorů, kteří využívají možnosti získat relativně levnou pracovní sílu, která se rekrutuje ve stále větší míře z řad zahraničních pracovních migrantů. Tento stav není pro Českou republiku ani lichotivý, ani perspektivní. Kromě toho v momentě, kdy bude stát závislý jen na zahraničních nadnárodních firmách a na dovozu pracovníků z ciziny, ztratí svou vlastní identitu a sebevědomí. Reálnou se tak stává hrozba situace, že jsou to stále více nadnárodní společnosti se svoji firemní kulturou (mnohdy cizí našemu národnímu naturelu) a ne český stát, kdo primárně formuluje zásady migrační politiky. Když budeme zemí, kde se občas něco smontuje, občas naváže na nějakou další službu, budeme jen námezdními dělníky (viz Soumrak řemesel v Česku. Ekonom č.31/6. srpna 2008, s. 31.)

Přílivu běženců do Československa proto vláda vytvořila jisté zábrany. Nevyplývalo to z nedostatku soucitu nebo sympatií, nýbrž ze snahy aktivně regulovat příliv ruských běženců (emigrantů) v souladu s celkovým plánem. Ve svém vztahu k ruským běžencům se Československo řídilo nejen humanitními úvahami, nýbrž i svými strategickými státně politickými cíli. Z tohoto hlediska Československo upřednostňovalo jen určité kategorie běženců (studenty, vědce, spisovatele, zemědělce atd. a to blízkých smýšlení eserů a kadetů). Proto se vláda neomezovala na „filtraci“ běženců spontánně směřujících od Československa, nýbrž sama aktivně napomáhala přesídlení uvedených kvalifikovaných skupin běženců z jiných evropských států. Takový přístup československé vlády k běžencům dával jejímu snažení zvláštní význam, který výrazně přesáhl lokální význam a nabýval významu celo emigrantského a ve svých důsledcích všeruského.

Praha se stala jedním z nejvýznamnějších kulturních středisek celé ruské emigrace¹³⁰, a to proto, že součástí ruské pomocné akce byl také rozsáhlý vzdělávací program. O Praze se začalo mluvit jako o ruském Oxfordu, a to z důvodu rozvětvené sítě početných vzdělávacích institucí určených pro potřeby ruských emigrantů, kterou se postupem doby podařilo vytvořit především za finanční podpory Československého státu na území našeho hlavního města. V Praze působily tyto ruské školy pomaturitního a postgraduálního vzdělávání pro dospělé: Ruský ústav zemědělského družstevnictví, Ruská automobilně-traktorová škola, Ruská právnická fakulta, Ruské vyšší učiliště dopravních techniků, Ruská obchodní akademie a Ruský pedagogický ústav J. A. Komenského. Celková doba trvání těchto vzdělávacích institucí byla v rozmezí 2 až 9 let a počet absolventů dosáhl 1039 studentů¹³¹.

„Ruský Oxford“ v Praze byl vytvořen především v zájmu přípravy odborníků pro potřeby příštího nebolševického Ruska (a v tomto smyslu je finanční nezištnost hostitelské země v dějinách všech emigrací unikátní), protože silné demokratické Rusko bylo v životním zájmu Československa. Pro vývoj Prahy neměl mít – a také neměl – „ruský Oxford“ takový význam, i když se mnozí ruští emigranti i v Československu výrazně prosadili ve svém oboru¹³².

¹³⁰ Ruská bělogvardějská emigrace byla také přítomna – v Německu, ve Francii, v Bulharsku, v Srbsku, v Belgii, v Polsku, Velké Británii, Číně, Turecku, Estonsku, Spojených státech amerických a v jiných zemích světa (Pašuto, V. T.: *Russkije istoriki-emigranty v Jevropě*. Moskva 1992, s. 210-215.)

¹³¹ Savický, I.: *Osudová setkání. Češi v Rusku a Rusové v Čechách. 1914-1938*. Praha 1999, s. 199.

¹³² Namátkou uveďme, že budovu Penzijního ústavu na Žižkově (dnes Dům odborů) stavěl Ing. Jiří Prokopenko; obchodní dům Bílá labuť či kino Broadway Na Příkopech postavil Ing. Eugen Tumanov, mosty Jiraskův a někdejší Švermův byli postaveny podle projektu Ing. Michaila Kovalevského. O bohatém duchovním a intelektuálním kvasu v prostředí ruské emigrace v 20.-30.-tých letech minulého století vypovídá také studie: Luptáková, M.: „V poiskach Bratstva Svjatoj Sofii (po archivnym materijalam)“ In: *Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice 1919-1939*. Praha: Slovanský ústav AV ČR 1999, s.312-339.

Zcela určitě podnětným je ještě jeden parametr migrační politiky, který se zformoval v období naplňování programů pomocné ruské akce. Běženci z Ruska se v Československu dostali před dilema, které bylo v té době charakteristické pro celou ruskou diasporu: počítat s brzkým návratem do Ruska, anebo pokládat své útočiště za nový domov. Zpočátku převládá většina běženců očekávala, že se situace v Rusku relativně změní – padne bolševický režim – a oni se vrátí do svých domovů.

Čekání emigrace na změnu poměrů v Rusku, která nepřicházela, až se stalo zřejmým, že je v dohledné době neuskutečnitelná, brzdilo proces adaptace. Z emigrantů se tak postupem doby stávají imigranti. Emigrace dávala přednost hermetické uzavřenosti vůči novému prostředí. Její společenský život jí to umožňoval. Četné spolky a organizace a zejména církve pořádaly nesčetné akce, které naplňovaly celý rok. V Praze a v jejím nejbližším okolí (Zbraslav, Černošice, Všenory, Mokropsy a Řevnice) vznikaly kluby, kroužky, salóny, restaurace, jídelny, byly vydávány rozmanité tiskoviny. Tento bohatý společenský a spolkový život je chránil před cizím prostředím, které často nechápalo emigranty, právě tak jako oni nechápali toto prostředí¹³³.

Mnozí emigranti se vzhledem k vysněnému návratu do Ruska nezabydlovali a spokojovali se s nouzovým zařízením. Jiní si nemohli zvyknout na způsob života, jaký vedli představitelé majoritní společnosti. Nespokojenost emigrantů se svým postavením v ČSR se však opírala především o snížení jejich sociální úrovně ve srovnání s jejich postavením v Rusku. Jen někteří vysokoškolští profesori získali profesuru i v ČSR. Tento pokles sociální a společenské úrovně se týkal mnohých emigrantských sociálních skupin, například kozáků, kteří v ČSR pracovali jako zemědělství dělníci, důstojnictva, podnikatelů, šlechty atd.

Jeden z možných optimistických scénářů vývoje předpokládá, že po odeznění stávající hospodářské recese nastoupí nová éra reindustrializace evropské ekonomiky, jejímž pilířem, jak se ukázalo, nemohou být služby a bankovníctví, nýbrž odvětví, jež opětovně zhodnotí tradiční technické dovednosti; a proto cílená odborná příprava, do které budou muset být z důvodů nepříznivých demografických trendů vtaženi též zahraniční pracovní migranti, se může stát komparativní výhodou pro českou ekonomiku. Připomenutí si zkušeností první Československé republiky v oblasti zvyšování kvalifikace migrantů může být zcela určitě pro současnost inspirativní.

¹³³ Intenzivní zájem o spolkový život si představitelé ruské emigrace, kteří se rekrutovali z řad inteligence a aristokracie, přinesli ještě z dob předrevolučního Ruska, které se vyznačovalo působením různorodých občanských sdružení. Rozmanité spolky a organizace emigrantů vytvářely příznivou platformu pro jejich dialog s orgány československé státní moci. Naproti tomu ruští a ukrajinští zemědělství dělníci v této době projevovali jenom minimální zájem o jakoukoliv podobu organizovaného spolkového života. V tomto směru jsou velice podobní dnešním pracovním migrantům z Ruska a Ukrajiny. Demonstrativní nezájem o participaci na organizovaném politickém životě je důsledkem mentality individuálně hospodařících zemědělců, kteří jsou nuceni spoléhat se výlučně na sebe (v ukrajinské a ruské literatuře tuto mentalitu výstižně popsal N.V. Gogol). Tento životní způsob formuje tzv. parochiální typ politické kultury se zájmem výlučně o místní problematiku (podle typologie amerických politologů G. Almonda a S. Verbra) je živnou půdou pro klientelistické vztahy, jež předcházejí vzniku právního státu a anarchizmu (viz Kasjanova, A.J.: O ruskom nacionalnom charakte. Moskva 1994, s. 112-117).

Ve srovnání s Paříží, která byla pro emigranty městem zaslíbeným, bylo o ruské emigranty v ČSR lépe postaráno. Většina tehdejších emigrantů se ovšem v nových podmínkách neadaptovala¹³⁴.

O adaptaci a integraci ruských emigrantů lze mluvit zejména u některých speciálních profesí: šlo o ruské techniky, agronomy, stavaře, lékaře, důstojníky. Plná asimilace začala teprve u nových generací, které se narodily v ČSR a pro něž bylo české prostředí samozřejmostí.

¹³⁴ Sládek, Z.: České prostředí a ruská emigrace (1918-1938). In: Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1919-1939). Praha: Slovanský ústav AVČR 1999, s. 31-32.

Drogy, kriminalita, represe – spojené nádoby nebo začarovaný kruh?

Drogy¹³⁵ a trestná činnost bývají často diskutovány společně jako dvě součásti jednoho problému, ať již se jedná o odborné studie, oficiální analytické či koncepční materiály, nebo mediální výstupy publicistické, dokumentární či zábavní povahy. Užívání drog a páčání trestné činnosti jsou vnímány jako vzájemně související sociálně patologické jevy, a hledají se způsoby jak je řešit, potírat, kontrolovat, jak s nimi bojovat. Z toho, jak jsou tyto jevy spojovány, by bylo téměř možno nabýt dojmu, že zdaleka nejzávažnějším negativním aspektem užívání drog je vazba tohoto jednání na kriminalitu. Takový zjednodušený pohled přispívá například k tomu, že mediální diskurs v oblasti drog se do značné míry zúžil na střet zastánců dvou extrémních pozic – legalizace všech či alespoň některých druhů drog na straně jedné, a nulové tolerance vůči užívání drog, prosazované zejména represivními prostředky, na straně druhé. Představitelé těchto názorových proudů bývají nejhlasitější a nejviditelnější, což vyvolává mylný dojem, že otázka přístupu k problematice drog je pouze volbou mezi uvedenými dvěma směry. Přitom se jedná o postoje krajní, které se v čisté podobě v protidrogových politikách jednotlivých zemí v současnosti prakticky nevyskytují. Poznání skutečné podstaty vztahu mezi užíváním drog a kriminalitou a optimální role systému trestní justice a jeho jednotlivých orgánů¹³⁶ v rámci protidrogové politiky je tedy důležitým předpokladem pro formulaci efektivní a komplexní strategie v oblasti drog a zároveň velkou výzvou pro výzkum.

Historie užívání látek měnících vědomí sahá hluboko do minulosti. Poznatky o konzumaci opia pocházejí např. již z dob Sumerů cca 5000 let př. n. l.¹³⁷ Dávné počátky užívání tzv. psychedelických drog byly spojeny s rituálními účely.¹³⁸ V jednotlivých kulturách

¹³⁵ Pokud z textu nevyplývá něco jiného, užívá se v něm pojmu „drogy“ ve smyslu tzv. drog nelegálních, tj. omamných a psychotropních látek, na něž se vztahují mezinárodní protidrogové úmluvy OSN (viz dále).

¹³⁶ Orgány systému trestní justice zde nemíním pouze tzv. justiční orgány, tedy státní zástupce a soudy, ale všechny státní orgány, které v rámci systému trestní justice působí, tedy také policejní a vězeňské orgány, příp. probační službu či podobné instituce.

¹³⁷ Viz např. Szasz, T.: Drogy: Historie jedné hysterie. Olomouc: Votobia 1997.

¹³⁸ O historii užívání drog viz např. Kudrle, S.: Historie užívání a zneužívání psychotropních látek. In: Kalina, K. a kol.: Drogy a drogové závislosti. Mezioborový přístup. 1. díl. Praha: Úřad vlády ČR 2003, str. 83 – 89.

se také postupně vyvinula pravidla, konzumaci některých drog zakazující. Jako příklady z hluboké historie lze jmenovat tažení proti užívání psychedelických rostlin v rámci boje proti čarodějnictví ve středověku, Mohamedův zákaz konzumace alkoholu, zákaz pěstování a žvýkání koky v Jižní Americe, zavedený španělskými kolonizátory, apod.

V nejrůznějších kulturách a společnostech tedy historicky vždy část populace látky ovlivňující psychiku užívala a užívá, byť se v odlišných dobách, geografických oblastech a skupinách obyvatel motivace k užívání různí. A jednotlivé společnosti také z různých důvodů (zdravotních, náboženských, ekonomických apod.) rozhodují o tom, které z takových látek podřídí určité formě a určitému stupni regulace, jež může vyústit až v absolutní zákaz nakládání s některými z nich.

Odborná literatura rozlišuje v novodobé historii (tj. od 19. století) užívání drog tři období¹³⁹:

- do počátku šedesátých let – drogy byly chápány převážně jako odborný problém, jímž se zabývala úzká skupina specialistů;
- šedesátá, sedmdesátá a osmdesátá léta minulého století – drogy se především ve vyspělých zemích staly problémem společenským, zasahujícím řadu sociálních vrstev a skupin;
- od roku 1990 – problém drog je chápán již jako problém globální.

Ve 20. století na mezinárodní scéně postupně převážil názor, že výroba, distribuce a užívání určitých látek představují vážný celosvětový problém s aspekty zdravotními, společenskými, ekonomickými i bezpečnostními, který nelze účinně řešit jen na úrovni jednotlivých zemí. Tento postoj dal vzniknout mezinárodním smluvním dokumentům, zavádějícím nadnárodní systém kontroly a regulace nakládání s vybranými látkami, jejichž užívání a šíření bylo pokládáno za obzvlášť škodlivé. Nejprve se jednalo o tzv. mezinárodní opiové úmluvy¹⁴⁰, které byly postupně doplněny Protokoly Společnosti národů¹⁴¹ a následně nahrazeny tzv. mezinárodními protidrogovými úmluvami OSN¹⁴².

¹³⁹ Kalina, K.: Úvod do drogové problematiky: základní principy, pojmy, přístupy a problémy. In: Kalina, K. a kol.: Drogy a drogové závislosti. Mezioborový přístup. 1. díl. Praha: Úřad vlády ČR 2003, str. 15 – 24.

¹⁴⁰ Zejména Haagská mezinárodní opiová konvence z roku 1912 (mezinárodní úmluva č. 159/1922 Sb.), Ženevská mezinárodní opiová úmluva z roku 1925 (úmluva č. 147/1927 Sb.), Ženevská úmluva o omezení výroby a úpravě distribuce omamných látek z roku 1931 (úmluva č. 173/1933 Sb. z. a n.), a Ženevská úmluva o potlačení nezákonné dopravy nebezpečných látek z roku 1936.

¹⁴¹ Protokol z Lake Success z roku 1946, Protokol z Paříže z roku 1948, Protokol z New Yorku z roku 1953.

¹⁴² Jednotná úmluva o omamných látkách z roku 1961 (vyhláška ministra zahraničních věcí č. 47/1965 Sb.) ve znění Protokolu o změnách Jednotné úmluvy o omamných látkách z roku 1972 (sdělení ministerstva zahraničních věcí č. 458/1991 Sb.); Úmluva o psychotropních látkách z roku 1971 (vyhláška ministra zahraničních věcí č. 62/1989 Sb.); Úmluva OSN proti nedovolenému obchodu s omamnými a psychotropními látkami z roku 1988 (sdělení ministerstva zahraničních věcí č. 462/1991 Sb.).

Současný globální přístup k drogové problematice, založený na mezinárodních protidrogových úmluvách OSN, bývá označován jako prohibiční¹⁴³, neboť zjednodušeně řečeno vychází ze zákazu určitých forem nakládání s vymezeným okruhem látek a tento zákaz vynucuje hrozbou různých sankcí, včetně trestních, a jejich ukládáním. Třebaže jednotlivé smluvní státy těchto úmluv formulují cíle své protidrogové politiky rozdílně a přístup k drogovému problému se mezi nimi často diametrálně liší, představují protidrogové úmluvy základní rámec, v němž se jednotlivé signatářské země musejí pohybovat, mají-li dostát svým mezinárodněprávním závazkům. V takovém kontextu je zákonná represe¹⁴⁴ přirozenou součástí protidrogové politiky a systém trestní justice se svými orgány její přirozenou složkou.

Nemělo by však zůstat stranou pozornosti, že primárním cílem pro zavedení současného režimu, ovládaného mezinárodními protidrogovými úmluvami, nebylo vymýcení drog jako takových, ale ochrana veřejného zdraví. To je hlavní účel, jehož sledování po smluvních státech mezinárodní protidrogové úmluvy vyžadují.¹⁴⁵

Zabýváme-li se vztahem kriminality a drog, je třeba si nejprve vyjasnit, co lze pokládat za trestnou činnost související s drogami (*drug-related crime*). V odborné literatuře se při vymezování uvedeného pojmu používá Goldsteinova klasifikace¹⁴⁶, původně navržená pro popis faktorů vazby mezi drogami (heroinem a kokainem) a násilím. Podle ní lze v tomto směru rozlišovat psychofarmakologické, ekonomicky motivované, a systémové faktory. Definice, navržená Evropským monitorovacím střediskem pro drogy a drogovou závislost (*European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction, EMCDDA*), na Goldsteinově

¹⁴³ Viz např. Cohen, P.: Re-thinking drug control policy: Historical perspectives and conceptual tools. Příspěvek přednesený na sympóziu „The crisis of social development in 1990's“, pořádaném Výzkumným ústavem OSN pro sociální rozvoj (UNRISD) v Ženevě, 7.-8. 7. 1993; k dispozici na adrese <http://www.cedro-uva.org/lib/cohen.rethinking.html#noot1>.

¹⁴⁴ Byť v současnosti se v oficiálních koncepčních dokumentech namísto represe hovoří spíše o „snížování nabídky“ či „snížování dostupnosti“ drog; viz např. Národní strategie protidrogové politiky na období 2010 – 2018. Praha: Úřad vlády ČR 2010; http://www.vlada.cz/assets/ppov/protidrogova-politika/dokumenty/Narodni_strategie_protidrogove_politiky_2010-2018_pro_jednani_vlady.pdf

¹⁴⁵ „Strany, vedeny starostí o fyzické a morální zdraví lidstva, uznávají, že lékařské použití omamných látek je i nadále nezbytné pro ulehčení bolestí a že je nutné podniknout potřebná opatření k zajištění omamných látek k těmto účelům, konstatují, že toxikomanie (používání omamných látek) je pohromou pro jednotlivce a je hospodářským a sociálním nebezpečím pro lidstvo, ...“ (Jednotná úmluva o psychotropních látkách z r. 1961, preambule); „Strany, ve snaze pečovat o zdraví a blaho lidstva, konstatují se znepokojením, že zneužívání určitých psychotropních látek vznikají problémy pro zdraví obyvatelstva a problémy společenské, ... uznávají, že používání psychotropních látek k lékařským a vědeckým účelům je nezbytné a že možnost opatřit si je k těmto účelům by neměla být nepřiměřeně omezována, ...“ (Úmluva o psychotropních látkách z r. 1971, preambule).

¹⁴⁶ Goldstein, P.: The drugs-violence nexus; a tripartite framework. *Journal of Drug Issues*, podzim 1985, str. 493 – 506.

klasifikaci staví a užívá pojem trestná činnost související s drogami k označení čtyř druhů trestných činů¹⁴⁷:

- Psychofarmakologicky podmíněné trestné činy. Jedná se o trestné činy spáchané pod vlivem psychoaktivní látky, v důsledku jejího akutního či chronického užívání. Psychoaktivní látky mají farmakologické vlastnosti, které ovlivňují náladu, vnímání, a tedy mají vliv i na kriminální chování.¹⁴⁸ Mezi jejich účinky patří úzkost, strach, podrážděnost, útlum, poruchy vnímání a úsudku. Bylo prokázáno, že dlouhodobé užívání drog způsobuje rozsáhlé změny v oblastech mozku, jež jsou spojeny s kognitivními funkcemi, které mohou mít na kriminální chování účinek.¹⁴⁹ Výzkum naznačuje, že v tomto směru existují rozdíly mezi jednotlivými druhy drog. Patrně nejsilnější vazba s psychofarmakologickou kriminalitou (zejména násilnou) byla zjištěna u drogy legální – alkoholu. Dále se v této souvislosti zmiňují stimulancia (kokain, crack, amfetaminy), zatímco opiáty, trankvilizéry a konopné drogy agresivitu spíše snižují. Nelze však ani u nich podceňovat podrážděnost spojenou s abstinenčním syndromem či projevy duševních poruch, jež k násilí mohou vést rovněž.¹⁵⁰
- Ekonomicky motivované trestné činy. Těmi se rozumí trestné činy spáchané za účelem obstarání prostředků na drogy (či drog samotných). Do této kategorie nepatří pouze majetková trestná činnost, ale jakákoliv kriminální aktivita, jež má zvýšit příjem pachatele (např. prodej drog, loupeže, podílnictví, kuplířství, nebo i sofistikovanější hospodářské trestné činy). Na základě výzkumných poznatků se často dovozuje, že závislí uživatelé jsou nuceni páchat trestnou činnost, aby získali prostředky na drogy.¹⁵¹ Proti tomu jsou kladena zjištění, že kriminální chování často v kariéře pachatele předchází počátku užívání drog¹⁵², resp. že vazba mezi majetkovou kriminalitou a užíváním drog může fungovat i v opačném směru, kdy trestnou činností si pachatel zvyšuje příjem, což mu až následně umožňuje užívat drogy.¹⁵³ Zároveň existují i jiné způsoby, jak si uživatelé drog

¹⁴⁷ Carpentier, C.: Drugs and crime – a complex relationship. Drugs in Focus 16. Lisabon: EMCDDA 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

¹⁴⁸ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5. Witley: Beckley Foundation 2005; <http://www.beckleyfoundation.org/pdf/reportfive.pdf>.

¹⁴⁹ Sinha, R., Easton, C.: Substance abuse and criminality. Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law, 4/1999, str. 513 – 526.

¹⁵⁰ Carpentier, C.: Drugs and crime – a complex relationship. Drugs in Focus 16, EMCDDA, Lisabon 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

¹⁵¹ Např. Parker, H., Newcombe, R.: Heroin use and acquisitive crime in an English community. British Journal of Sociology, 1987, str. 331-350.

¹⁵² Pudney, S.: The road to ruin? Sequences of initiation into drug use and offending by young people in Britain. London: Home Office 2002.

¹⁵³ Burr, A.: Chasing the Dragon: Heroin Misuse, Dependency and Crime in the Context of South London Culture. The British Journal of Criminology, 4/1987, str. 333-357.

mohou opatřovat prostředky na drogy, než je trestá činnost. Někteří využívají svůj legální příjem a přizpůsobují mu vzorec užívání, jiní se snaží legální příjmy navýšit (další zaměstnání, prodej majetku) či minimalizovat ostatní výdaje (bydlení a strava u rodičů).

- Systémové trestné činy. Mezi ně se řadí trestné činy spáchané v rámci fungování trhů s nelegálními drogami, jako součást činností spočívajících v nabídce, distribuci a užívání drog (typicky násilná kriminalita, vydírání apod.). Vzhledem k tomu, že drogové trhy jsou trhy nezákonné, jsou ti, kdo je chtějí kontrolovat, nuceni využívat prostředky jako je násilí či korupce.¹⁵⁴ Je třeba si uvědomit, že skupiny zapojené do obchodu s drogami soupeří o ohromné zisky, aniž by přitom měly možnost využít ve světě legálního obchodu běžné formální mechanismy nenásilného řešení sporů. Přirozeným důsledkem takového stavu může být právě násilí, jehož jsme svědky na drogových trzích.¹⁵⁵ Důsledky systémové trestné činnosti jsou obzvlášť citelné v producentských a tranzitních zemích sužovaných občanskými konflikty a souvisejícím oslabeným právním prostředím (Afgánistán, Kolumbie, Mexiko), kde tento druh kriminální aktivity ve formě korupce ve vládních, bankovních či podnikatelských institucích, nebo násilných činů s prvky zločinů proti lidskosti, závažným způsobem narušují chod celé země či regionu.¹⁵⁶ Obecně však výzkum dosud jasně neodpověděl na otázku, zda užívání drog a obchod s nimi vedou k systémové trestné činnosti či naopak, anebo zda jsou jen součástí společně sdíleného životního stylu.¹⁵⁷
- Trestné činy proti drogovým zákonům. Těmi se rozumí trestné činy, spočívající v porušení protidrogové (a související) legislativy. Používá se pro ně také označení primární drogová kriminalita či drogová kriminalita v užším smyslu.¹⁵⁸ V českém trestním právu se jedná o trestné činy, uvedené v ustanoveních § 283 - § 287 nového trestního zákoníku (v trestním zákoně č. 140/1961 Sb. se jednalo o trestné činy dle § 187 - § 188a). Někdy se do této skupiny řadí také trestné činy spočívající v nedovoleném nakládání s prekursory (jsou-li narozdíl např. od české úpravy definovány zvlášť vedle nedovoleného nakládání s omamnými a psychotropními látkami), či praní špinavých peněz pocházejících

¹⁵⁴ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5. Witley: Beckley Foundation 2005; <http://www.beckleyfoundation.org/pdf/reportfive.pdf>.

¹⁵⁵ Effect of Drug Law Enforcement on Drug-Related Violence: Evidence from a Scientific Review. Vancouver: International Centre for Science in Drug Policy 2010; <http://www.icsdp.org/docs/ICSDP-1%20-%20FINAL.pdf>.

¹⁵⁶ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5. Witley: Beckley Foundation 2005; <http://www.beckleyfoundation.org/pdf/reportfive.pdf>.

¹⁵⁷ Carpentier, C.: Drugs and crime – a complex relationship. Drugs in Focus 16. Lisabon: EMCDDA 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

¹⁵⁸ Např. Marešová, A. a kol.: Drogy a vězeňská populace v kontextu drogové scény a trestněprávní legislativy. Praha: IKSP 2003, str. 19, 20.

z obchodu s drogami. Specifickým aspektem tohoto druhu kriminality je, že při ní drogy nevystupují jako spouštěč či motiv pro kriminální chování, které je trestné i za jiných okolností a bez ohledu na souvislost s drogami, ale podstata této trestné činnosti vyplývá ze samotného charakteru drog jako látek, u kterých stát zakazuje či striktně omezuje možnost nakládání s nimi. Výzkumy v oblasti trestné činnosti související s drogami samotnou primární drogovou kriminalitu často přehlíží. Důvodem může být právě skutečnost, že vazba mezi drogami a kriminalitou má v tomto případě odlišnou povahu – souvislost mezi užíváním drog a trestnou činností zde vyplývá spíše ze zákona než ze vzájemného vlivu těchto jevů.¹⁵⁹

Existence vztahu mezi užíváním drog a páčáním trestné činnosti je v odborné literatuře poměrně bohatě popsána.¹⁶⁰ Charakter tohoto vztahu však již zdaleka tak zřejmý není. Přinejmenším nelze na základě dostupných poznatků jednoznačně konstatovat, že by užívání drog přímo vedlo k páčání trestné činnosti.¹⁶¹ Kauzalita mezi uvedenými jevy nebyla prokázána. Jejich vzájemný vztah spíše vyplývá ze skutečnosti, že oba souvisejí s podobnými faktory, mezi které patří např. sociálně ekonomická deprivace.¹⁶² Rizikové faktory mohou být buď indikátory (symptomy) protispolečenského chování či jeho možnými příčinami. To jest, určité druhy chování mohou buď odrážet protispolečenskou tendenci nebo být její příčinou, anebo obojí. Drogy v tomto smyslu mohou symbolizovat životní styl (a tedy být indikativní), nebo může užívání drog vyvolat protispolečenské chování pod jejich vlivem (a tedy být kauzativní).¹⁶³ Kriminální aktivita a užívání drog se tedy mohou navzájem posilovat v tom smyslu, že osoby z deviantního kriminálního prostředí jsou více ohroženy vznikem problémů s drogami a osoby s problémy s drogami jsou naopak vystaveny vyššímu riziku zapojení do trestné činnosti.¹⁶⁴

Problematické jsou snahy o vymezení, jak velkou část kriminality lze pokládat za trestnou činnost související s drogami. Relativně nejsnazší by mohlo být zjištění podílu

¹⁵⁹ Carpentier, C.: Drugs and crime – a complex relationship. Drugs in Focus 16. Lisbon: EMCDDA 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

¹⁶⁰ Souhrnně viz např. Carpentier, C.: Drugs and crime – a complex relationship. Drugs in Focus 16. Lisbon: EMCDDA 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

¹⁶¹ Srov. např. Seddon, T.: Explaining the drug-crime link: theoretical, policy and research issues. Journal of Social Policy, Vol. 29, No. 1, 2000, str. 95-107; Buchanan, J., Young, I.: The War on Drugs - a war on drug users? Drugs: Education, Prevention and Policy, Vol. 7, No. 4, 2000, str. 409-422.

¹⁶² Viz např. Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug-Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5, Witley: The Beckley Foundation Drug Policy Programme 2005; McSweeney, Hough, M.: Drugs and alcohol. In: Tilley, N. (ed.): Handbook of Crime Prevention and Community Safety. Cullompton: Willan Publishing 2005, str. 563 – 594.

¹⁶³ Soothill, K., Fitzpatrick, C., Francis, B.: Understanding Criminal Careers. Cullompton : Willan Publishing 2009, str. 143.

¹⁶⁴ Carpentier, C.: Drugs and crime – a complex relationship. Drugs in Focus 16. Lisbon: EMCDDA 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

primární drogové kriminality na celkové zločinnosti. Například v ČR představují drogové trestné činy dlouhodobě cca 1 % všech policií registrovaných trestných činů. Podíl osob, odsouzených v ČR za primární drogovou kriminalitu, na celkovém počtu odsouzených osob, činí posledních několik let cca 2 %. Index počtu osob pravomocně odsouzených za všechny drogové trestné činy na 100.000 obyvatel se v posledních letech ustálil kolem hodnoty 13.¹⁶⁵

Pro odhad míry ostatní trestné činnosti související s drogami se používají různé metody, zejména extrapolace dat o užívání drog mezi zjištěnými pachateli či naopak o kriminalitě registrovaných uživatelů, popř. výzkumy ve vězeňské populaci.¹⁶⁶ Využívají se i expertní odhady. V ČR se odhadem sekundární drogové kriminality zabývá Národní monitorovací středisko pro drogy a drogové závislosti ve spolupráci s Národní protidrogovou centrálou SKPV PČR. Dosud poslední studie zahrnovala období roku 2007 a první poloviny roku 2008. Jednalo se o expertní retrospektivní odhad zástupců okresních policejních ředitelství, týkající se podílu uživatelů drog na celkovém počtu vybraných trestných činů (zejména majetkových), zjištěných v daném období a v jednotlivých okresech. Studie dospěla k odhadu, že uživatelům drog lze v ČR v uvedeném období přičítat cca 29 % zjištěných vybraných trestných činů.¹⁶⁷

Uvedené metody ovšem zpravidla dokáží propojit data o užívání drog a páčání trestné činnosti v určité populaci, ovšem jen málo vypovídají o tom, jakou část takto zjištěné kriminality lze skutečně „přičítat“ drogám, např. proto, že mnozí pachatelé zahajují kriminální kariéru dříve, než kariéru drogovou, a někdy pokračují v páčání trestné činnosti i poté, co s užíváním drog z nejruznějších důvodů skončili.¹⁶⁸ Jindy problém představuje odlišnost zkoumaného vzorku oproti celkové relevantní populaci (např. obvyklá zjištění, že vysoký podíl vězňů užíval či užívá drogy a měl s nimi závažnější problémy, nelze bez dalšího vztáhnout na pachatele trestné činnosti obecně).

Především však závěry o míře trestné činnosti, která souvisí s drogami, komplikuje problém latence. Vezmeme-li v úvahu poznatky o latenci kriminality¹⁶⁹ a skutečnost, že s údaji o počtech uživatelů drog jsme na tom podobně, pozbývají výsledky snah o měření kriminality související s drogami ve větším měřítku značnou část důvěryhodnosti. Navíc je

¹⁶⁵ Srov. statistiky Policie ČR (<http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/statistiky/kriminalita.html>; <http://www.policie.cz/web-informacni-servis-statistiky.aspx>; Kapesní ročenka kriminality v ČR za příslušný rok, Policejní prezidium ČR) a Ministerstva spravedlnosti ČR (Statistická ročenka kriminality za příslušný rok, Ministerstvo spravedlnosti ČR; <http://portal.justice.cz/Justice2/MS/ms.aspx?j=33&o=23&k=399>).

¹⁶⁶ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug-Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5. Witley: The Beckley Foundation Drug Policy Programme 2005.

¹⁶⁷ Mravčík, V. a kol.: Výroční zpráva o stavu ve věcech drog v České republice v roce 2008. Praha: Úřad vlády ČR 2009, str. 75.

¹⁶⁸ Nurco, D. W.: Drug addiction and crime: A complicated issue. British Journal of Addictions, 1987, str. 7 – 9.

¹⁶⁹ Např. Tomášek, J.: Úvod do kriminologie. Jak studovat zločin. Havlíčkův Brod: Grada Publishing 2010, str. 72 – 78.

třeba si uvědomit, že dostupné výzkumy byly realizovány spíše v rozvinutých zemích s dostatečnou infrastrukturou (statistické systémy apod.), a zaměřovaly se především na běžnou či pouliční kriminalitu, která se ve statistikách objevuje nejvíce, zatímco nejzávažnější formy trestné činnosti, jako rozsáhlá korupce či zločiny proti lidskosti, nebyly v této souvislosti dosud zkoumány.¹⁷⁰ Používání údajů, které jsou založeny na tak nejistých základech, bývá někdy kritizováno jako „voodoo kriminologie“.¹⁷¹

Jak bylo výše uvedeno, zákonná represe ve formě potlačování nabídky drog je dlouhodobě jednou ze základních součástí přístupu k drogovému problému. Konkrétní forma a míra zapojení systému trestní justice do realizace protidrogové politiky je však předmětem diskusí mezi odborníky, politiky i laiky a v každé zemi závisí na celé řadě faktorů, jako jsou politická a ekonomická situace země, právní tradice a kultura, citlivost obyvatelstva na problémy související s užíváním drog a mnoho dalších. Z téhož důvodu nelze usilovat o určení „jedině správné“ či „nejlepší“ formy působení trestní justice v protidrogové politice, neboť okolnosti její činnosti, tak jako okolnosti celé protidrogové politiky, se v různých zemích liší.

Při vymezování role trestní justice v protidrogové politice je třeba si vyjasnit dva okruhy otázek. Především čeho lze prostředky, kterými trestní justice disponuje, dosáhnout, co jimi lze ovlivnit. Budeme-li přijímat opatření v oblasti trestní justice s představou, že vyřeší problém ležící mimo sféru jejího vlivu, budeme permanentně zklamáni. Dále je pak nutno se rozhodnout, kterých výsledků, jichž lze prostřednictvím činnosti trestní justice dosáhnout, skutečně dosáhnout chceme. Nejde jen o to, který výsledek je žádoucí a který nikoliv, ale též zda je použití opatření tohoto charakteru k jeho dosažení účelné a přiměřené. Je třeba zohlednit aspekty ekonomické a jako zásadní kritérium respektovat princip subsidiarity trestní represe.

Orgány prosazování práva v trestním řízení zpravidla postupují z úřední povinnosti. Z toho vyplývá, že se při své činnosti zákonem stanoveným způsobem zabývají jednáním, které platné trestní právo označuje za trestný čin, a tím je jejich role podstatně limitována, což platí i pro oblast protidrogové politiky. Jinými slovy, aby řádně plnily své povinnosti, odhalují, stíhají a sankcionují ta jednání, která za drogové trestné činy označil zákonodárce, přičemž jim nepřísluší při této činnosti hodnotit, zda je vhodné určitý typ jednání postihovat prostředky trestního práva. Případné posuzování materiálního znaku trestného činu, tedy

¹⁷⁰ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug-Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5, Witley: The Beckley Foundation Drug Policy Programme 2005.

¹⁷¹ Young, J.: Voodoo criminology and the numbers game. In: Ferrell, J., Hayward, K., Morrison, W., Presdee, M. (eds.): Cultural Criminology Unleashed. London: Glasshouse Press 2004.

existence dostatečného stupně společenské škodlivosti či nebezpečnosti, pokud jej příslušný právní řád vyžaduje, se týká jen konkrétního případu s ohledem na všechny jeho okolnosti, neboť typová nebezpečnost určitého jednání je vyjádřena již tím, že je zákonem označeno za trestný čin.

Je zřejmé, že i v oblasti protidrogové politiky může být role trestní justice stěží spatřována jinde, než především v odhalování drogových trestných činů (vymezených trestním právem) a ve stíhání a sankcionování jejich pachatelů, a to vše za podmínek stanovených zákonem. Způsob, jakým trestní justice drogovou problematiku ve skutečnosti ovlivňuje, vychází jednak z toho, jak je vymezen právní rámec její působnosti, a dále z toho, jak jednotlivé orgány systému trestní justice v daném právním rámci pracují. Kupříkladu počet odsouzených pachatelů drogové kriminality ovlivňuje jak právní úprava skutkových podstat drogových trestných činů, tak i činnost orgánů činných v trestním řízení při jejich odhalování a stíhání.

Obecně lze konstatovat, že systém trestní justice může v rámci protidrogové politiky postihovat pachatele drogové kriminality, odčerpávat drogy z drogové scény a případně působit i preventivně.

Odhalování drogové kriminality, zjišťování a sankcionování jejích pachatelů, může situaci v oblasti drogové problematiky ovlivňovat několika způsoby. Jednak může pachatele dočasně odstranit z drogové scény tím, že pachatel po odsouzení k trestu odnětí svobody nastoupí jeho výkon. Zároveň se tím mohou oslabit jeho vazby na drogovou a kriminální subkulturu v místě jeho působení. Uznává se, že trest odnětí svobody má být ukládán jen tehdy, jestliže k dosažení účelu trestu nestačí některý z trestů, které se vykonávají na svobodě. Měl by tedy přicházet v úvahu zejména u závažných forem drogové kriminality, kdy stupeň narušení pachatele vyžaduje již intervenci nepodmíněným trestem odnětí svobody. Kromě toho by důraz na přísnost trestu neměl převážet nad snahou o rychlý a důsledný postih pachatelů. Je obecně přijímanou tezí, že rychlost, s jakou je pachatel trestného činu odhalen a potrestán, je významným faktorem účinnosti trestního řízení a následného trestu, když neodvratnost trestu bývá pro hodnocení účinnosti trestu pokládána za významnější prvek než jeho přísnost.¹⁷²

Další možností ovlivnění drogové problematiky prostřednictvím trestní justice je resocializace pachatele. Možnosti nápravy pachatele, resp. výchovného působení na něj prostředky trestního práva (nejen trestem), jsou předmětem poměrně intenzivních diskusí.

¹⁷² Novotný, O. a kol.: Trestní právo hmotné – I. Obecná část. Praha: Aspi Publishing 2003, str. 275.

Obecně jde zejména o překonání kriminogenních deformací spočívajících v osobnosti pachatele a v jeho společenských svazcích. Defekty pachatelovy osobnosti stěží možno ve většině případů trvale negovat pouhým represivním působením. Často by mohly být překonány rozvojem pozitivních prvků pachatelovy osobnosti a jeho sociálně užitečných svazků, posilováním jeho pozitivních vlastností a návyků.¹⁷³ U pachatelů z řad uživatelů drog situaci komplikuje též další faktor, spočívající v konzumaci drog.

Jakkoliv na pachatele může pozitivně působit již samotné absolvování trestního řízení, hlavním nástrojem trestní justice v tomto směru jsou tresty a ochranná opatření, příp. další opatření, jako jsou dohled probačního úředníka, přiměřená omezení a povinnosti, uložené v souvislosti s trestem, při podmíněném upuštění od potrestání či při podmíněném propuštění z výkonu trestu odnětí svobody. Poměrně problematické je výchovné působení na pachatele v prostředí výkonu trestu odnětí svobody, přičemž o působení na odsouzené toxikomany to platí dvojnásob. Výzkumné poznatky z oblasti drogové problematiky ve věznicích¹⁷⁴ naznačují, že prostředí výkonu trestu odnětí svobody (totéž platí o výkonu vazby) obecně nepřispívá k pozitivní změně chování a postojů odsouzených ve vztahu k drogám a trestné činnosti.

Možnosti, které nabízejí alternativní tresty a opatření, jsou na první pohled slibné. Nepochybně mají větší potenciál působit ve směru změny kriminogenního způsobu života pachatele. Otázkou však je, jak je tento potenciál využíván. Poznatky zahraničních odborných studií na toto téma naznačují, že trestní sankce mohou být účinné ve smyslu alespoň částečné eliminace kriminogenních návyků pachatele především tehdy, jsou-li součástí širšího programu zacházení s pachatelem, na jehož realizaci se nepodílí pouze orgány systému trestní justice, ale též instituce z oblasti školství, zdravotnictví, sociální péče, jakož i rodina a blízké sociální okolí pachatele.¹⁷⁵

Samostatnou kapitolou je působení na pachatele prostřednictvím léčení, které pachatel absolvuje v důsledku svého kriminálního chování, ať již jako alternativu trestu (nejčastěji trestu odnětí svobody) či vedle něj. Odborné studie naznačují, že absolvování léčby závislosti vede ke snížení kriminální aktivity¹⁷⁶ a že ekonomický přínos převažuje nad náklady léčení.

¹⁷³ Tamtéž, str. 272.

¹⁷⁴ Např. Tonry, M.: Punishments and politics: Evidence and emulation in the making of English crime control policy. Cullompton: Willan Publishing 2004; Gendreau, P., Goggin, C., Cullen, F.T.: The Effects of Prison Sentences on Recidivism. Ottawa: Solicitor General Canada 1999; Currie, E.: Crime and punishment in America. New York: Metropolitan Books 1998.

¹⁷⁵ Viz např. Goldblatt, P., Lewis, Ch. (eds.): Reducing offending: an assessment of research evidence on ways of dealing with offending behaviour. London: Home Office Research Study 187, 1998, str. 83 a násl.

¹⁷⁶ Prendergast, M.L., Podus, D., Chang, E., Urada, D.: The effectiveness of drug abuse treatment: a meta-analysis of comparison group studies. Drug and Alcohol Dependence, 1/2002, str. 53 – 72.

V některých zemích (Austrálie, Irsko, Kanada, USA) se vyvinul systém drogových soudů, které ve vhodných případech odklánějí pachatele – uživatele drog - od běžného trestního řízení do systému léčby závislostí. Poznatky o účinnosti nucené léčby však nejsou jednoznačně pozitivní pokud jde o kriminální recidivu léčených pachatelů¹⁷⁷ a fungování systému nucené léčby v jednotlivých zemích provází řada obtíží (např. negativní důsledky prolínání nuceně léčených pachatelů s uživateli, kteří léčbu nastoupili dobrovolně, nedostatečná úprava práv a povinností léčených pachatelů apod.)¹⁷⁸.

V rámci postihu pachatelů drogové kriminality může dále trestní justice ovlivňovat situaci na drogové scéně tím, že bude odčerpávat zisky z této trestné činnosti. Uznává se, že zbavení pachatele zisku z trestné činnosti představuje zásadní nástroj trestní justice, neboť zisk je hlavním motivem většiny trestných činů.¹⁷⁹ Úmluva OSN proti nedovolenému obchodu s omamnými a psychotropními látkami z roku 1988 obsahuje ve svém článku V. závazky smluvních států v oblasti konfiskace výnosů z drogové kriminality. V uplynulých letech byla i v ČR v tomto směru přijata řada legislativních opatření, přesto v praxi není takový postup uplatňován příliš často a dohledání majetku pachatele, identifikace jeho původu v trestné činnosti a jeho následná konfiskace formou trestu propadnutí majetku, propadnutí věci nebo jiné majetkové hodnoty, příp. formou zabavení věci, je patrně věnována větší pozornost v politických proklamacích než v samotném trestním řízení. Třebaže i zde je nezbytná součinnost subjektů mimo systém trestní justice (finanční úřady, katastr nemovitostí apod.), potenciál trestní justice je v tomto směru velký, ovšem rezervy v jeho využívání také.

Orgány systému trestní justice mohou situaci na drogové scéně dále ovlivňovat zachycováním drog a jejich stahováním z drogové scény. Tato možnost je reálná a nepochybná, je však zřejmé, že podíl zachycených drog na jejich celkovém objemu je poměrně nízký. Navíc zkušenosti z ČR i ze zahraničí dokazují, že drogový trh má zpravidla značnou flexibilitu a schopnost v poměrně krátkém čase výpadky dodávek drog nahrazovat z jiných zdrojů.¹⁸⁰ Příklady, kdy se skutečně podařilo citelně omezit přísun drog do určité země, jsou poměrně vzácné, a byly spojeny s některými negativními účinky. Kupříkladu přerušení dodávek heroinu do Austrálie v letech 2000 – 2002 provázal nárůst ceny heroinu,

¹⁷⁷ Spicer, K., Glicksman, A.: Adult reconviction: results from the 2001 cohort. Home Office Online Report 59/04, London: Home Office 2004.

¹⁷⁸ Stevens, A., Berto, D., Heckmann, W., Kersch, V., Ouevray, K., van Ooyen, M., Steffan, E., Uchtenhagen, A.: Quasi-Compulsory Treatment of Drug Dependent Offenders: An International Literature Review. Substance Use & Misuse, 2005, str. 269 – 283.

¹⁷⁹ Srov. 11. kongres OSN o prevenci kriminality a trestní justici, Bangkok 18. – 25. dubna 2005. Základní dokumenty předložené delegátům. Praha: IKSP 2006, str. 66.

¹⁸⁰ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug-Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5, Witley: The Beckley Foundation Drug Policy Programme 2005.

spotřeby amfetaminů a míry kriminality.¹⁸¹ Odhalováním a zabavováním drog, jakož i likvidací míst, kde se vyrábějí či pěstují, tedy může trestní justice reálně přispívat ke snižování nabídky drog mezi obyvatelstvem, je však třeba mít na paměti, že se vždy bude jednat o korekci částečnou a dočasnou, která může navíc přinášet i nezamýšlené negativní důsledky.

Třebaže hlavní poslání systému trestní justice leží v oblasti represe, uznává se též jeho preventivní role¹⁸², a to jak pokud jde o prevenci generální, tak i individuální. Hrozbou trestněprávních sankcí, ale především rychlým a důsledným postihem trestné činnosti a případně zabavováním výnosů z kriminality může trestní justice působit odstrašujícím způsobem na potenciální pachatele i odrazovat od recidivy osoby, které se již trestného činu dopustily. Vysoká latence drogové trestné činnosti a určitá nedůslednost při využívání všech v úvahu připadajících prostředků vůči zjištěným pachatelům nicméně přispívají k tomu, že tento odstrašující vliv není zjevně příliš silný.

Výchovný účinek může mít činnost systému trestní justice též tím, že upozorní občany na nebezpečnost a zavrženíhodnost určitého jednání.¹⁸³

Orgány systému trestní justice, zejména policejní orgány, se také podílejí na tvorbě a realizaci opatření situační prevence, která ztěžují páčání určitého druhu trestné činnosti na určitých místech či v určitých situacích. Rovněž tento typ intervence trestní justice má svá omezení a nevýhody, které byly v odborné literatuře již popsány (možný přesun kriminality, nákladnost, dočasnost apod.).¹⁸⁴

Preventivní účinek může mít i „osvětová“ činnost orgánů systému trestní justice ve vztahu k médiím, široké veřejnosti, dětem a jiným ohroženým skupinám apod. Určitým nebezpečím je v tomto směru možnost, že se takové působení, byť i v dobrém úmyslu, zvrhne v jednostranné zastrašování či mentorování, popř. v překrucování skutečnosti, což může nejen eliminovat preventivní účinek, ale naopak i vyvolat účinky negativní. Tvorba příslušných preventivních opatření tohoto typu by měla být především úkolem odborníků na danou cílovou skupinu, nikoliv pracovníků orgánů systému trestní justice, jejichž hlavní poslání, jak bylo uvedeno výše, spočívá v jiné oblasti.

V poslední době lze zaznamenat nové snahy o přesnější vymezení role systému trestní justice v oblasti protidrogové politiky. Britská komise pro protidrogovou politiku (*UK Drug*

¹⁸¹ Bush, W., Roberts, M., Trace, M.: *Upheavals in the Australian drug market: heroin drought, stimulant flood*. London: DrugScope a Beckley Foundation 2004.

¹⁸² Viz např. Novotný, O., Zapletal, J. a kol.: *Kriminologie*. Praha: Eurolex Bohemia 2001, str. 157 a násl.

¹⁸³ Novotný, O. a kol.: *Trestní právo hmotné – I. Obecná část*. Praha: Aspi Publishing 2003, str. 273.

¹⁸⁴ Srov. např. Goldblatt, P., Lewis, Ch. (eds.): *Reducing offending: an assessment of research evidence on ways of dealing with offending behaviour*. London: Home Office Research Study 187 1998, str. 36 a násl.

Policy Commission, UKDPC) zpracovala studii, v níž mj. formulovala principy účinného prosazování protidrogové legislativy.¹⁸⁵ Orgány prosazování práva by se podle ní měly více zaměřovat na snižování škod, které společnosti působí různé drogové trhy. Vzhledem k tomu, že škody působené jednotlivými drogovými trhy nejsou stejné, měly by míru škod podrobně analyzovat a soustředit své prostředky na ty nejškodlivější. V podobném duchu vyznívá projekt organizace *International Drug Policy Consortium*, nazvaný „*Effective Drug Law Enforcement*“.¹⁸⁶ Jeho autoři konstatují, že navzdory široké škále aktivit v oblasti snižování nabídky drog je třeba uznat, že i když úspěšné operace mohou dočasně změnit místo a podobu výroby a distribuce drog, celkový rozsah drogového trhu je vůči snahám o jeho omezení velmi odolný. Navrhují, aby se činnost orgánů prosazování práva nadále zaměřila především na čtyři oblasti: boj proti organizovanému zločinu, snižování míry násilí na drogových trzích, předávání závislých uživatelů do systému léčby, a podporu programů ochrany veřejného zdraví.

V předchozím textu již bylo naznačeno, že přístup k drogovému problému, kladoucí důraz na vymáhání protidrogové legislativy (zákonnou represí), přináší některé nikoliv nevýznamné negativní důsledky. Úřad OSN pro drogy a kriminalitu (*United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC*) ve výroční zprávě o stavu ve věcech drog ve světě z roku 2008¹⁸⁷ konstatuje, že současný kontrolní systém a jeho aplikace vedly k závažným nezamýšleným důsledkům, mezi nimiž jmenoval:

- vytvoření černého trhu s drogami, provozovaného kriminálními strukturami;
- „přesun v oblasti politiky“ – rozvoj černého trhu vyžaduje soustředění větší části omezených zdrojů na aktivity prosazování práva, což snižuje prostředky využitelné v jiných oblastech, jako je léčba či prevence;
- „geografický přesun“ – úspěšné potlačení drogového trhu na jednom místě vede k jeho vytvoření jinde (tzv. „balónový efekt“);
- „přesun v oblasti užívaných drog“ – podaří-li se snížit nabídku určité drogy, dodavatelé a uživatelé obrátí svůj zájem k jiné droze s obdobným účinkem;
- sociální vyloučení a marginalizace uživatelů, kteří se dostanou do systému trestní justice.

Organizace *International Centre for Science in Drug Policy (ICS DP)* provedla systematickou analýzu anglicky psané odborné literatury k problematice vztahu prosazování

¹⁸⁵ UKDPC: *Refocusing Drug-Related Law Enforcement to Address Harms*. London: UKDPC 2009; viz též http://www.ukdpc.org.uk/resources/Refocusing_Enforcement_Full.pdf.

¹⁸⁶ http://www.idpc.net/sites/default/files/library/IDPC_Project_Law_Enforcement.pdf.

¹⁸⁷ UNODC: *World Drug Report 2008*. UNODC, Vienna 2008; <http://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/WDR-2008.html>.

protidrogové legislativy a násilí na drogových trzích.¹⁸⁸ Poznatky z analyzovaných studií naznačují, že zvyšování důrazu na opatření v oblasti prosazování práva, jež mají za účel narušovat drogové trhy, spíše nevede ke snížení míry násilí, které lze přičítat drogovým gangům. Namísto toho dostupné výzkumné výsledky silně nasvědčují tomu, že trestní represe v této oblasti přispívá k ozbrojenému násilí a vysoké míře páchaných vražd, a že stále sofistikovanější metody narušování organizací zapojených do distribuce drog mohou nechtěně zvyšovat míru násilí.

Výzkumné poznatky napovídají, že aktivity v oblasti prosazování práva (zákonné represe, snižování nabídky), na které je v rámci protidrogové politiky vynakládáno nejvíce prostředků a které přitahují nejvíce politické pozornosti, mají relativně malý dopad na celkovou míru trestné činnosti související s drogami. Je tomu tak ze dvou hlavních důvodů. Jednak motivace v podobě značných zisků z obchodu s drogami zajišťuje, že jakmile je některá organizace či síť na drogovém trhu zlikvidována, jiné si pospíší, aby uprázdněné místo vyplnily. A dále nedochází ke snižování poptávky po drogách, takže závislé osoby pokračují v páchání trestné činnosti tak dlouho, dokud si svou drogu nemohou dovolit. Je ironií, že podle některých studií tam, kde se orgánům prosazování práva podaří omezit dostupnost určité drogy na určitém území, se uživatelé prostě dopouštějí ve větší míře opatrovací kriminality, aby mohli platit vyšší ceny.¹⁸⁹

Statistické údaje o produkci a spotřebě drog ve světě navíc nasvědčují tomu, že za zhruba padesát let trvání současného systému kontroly a regulace nakládání s omamnými a psychotropními látkami se nepodařilo dosáhnout významnějších úspěchů při plnění hlavních cílů tohoto systému, tedy podstatného snížení produkce drog a míry jejich užívání, omezení drogových trhů a redukce negativních důsledků užívání drog ve společnosti. Postupně se tedy na mezinárodní scéně začaly prosazovat úvahy o revizi systému, založeného mezinárodními protidrogovými úmluvami OSN. Reflexe tohoto vývoje se, byť opatrně, v poslední době objevuje i v oficiálních dokumentech UNODC či Mezinárodního úřadu pro kontrolu narkotik (*International Narcotic Control Board, INCB*). Výroční zpráva UNODC o stavu ve věcech drog ve světě z roku 2009¹⁹⁰ kupříkladu naznačuje některé způsoby, jak je vhodné pozměnit současnou praxi při vynucování protidrogových zákonů, a to mj.:

¹⁸⁸ Effect of Drug Law Enforcement on Drug-Related Violence: Evidence from a Scientific Review. International Centre for Science in Drug Policy, Vancouver 2010; <http://www.icsdp.org/docs/ICSDP-1%20-%20FINAL.pdf>.

¹⁸⁹ Stevens, A., Trace, M., Bewley-Taylor, D.: Reducing Drug-Related Crime: an overview of the global evidence. Report 5, Witley: The Beckley Foundation Drug Policy Programme 2005.

¹⁹⁰ UNODC: World Drug Report 2009. Vienna: UNODC 2009; <http://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/WDR-2009.html>.

- zaměřit se spíše na omezování rozsahu drogových trhů než na vysoké počty zadržených osob;
- uživatele drog, zejména závislé, předávat do léčení, a uvěznění vůči nim používat jen ve výjimečných případech;
- učinit populaci závislých uživatelů prioritou, neboť vytvářejí převážnou část poptávky po drogách;
- usilovat o uzavření otevřených drogových trhů prostřednictvím nástrojů situační prevence a policejní činnosti orientované na problémy.

Rovněž řada nevládních organizací a odborných společností, zabývajících se drogovou problematikou, se účastní diskuse o vhodné budoucí podobě přístupu k řešení drogového problému, ať už na úrovni globální¹⁹¹, tak i na úrovni jednotlivých zemí¹⁹².

Lze se samozřejmě setkat i s radikálnějšími návrhy, které vycházejí z přesvědčení, že negativní jevy spojené s užíváním drog jsou do značné míry způsobovány prohibičním charakterem systému kontroly nakládání s drogami, a proto požadují liberalizaci celého režimu, popř. rovnou „legalizaci“ v současnosti „zakázaných“ drog (s případným zavedením regulace jejich oběhu a zdanění zisků z jejich prodeje, jako je tomu u „legálních“ návykových látek, tedy alkoholu či tabákových výrobků).¹⁹³ Tyto myšlenky nepřicházejí pouze ze strany různých aktivistických skupin, ale i od uznávaných odborníků z nejrůznějších oborů (ekonomie, sociologie, filosofie atp.).

Podobné náměty však nikoliv náhodou pocházejí téměř výlučně z vyspělých zemí. V této souvislosti je třeba mít stále na paměti, že drogový problém má globální charakter, a to, co se může jevit jako lákavá alternativa v rozvinuté části světa, by mohlo přinést značné škody v méně vyspělých oblastech.¹⁹⁴ Svůj význam v tomto směru má i rozdělení jednotlivých zemí podle jejich role v řetězci drogového obchodu. Jinému druhu problémů čelí země producentské, jinému země tranzitní či státy, kde se drogy zpravidla dostávají ke konečným spotřebitelům. Pokud se přístup mezinárodního společenství k drogovému problému nemá zvrhnout v prosazování partikulárních zájmů jednotlivých zemí (či skupin zemí) bez ohledu na důsledky pro zbytek světa, nezbyde patrně, než aby o případné zásadní

¹⁹¹ Např. Roberts, M., Bewley-Taylor, D., Trace, M.: Facing the Future: The Challenge for National and International Drug Policy. Report 6, The Beckley Foundation Drug Policy Programme, 2005; http://www.beckleyfoundation.org/pdf/Report_06.pdf.

¹⁹² Např. IDPC: Drug Policy Guide. Edition 1, IDPC, březen 2010; http://www.idpc.net/sites/default/files/library/IDPC%20Drug%20Policy%20Guide_Version%201.pdf.

¹⁹³ Např. Gray, J.: The case for legalising all drugs is unanswerable. The Observer, 13. 9. 2009, staženo z <http://www.guardian.co.uk> dne 14. 9. 2009.

¹⁹⁴ UNODC: World Drug Report 2009. UNODC, Vienna 2009, str. 164; <http://www.unodc.org/unodc/en/data-and-analysis/WDR-2009.html>.

změně systému, sjednaného v mezinárodních protidrogových úmluvách, došlo opět k široké shodě na půdě OSN. Například informace z jednání 52. zasedání Komise pro narkotika (*Commission on Narcotic Drugs, CND*), konaného v březnu 2009 ve Vídni¹⁹⁵, ovšem naznačují, že pro část členských zemí jsou úvahy o podobné revizi protidrogového režimu v současnosti zřejmě nepřijatelné.

Ať tak či tak, trestní justice bude mít při řešení drogového problému vždy svou roli. Užívání drog je kriminogenním faktorem, třebaže u jednotlivých druhů drog se intenzita a charakter této vazby liší. Je však nutno rozlišovat příčinnou souvislost mezi užíváním drog a kriminalitou v celkovém průběhu života jednotlivce, a příčinnou souvislost, která se týká pouze konkrétní situace, v níž k trestnému činu dochází. Pochopení souvislosti mezi drogami a kriminalitou není jen otázkou teoretickou, ale má velký význam i pro veřejnou politiku, neboť určuje, jak společnost na trestnou činnost související s drogami reaguje.¹⁹⁶

Systém trestní justice disponuje prostředky, kterými může reálně ovlivňovat drogovou problematiku, a to nejen v oblasti drogové kriminality, ale drogové scény jako celku. Jeho činnost je tedy právem pokládána za nedílnou složku protidrogové politiky. Možnosti trestní justice však mají svá citelná omezení a snaha přeceňovat její roli a řešit jejími nástroji i problémy, jež jsou ovlivnitelné jinými složkami této politiky, může být kontraproduktivní z hlediska výsledků a sporná z hlediska základních zásad trestního práva (zejm. zásady subsidiarity trestní represe a ochrany lidských práv). Jak bylo výše uvedeno, některé odborné studie dospěly k závěru, že intenzivnější represe v reakci na trestnou činnost související s drogami může v důsledku vést i ke zvýšení míry kriminality.

Je zřejmé, že ať budou opatření v oblasti snižování nabídky drog sebeúspěšnější, drogový trh přetrvá, dokud potrvá poptávka po drogách. Snižování poptávky je úkol vyhrazený především oblasti prevence, která by tedy měla v tomto smyslu představovat základní princip přístupu k drogovému problému. Aktivita z oblasti snižování nabídky, spolu s opatřeními náležejícími do oblasti léčby a resocializace či snižování škod, jsou pak zaměřeny na řešení případů, kdy prevence selhala. Přitom výzkumné poznatky naznačují, že uvedené složky protidrogové politiky mají větší potenciál, je-li jejich činnost řádně koordinována. Pokud lze v této oblasti hovořit o úspěších či účinnosti některých opatření, pak se téměř vždy jedná o opatření multiinstitucionální povahy, využívající možností a předností jednotlivých složek.

¹⁹⁵ Viz <http://www.unodc.org/unodc/en/commissions/CND/session/52.html>.

¹⁹⁶ Carpentier, C.: *Drugs and crime – a complex relationship*. Drugs in Focus 16, EMCDDA, Lisabon 2007; <http://www.emcdda.europa.eu/html.cfm/index36331EN.html>.

Drogy jako kriminogenní faktor

*Drogy*¹⁹⁷ patří k tématům o kterých se v naší společnosti nemluví, a nebo mluví hodně. Užívání drog, specifika české drogové scény, související trestná činnost a další problémy, které jsou s tímto fenoménem spojeny byly značně atraktivní v devadesátých letech minulého století. Souvisí to zejména s tím, že v průběhu posledních pětadvaceti let došlo v České republice k mnoha závažným společenským změnám, které samozřejmě ovlivnily i naši drogovou scénu.

Zneužívání drog, zvláště mezi mládeží, unikající vysoké zisky z nelegální výroby a distribuce drog, praní „špinavých peněz“, ale i to, že osoba závislá na droze přestává plnit svoje sociální role a dříve či později vyžaduje finanční náklady na léčbu nebo další životní zaopatření, to vše zvyšuje zájem společnosti na ochraně před drogami.

Problematika drog i naše reakce na tento problém se mění. Kulturně historický vztah společnosti k drogám, postoje a normy, ekonomická úroveň, dostupnost a rozšíření drog v populaci, ale i míra společenského stresu a vnímaného nebezpečí, které ohrožuje společnost a které souvisí s kriminalitou obecně a zneužíváním drog zejména, hodnotové vzorce a preferovaná orientace životního stylu, míra demokracie, to vše a ještě další faktory limitují možnosti regulace a společenské kontroly těchto látek.

Fenomén zneužívání drog nabývá různých úrovní a charakteristik v jednotlivých zemích, což lze říci i o sociálně právních systémech prevence, kontroly a terapeutického zacházení s *toxikomany*¹⁹⁸. Úsilí zaměřené na problematiku drog vyústilo přijetím řady mezinárodních úmluv upravujících zákonnou kontrolu, zacházení a pohyb s omamnými a psychotropními prostředky a opatření směřujících k podchycení ilegálního obchodu s drogami. Cílem mezinárodních dohod je spolupráce mezi jednotlivými státy v této oblasti

¹⁹⁷ Drogou lze vymezit jako přírodní nebo syntetickou látku, která má výrazný účinek na lidskou psychiku a při pravidelném užívání vede k návyku, k psychické nebo somatické závislosti a k dalším zdravotním a sociálním poruchám. Látky nejčastěji zneužívané podle skupin jsou alkohol, barbituráty, benzodiazepiny, kokain, opiáty (kodein, heroin, morfin, pentazocin), cannabinoidy (marihuana, hašiš), budivé aminy (pervitin – metamfetamin), halucinogeny a velmi často vzájemná kombinace návykových látek. Drogy podléhající kontrole podle mezinárodních dohod jsou v ČR vymezeny zákonem č. 167/1998 Sb.

¹⁹⁸ Toxikoman – osoba užívající drogy či na drogách závislá. In: Vokurka, M., Hugo, J.: Velký lékařský slovník. Maxdore Jesenius: Praha 2001, str. 838. V textu jsou používány pojmy toxikoman, případně abuser – vždy jde o synonyma pro uživatele drog bez bližší diferenciaci.

a zároveň omezení mezinárodního nelegálního obchodu a výroby těchto látek tím, že sjednotí protidrogová opatření při respektování územní celistvosti a svrchovanosti jednotlivých států. Způsoby, jakými se evropské státy snaží vypořádat s tendencí části svých občanů zneužívat drogy, odhalují zásadní filosofické a kulturní rozdíly mezi nimi.¹⁹⁹ Protidrogová strategie je v evropských zemích značně různorodá. Trestně právní politika vůči nedovolené výrobě a mezinárodnímu obchodu s drogami má v celém světě výrazně represivní charakter a směřuje k tvrdšímu postihu těchto pachatelů, neboť mimořádné zisky spojené s nelegálním obchodem s drogami jsou získávány za cenu závažných škod na životech a zdraví lidí. Ve většině evropských zákonodárství přispívá, v návaznosti na ratifikaci mezinárodních dohod v této oblasti, k dalšímu ztížení trestní sankce, lze-li tyto skutečnosti kvalifikovat jako organizovaný zločin. Diferencovaný je přístup k užívání drog a jejich držení pro vlastní potřebu. Nezákonná konzumace drog je ve většině států Evropy *de jure* nebo *de facto* dekriminalizovaná. Nepřímo je konzumace drog postihována jako opatrování nebo držení pro vlastní potřebu. Pokud jde o držení drog pro vlastní potřebu, staví se většina států k této skutečnosti v praxi značně tolerantně. Lze konstatovat, že při stíhání a trestání „bagatelních“ drogových deliktů je ponechán značný prostor jak iniciativě státních zástupců, tak volné úvaze soudců. Zákonodárná aktivita, vyvolaná přijetím mezinárodních úmluv a celé řady trestně právních koncepcí v jednotlivých státech dokazuje, že vzrůstá snaha omezit zneužívání drog. Mimo represe, zahrnují tyto aktivity i nestranné faktory jako prevenci, společenskou kontrolu, léčení a resocializaci toxikomanů.

Motivy vedoucí k *abúzu*²⁰⁰ drog jsou různé, ale vždy se jedná o vzájemné propojení a působení širokého spektra vlivů osobnostních a situačních, v podrobnostech jde o proces, který nelze jednoduše popsat.

V České republice lze konzumenty drog rozdělit do dvou velkých skupin :

- v prvé převažují osoby střední a starší věkové kategorie užívající legální a pro naši zemi tradičně drogu číslo jedna alkohol
- osoby nezletilé, mladistvé a mladí dospělí preferují zneužívání drog nealkoholových (marihuanu, pervitin, heroin, extázi.....)

¹⁹⁹ Blíže viz např.: Cotič, D.: Drogy a trest. Praha: IKSP 1991. Trávníčková, I., Gawlik, L., Kotulan, P.: Právní úprava drogové problematiky. Praha: IKSP 1992. Obchodování s drogami v Evropě. DEA, IKSP 1997.

²⁰⁰ Abúzus – nadměrné užívání, zneužívání, nejčastěji nadužívání drog nebo také jejich užívání v nevhodnou dobu (práce, těhotenství). Může jít o stav jednorázový, málo častý, či trvalý, pravidelný. Kromě drog v běžném slova smyslu se abúzus týká i alkoholu, kofeinu, tabáku, některých léků (např. na spaní) aj. In: Vokurka, M, Hugo, J. a kol.: Velký lékařský slovník. Praha: Maxdorf Jessenius 2002.

Podle frekvence lze zájemce o užívání drog rozdělit na:²⁰¹

- jednorázové – zkusí jednou a dost
- experimentální - experimentuje na rozdíl od jednorázového opakovaně s jedním druhem, nebo případně s více druhy OPL
- příležitostné²⁰² - vyhledává příležitosti, spojuje užívání s určitými aktivitami nebo okruhem lidí
- pravidelné – až problémové (podle definice EMCDA) či závislé uživatele drog užívá OPL bez vazby na místo, čas a prostředí.

Z dostupných epidemiologických dat a dalších zdrojů lze usuzovat,²⁰³ že existuje značná disproporce mezi počtem těch, kteří drogu jednorázově zkusí, kteří opakovaně experimentují, těmi, kteří vyhledávají příležitosti k jejímu užívání, a těmi, kteří ji pravidelně užívají a stávají se problémovými uživateli, popř. závislými na drogách.

Podle definice EMCDDA je problémové užívání drog definováno jako injekční užívání drog a/nebo dlouhodobé či pravidelné užívání opiátů a/nebo amfetaminů a/nebo kokainu.

Kategorie „*problémový uživatel*“ pak představuje obvykle pravidelné užívání drog s různě vyjádřenými zdravotními či sociálními problémy, nikoliv však nutně se závislostí na drogách. V ČR tvoří převážnou část problémových uživatelů drog uživatelé pervitinu a heroinu. Zneužívání opiátů, které jsou součástí léků, je v České republice málo časté, stejně tak jako sezónní užívání opiátů vyráběných podomácku z makovic. Také užívání kokainu je zatím v ČR málo časté a prozatím není v ČR ani součástí definice problémového užívání.

Kategorie „*závislý uživatel*“ se od pravidelných či problémových uživatelů neliší frekvencí, ale následky užívání drog, které jsou z lékařského hlediska klasifikovány jako choroba.

Jak vyplývá z dlouhodobých epidemiologických studií, frekvence a rozsah užívání je nejvyšší ve velkých městech, ale musíme mít stále na paměti, že existuje poměrně rozsáhlá „skrytá“ populace uživatelů drog, kteří nejsou v kontaktu s žádnou zdravotní ani sociální institucí. Tato populace není proto přístupná jakékoliv intervenci a představuje značné společenské riziko (zdravotní komplikace, šíření infekčních chorob, kriminalita).

²⁰¹ Viz Trávníčková, I., Zeman, P.: Možnosti trestní justice v protidrogové politice I. Praha: IKSP 2007.

²⁰² Někdy se používá termín rekreační, ten však může vyvolávat představu situace, při které člověk regeneruje své síly příp. bezproblémového, pohodového užívání.

²⁰³ Viz zejména: Epidemiologické studie, vztahující se na celou populaci ČR za jednotlivé kalendářní roky prezentované v rámci výročních zpráv Hygienickou stanicí hl. m. Prahy, Výroční zprávy o stavu ve věcech drog prezentované za jednotlivé kalendářní roky Národním monitorovacím střediskem pro drogy a drogové závislosti.

Nežádoucí účinky nadměrného užívání drog jsou spojeny nejen se závažnými zdravotními důsledky na jednotlivce, ale také s tím, že se stávají determinujícím činitelem soužití jedince s ostatními členy společnosti, a proto nelze pomíjet ani důsledky společenské.

Následky zneužívání drog pro jednotlivce se projevují zejména :

- změnou ve vnímání vnějšího světa – reality
- změnou ve vnímání vlastní osobnosti – totožnosti
- změnou v odolnosti na stres
- změnou svobody v rozhodování
- změnu v možnostech seberealizace
- změnou v interakci s vlastním sociálním okolím

Následky ve vztahu ke společnosti zahrnují :

- nebezpečí, které hrozí ostatním členům společnosti (plynoucí například z jízdy pod vlivem drog , z agrese stupňující se po užívání některých drog, z výkonu povolání pod vlivem drog)
- nutné výdaje společnosti spojené s léčebnou péčí
- snížení až ztrátu odpovědnosti – vůči rodině, zaměstnání příp. studiu
- nebezpečí vyplývající z návodu jiných osob k abúzu drog

Následky z obou skupin se vzájemně podmiňují a prolínají což se projevuje také postupnou kumulací změn sociálního charakteru. Protože ke změnám v chování toxikomana dochází jak při intoxikaci, tak i v období, kdy abstínuje, je velmi obtížné stanovit, nebo předvídat, které období je pro toxikomana, nebo jeho okolí nebezpečnější.

Projevy intoxikace různými drogami jsou odlišné, jak vzhledem k chemickému působení aplikované látky, tak s ohledem na reakci určitého jedince ve specifické situaci. Nadměrná konzumace (abúzus) drog obvykle signalizuje neschopnost přizpůsobit se vnějším i vnitřním podmínkám, v nichž se člověk pohybuje, tj. adaptovat se na životní požadavky. Snížení přizpůsobivosti na okolní prostředí se projevuje omezenou schopností v přijímání odpovídajících rolí i společenského postavení. Dochází k zanedbávání jiných činností nebo zájmů ve prospěch užívané drogy a zvyšuje se množství času nutného k jejímu získání, užívání nebo zotavení se z jejího účinku. Lze říci, že toxikoman postupně redukuje nebo zcela vypouští důležité sociální, pracovní, i rekreační aktivity a větší část dne věnuje snaze opatřit si drogu, či prostředky na ni nezákonným (tzv. opatřovací kriminalita) či nežádoucím způsobem, u žen velmi často prostitucí.

Toxikomany často charakterizuje upřednostňování přítomnosti před budoucností, zvýšená impulsivnost, která může vyústit až v agresivitu. Současně mívají menší schopnost

předvídat důsledky svého jednání a zátěžové situace řeší většinou méně integrovaně. Mívají také nižší odpovědnost za své chování a jeho výsledky vůči okolí. Svým odlišným, pro společnost převážně nepřijatelným životním stylem, se dostávají na okraj společnosti a stýkají se většinou pouze s lidmi stejných hodnot, což opět násobí distanci společnosti.

Jedinec hodnotí ve značné míře svět kolem sebe nejen na základě vlastní zkušenosti, ale i podle názorů sociálních skupin, v nichž s pohybuje. Neformální skupina - parta výrazně modeluje formy jeho chování, neboť v partě se dělá to „co se nosí“, bez ohledu na užitek. Tento nebezpečný trend má svůj význam i při rozšiřování abúzu drog. Je známým faktem, že k abúzu drog dochází nejčastěji mechanismem napodobování, či přímým sváděním jedince v rámci neformálních skupin. Parta se toxikomanovi stává místem tolerujícím sociálně nepřijímané chování a uspokojujícím potřebu sociální akceptace a sounáležitosti. Parta je místem pro uspokojení potřeby odlišnosti a zároveň zpětně její uspokojení silně podporuje.

Sociální nejistota toxikomanů souvisí s pasivitou a nechutí ke společenským aktivitám, trpí pravděpodobně nejen nedostatkem důležitých sociálních vztahů, ale i nepohodou pramenící ze situací, kterým musí čelit. Své nejisté společenské postavení komplikují tím, že se většinou nezačleňují do společnosti a někdy vstupují i proti ní. Objevuje se jakási svébytná toxikomanická filozofie“ až *subkultura*²⁰⁴, na kterou se tím, že je izolovaná velmi těžce působí.

Obecné prvky subkulturního života²⁰⁵ jsou spojeny také s životním stylem toxikomanů, kteří si je často vůbec neuvědomují, či je naopak přehnaně deklarují. Toxikomanickou subkulturu lze zařadit mezi ty alternativní skupiny, které se vědomě odlišují v každodenním životním způsobu i vědomém sebevymezení a plánovitě nepřijímají životní styl majoritní skupiny, nebo dokonce předurčují svým členům přijímat a zaujímat krajní stanoviska ke společnosti. Jde o specifickou formu odmítnutí sociální identifikace, s vnucenou formou sociální existence. Nejistota z nezakotvenosti v širší struktuře společnosti vede toxikomany k relativní izolaci a vytváření vlastního společenství. Toxikomané, jako typická skupina hledající únik ze skutečnosti, vytvářejí v jistém slova smyslu vlastní subkulturu. Vytvářejí si vlastní náhradní svět, který je toxikomanovi srozumitelný a zároveň ho má chránit před vnějším světem. Hodnoty měnící se ve zřejmé souvislosti na aplikovaném druhu látky, vlastní

²⁰⁴ Pod tento pojem se zahrnuje soubor specifických norem, hodnot, vzorců chování a životní styl charakterizující určitou skupinu v rámci širšího společenství, příp., tzv. dominantní či hlavní kultury, již je tato skupina konstitutivní součástí. Tento termín se také vztahuje na specifickou skupinu, která je tvůrkyní a nositelem zvláštních, odlišných norem, hodnot, vzorců chování a zejména životního stylu, i když se podílí na dominantní kultuře a na fungování širšího společenství. V každém případě je důležitým znakem subkultury viditelné odlišení od dominantní kultury. Sociální a kulturní antropologie. Praha: Slon 1993, str. 70.

²⁰⁵ Blíže viz Trávníčková, I. : Sociálně patologické aspekty zneužívání drog u pražské mládeže. Praha: IKSP 1999.

slang týkající se označení a manipulace s drogou, vlastní komunikační a výměnné resp. obchodní kanály, to vše vytváří vlastní specifický svět, pararealitu společně i individuálně prožívanou a chápanou. Toxikomanickou subkulturu lze dokonce charakterizovat vlastní výtvarnou, literární i hudební tvorbou, vznikající pod vlivem drog různého druhu. Ale většinu času této skupiny zabírá shánění drogy.

Odlišný způsob života a jiný systém hodnot související s užíváním drog, vyvolávají ve společenském okolí převážně odmítavé reakce, protože „.... normální občan je při setkání zvláště s výrazově bohatými a extrémními formami subkultury přirozeně zděšen a reaguje zpravidla podrážděně. Psychická autoregulace a zvyk pohybovat se v dané realitě vlastního sociálního života mu neumožňují konfrontovat sebe sama se subkulturou skutečně, ale pouze prostřednictvím vlivu informací, které mu poskytují média.“²⁰⁶

Majoritní společnost je převážně schopna akceptovat tzv. primární problémy spojené s užíváním drogy (tedy vliv na zdraví uživatele), které jsou společné všemu nadměrnému konzumu, zvláště alkoholu a tabáku. Sekundární problémy (specifický druh kriminality, to že toxikomané často nepracují a navíc jsou ve svých halucinogenních světech zcela imunní proti cílené propagandě, aj.) jsou nezdědka spojeny s manifestní snahou majority o odsunutí toxikomanů na pokraj společnosti, o jejich vyčlenění a dokonce pokud možno i odstranění. Tyto názory se vkrádají do povědomí společnosti s politikou prohibice.

Častým důvodem vedoucím k abúzu drog je vzpoura jedince proti tzv. „konzumnímu způsobu života“. Konzumnost můžeme klasifikovat jako ty životní formy a projevy, kdy snaha o maximální růst hmotného bohatství a jeho demonstraci ochuzuje životní prožitky. Konzumní společnost sice abúzus drog nevynalezla, ale vytvořila pro ni velmi vhodné podmínky.

Sociální akceptace konzumního způsobu života se projevuje i abúzem tzv. *společenských drog* tj. nikotinu, kofeinu a společensky konzumační dávky alkoholu a léků. Sociální norma v těchto případech reaguje pružně, a pokud se jedinec nestane svým abúzem nápadným, je okolím tolerován. To neplatí o abúzu omamných a psychotropních látek, jež ze společensky normativních požadavků vybočuje.

„Pravidelný“²⁰⁷ a systematický abúzus alkoholu bývá ostatními dlouho tolerován, zvláště u jedinců s nízkou sociokulturní úrovní a s nenáročnými sociálními aspiracemi. Alkoholik bývá označován až při závažných psychických či somatických změnách či v případě trestné

²⁰⁶ Subkulturní životní styl jako alternativa. Časopis A kontra 5-6,7/1994.

²⁰⁷ Trávníčková, I.: Alkohol a drogová závislost u dětí a mládeže In: Tři studie o sociálně patologických jevech . Praha: IKSP 1996, str. 53-54.

činnosti. Toxikoman bývá stigmatizován již při prvním zjištění. To znamená, že naše společnost má podle různého prahu sociální tolerance podstatně méně konformní postoje k zneužívání nealkoholových drog, než k zneužívání alkoholu. Veřejné mínění často zaměňuje starší označení „chuligán“ termínem „feťák“. Společenská sankce tohoto označení se projevuje nejen určitou sociální distancí, ale zároveň i spojením s deviantní kariérou, která je u těchto jedinců dávana do přímé souvislosti. Společenská sankce slouží často i jako blokáda přístupových cest těchto jedinců zpět k sociální normě. Společenská reakce na chování abuzora, jež mu připisuje identitu devianta, ho může v deviantním vývoji stabilizovat“.

Je nutné zdůraznit, že drogy neexistují jako samostatný problém. Ve skutečnosti nejsou ničím jiným než jakýmsi katalyzátorem procesů, odehrávajících se v nás a kolem nás.

Toxikomanické subkultury jsou jen zřídka statické, většinou se mění v průběhu doby. Zatímco centrální hodnota a hlavní role (prodavač, kupec, uživatel), zůstávají poměrně konstantní, situační jednání, jako reakce na sociální tlak majoritní kultury, na tlak právních institucí, na módu ovlivňující volbu drogy a na dostupnost drogy na černém trhu se může značně měnit. Navíc jsou novinky v drogové sortimentu ve většině toxikomanických subkultur velmi oblíbeny. Nové drogy se opatřují a zkoušejí a s nimi se rychle přijímají nové argotické pojmy a staré výrazy upadají v zapomnutí. Rovněž i doba a místo užívání drog doznávají změny. Na změny v toxikomanické subkultuře mají vliv i jednotliví členové referenční drogové skupiny, kteří participují na formování subkulturních aktivit.

Verifikace teorie drogové subkultury je obtížně proveditelná, neboť rozhodující nezávislé proměnné, tj. normy jednání, jsou téměř nepřístupné přímému měření a kvantifikaci. Většinou se hodnotí a posuzují pouze z chování, jež má být objasněno (konzum hašiše, halucinogenů, heroinu). Další problém spočívá v tom, že nevíme přesně proč a jak vznikají drogové subkultury a proč se mění.

Lze konstatovat, že určitým nedostatkem teorií, koncepčních modelů i vlastních empirických výzkumů je, že ke zkoumané osobě je přistupováno jen jako k abstraktní jednotce či modelovému zástupci, který má být příkladem, resp. vzorem vstupu do procesu drogového konzumu a rostoucí participace na normách jednání, rolích, rituálech a argotu. Ve skutečnosti je třeba počítat s tím, že daný jedinec je nositelem mnohonásobných společenských rolí.

S přihlédnutím k uvedeným poznatkům lze zdůraznit, že sociální nebezpečí abúzu drog spočívá v tom, že bezprostřední příčinný vztah mezi podnětem a následkem (narušení sociální vztahů a činností) není zřejmé a projevuje se teprve kumulací změn v delší časové

perspektivě. Vážnost tohoto problému stoupá i tím, že abúzus drog odrazuje uživatele od rozvíjení přiměřených způsobů řešení nejrozličnějších problémů a starostí každodenního života. Ze sociálního hlediska je důležité, že základním znakem abúzu drog je určitá společenská degradace a sociální izolace, která v případě, že se jedná o ženu, se ještě více prohlubuje a výrazněji postihuje i její okolí, zejména děti.²⁰⁸

Člověk závislý na droze je především člověkem změněným, s odlišným hodnotovým schématem a změněnými mezi osobnostními vztahy. Chybí mu pocit sounáležitosti i se svým nejbližším okolím, má svůj vlastní systém a kritéria hodnocení lidí a vztahů mezi nimi, vymykající se obvyklým hlediskům. Obtížněji se podřizuje společenským a právním normám, ztrácí kontakt s běžnou společností, narůstá komunikativní blok ústící v určitý stereotyp a sociální izolaci.

Je to jedinec se změnami v duševní činnosti, přesto je však stále součástí stejných společenských struktur, které pochopitelně s takto změněným jedincem nepočítají. *Výsledkem déletrvajícího abúzu drog je nejen selhávající funkce jedince ve společenských strukturách, ke kterým patří, ale i neúčinnost běžných společenských mechanismů působících na tohoto člověka.*

Toxikomani přestávají mít zájem o své okolí, ale mnohdy i o svou osobu, což může vyvrcholit až sebevražděným jednáním. U velké většiny z nich jsou zaznamenány rané kontakty s psychiatrií, případně s policií. Toxikoman jako člověk se změněnou osobností, je hůře sociálně adaptován než tomu bylo dříve. V jeho interakci se společností mohou vznikat trvale nebo opakovaně nevyhovující výsledky.

Abúzus drog modifikuje toxikomana tak, že zjistit premorbidnost jeho osobnosti je mnohokrát obtížné, neboť zdravotnická zařízení, eventuálně justice přicházejí do styku většinou již s jedincem psychicky pozměněným. Tím se do popředí dostává otázka do jaké míry jsou osobnostní rysy charakterizující toxikomana příčinou či následkem abúzu drog. U většiny toxikomanů (abuzorů) spočívají problémy méně v samotné droze, ale zato více v okolnostech za jakých jsou drogy konzumovány. Abúzus drog odkrývá a zdůrazňuje ty črty osobnosti, které zvyšují pravděpodobnost sociálního selhání také na úrovni trestné činnosti. Rozsáhlý rejstřík psychopatologických projevů abúzu drog i zvýrazněné negativní osobnostní rysy uživatelů drog se mohou odrazit i v páčání trestné činnosti.

²⁰⁸ Zároveň je nutné si uvědomit, že abúzus drog představuje vždy zdravotní riziko pro toho kdo drogy užívá. Gravidní toxikomanka ohrožuje i zdravý vývoj plodu. (Blíže viz: Trávníčková, I.: Specifické aspekty zneužívání drog u žen. Praha: IKSP 2001.)

Některé druhy trestné činnosti jsou spáchány v důsledku dušených poruch vyvolaných chronickou intoxikací (tj. halucinací, fobií z pronásledování, fixní ideou, neúměrnou a bezdůvodnou popudlivostí atp.).

Často je abúzus drog, jako příčina páchaní trestné činnosti, spojen s těmi samými příčinami, které napomáhají trestné činnosti obecně. Zvláště s nízkou úrovní právního vědomí, vnitřních morálních zábran, protispolečenskými zvyky a návyky i celkovým nedostatečným sociálně-kulturním rozvojem osobnosti.

Proto se s návykem na požívání nejrůznějších drog setkáváme častěji než u ostatní populace u kriminálních delikventů, a to bez ohledu na skutečnost, jsou –li ve výkonu trestu, nebo se nacházejí na svobodě.

Trestný čin je jakýsi nejzažší důsledek společenské nepřizpůsobivosti jedince – toxikomana a zároveň představuje velmi důležitou překážku jeho společenské integrace.

Z dosavadního poznání vyplývá jistý vztah mezi zneužíváním drog a různými způsob deviantního chování, který však nelze v obecné rovině zkoumat z hlediska přímé příčinné souvislosti, nýbrž jen jako jeden z činitelů, který může uspišit spáchání trestné činnosti a který se stává kriminogenním faktorem ve vazbě na individuální znaky osobnosti pachatele a činitele sociálně kulturního prostředí. Zároveň je nutno zdůraznit, že chování lidí užívajících drogy nelze v současnosti pokládat za problém některých okrajových skupin či určitých narušených osobností, ale za riziko života v moderní společnosti „výkonu a konzumu“, jemuž může podlehnout téměř kdokoliv.

Bezdomovectví jako extrémní forma sociálního vyloučení

Bezdomovectví je považováno za konečnou fázi procesu sociální exkluze²⁰⁹ kdy člověk ztrácí postupně schopnost zajistit si základní životní potřeby. V sociálním měřítku již není kam hlouběji spadnout. Modelově tato cesta vede od nefunkční, příp. neexistující rodiny přes nedostatečné vzdělání, problémy se získáním zaměstnání, neschopností získat a financovat bydlení. Tuto cestu většinou předurčují a provázejí různé sociálně patologické projevy včetně delikventního chování a zvýšené pravděpodobnosti viktimizace. Takto společensky handicapované osoby jsou vyřazené z možnosti zapojit se do občanského života a zejména vstoupit na trh práce. Determinace nepříznivými okolnostmi není samozřejmě absolutní a tudíž je zajímavé pokusit se zjistit, v jakých případech a za jakých podmínek je možno nepříznivé životní situace zvládnout.

Cílem tohoto příspěvku je proto zamyšlení nad následujícími tématy:

- proč určité negativní životní okolnosti někoho přivedou až na dno lidské společnosti a naopak podobné nepříznivé životní situace někteří jedinci zvládnou a pro jiné jsou fatální a vedou k setrvání v nežádoucím stavu
- jakým způsobem je možno lidem v krajní sociální situaci pomoci, tedy jaké jsou možnosti sociální prevence v této oblasti.

Touto otázkou se v sociálních vědách i v jiných souvislostech (např. delikventi, drogově závislí, gambleři) zabývali již mnozí badatelé. Pokusím se využít vybraných odborně zpracovaných poznatků a dané téma ilustrovat na případech bezdomovců, jejichž problematiky jsem se v minulých letech výzkumně dotkla.²¹⁰

²⁰⁹ Sociální vyloučení (exluze) je stav, kdy jsou lidé vytlačeni na okraj společnosti a nemohou vzhledem ke své chudobě, nedostatečnému přístupu k příležitostem celoživotního vzdělávání nebo vzhledem k diskriminaci plně participovat na životě společnosti. To je dále vzdaluje od možnosti zaměstnání, příjmu, vzdělání, stejně jako od sociálních aktivit a sítí. Nemají téměř žádný přístup k rozhodovacím procesům a často se cítí bezmocní a neschopní ovlivnit ty rozhodovací procesy, které bezprostředně rozhodují o jejich životě. Více viz: Pěnkava, P., Kocmáňková, D.: Expertíza o situaci osob bez přístřeší a ostatních zranitelných skupin v hl. m. Praze-monitoring Národního akčního plánu sociálního začleňování 2006 – 2008. <http://www.neziskovsky.cz/Files/Soubory/projekty/STOP/expertizaPraha.pdf>

²¹⁰ Viz Štěchová, M., Luptáková, M., Kopoldová, B.: Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie. Praha: IKSP 2008.

Z historického pohledu rozhodně není bezdomovectví problémem novým. V průběhu doby se ovšem měnil přístup společnosti k tomuto jevu. Dá se říci, že ve vyspělých zemích v dnešní době – na rozdíl od minulosti – je jeho nepatřičnost vnímána ostřeji a výrazněji jako sociálně patologický jev. V minulosti tomu tak vždy nebývalo a v některých zemích i v současnosti je tento fenomén chápán téměř jako něco běžného a normálního, i když nepříliš žádoucího (např. Indie a některé jihoamerické země). V posledně zmíněných zemích ovšem neexistuje žádná forma veřejné pomoci těmto lidem, ani program vedoucí k odstranění jevu. Změna přístupu k bezdomovectví v evropských demokratických zemích může souviset se skutečností, že se postupně dostalo do povědomí (a později i do právních norem, např. do Listiny základních práv a svobod) „právo na pomoc pro zajištění základních životních podmínek“. V současnosti jsou tudíž bezdomovci v české společnosti vnímáni jako pohoršení budící osoby, které žijí v parcích, nádražích a jiných veřejných prostranstvích, žebrají a vzbuzují averzi veřejnosti.

Existence lidí bez domova je tedy problém, jehož výskyt v naší poměrně bohaté společnosti budí odpor a těžko si na něj lze zvyknout. Po dlouhých letech totality, kdy problém nesměl být zjevný, se stal opět viditelným a aktuálním. Určitá část lidí bez domova se začala ve větší míře objevovat v ulicích větších měst po r. 1989. Reakce lidí na jejich existenci jsou většinou negativní: odpor, pohrdání, ale i výčitky svědomí jako reakce na nepříjemnou konfrontaci s lidskou bídou. Část veřejnosti vůči nim cítí současně lítost i soucit. A mnozí lidé z nich mají strach, spojují si tuto skupinu lidí s negativními společenskými jevy včetně kriminality, obávají se nakažlivých chorob apod.²¹¹

Méně pak je veřejným míněním vnímáno skryté bezdomovectví osob žijících v azylových domech a v různých ubytovnách. Přehlíženo je ke škodě věci bezdomovectví potenciální, tedy takové, které hrozí lidem v sociální nouzi, zadluženým, neplatičům apod.

Existence lidí bez domova vyvolává různé otázky, jednou z prvních je, odkud se tito lidé vlastně berou a jak je možné, že nechají dojít věci tak daleko. Bylo zjištěno, že v našich podmínkách se rekrutují zejména z následujících skupin²¹²:

- dětství a/nebo mládí strávili v dětském domově
- prošli institucemi výchovné, léčebné nebo sociální péče a po návratu zjistili, že se nemají kam vrátit;

²¹¹ Více viz např. Kosová, P., Omelková, L., Sedláček, P.: Bezdomovectví v hlavním městě Praze. Praha: MCSSP 2004, s. 5 ad., příp. starší výzkumy CVVM z r. 2000, Sociologický ústav AV ČR.

²¹² Více viz: Králová, J.: Společenská rizika související s bezdomovectvím.
<http://www.upol.cz/fakulty/lf/struktura/pracoviste/ustav-socialniho-lekarstvi-a-zdravotni-politiky/phdr-jaroslava-kralova/>

- cizí státní příslušníci, kteří se špatně zadaptovali na nové prostředí;
- lidé mající problémy s alkoholem, gamblerstvím, jinými závislostmi;
- tělesně a duševně handicapovaní;
- dlouhá léta vedli normální život a pak se náhle ocitli bez práce a/nebo ztratili rodinu.

Možno dodat, že podobný osud mohou mít i dlouhodobě hospitalizovaní.

Těžko se dá spočítat kolik takových lidí žije v naší společnosti. Patrně jich není málo. Jedna věc je však zásadně důležitá: zdaleka ne všichni z výše uvedeného výčtu padnou až na dno lidské společnosti, kterým život na ulicích a nádražích nepochybně je. Některým se podaří sehnat práci a bydlení, navázat fungující a funkční sociální vazby, případně obnovit vazby z minulosti. Otázka tedy zní, jaké odlišnosti můžeme najít mezi různě handicapovanými lidmi, kteří se stali bezdomovci a zůstali jimi a těmi, kterým se podařilo najít cestu zpět (odhlédneme od skutečnosti, že skupiny se mohou různě prolínat, tzn. přecházet z jedné do druhé dle okolností), tedy *čím se tyto dvě skupiny od sebe liší*.

Ve výzkumu provedeném v IKSP v nedávné době jsme se mj. pokoušeli zjistit, jaké mechanismy, společenské i osobnostní, hrají roli v nepříliš četných případech jedinců, kterým se podařil návrat z pasti bezdomovectví do běžného života. Toto téma jsme zvolili po prostudování dostupné literatury, která se hodně věnuje příčinám vedoucím k bezdomovectví, nikoliv však okolnostem zpětné integrace do společnosti.

Při zkoumání tohoto tématu je možno vycházet ze skutečnosti, že bezdomovectví je na jedné straně projevem selhání v oblasti socializace, v tomto případě socializace osobnostních vlastností. Zde je zapotřebí připomenout, že máme na mysli dlouhodobější bezdomovectví a situaci, kdy se jedinec nesnaží o cestu zpět. A na straně druhé se jedná o určité selhání společnosti, která nedokáže zabránit vzniku bezdomovectví a nedokáže kvalifikovaně pomoci v případech, kdy již problém vznikl a rozvinul se. Zastánci jednotlivých názorů disponují různými a různě silnými argumenty. O některých se zmíníme v dalším textu.

V literárních pramenech jsou popisovány určité osobnostní vlastnosti lidí sociálně vyloučených jako je nedostatek odpovědnosti vůči okolí i vůči sobě, postupná ztráta volných vlastností, neschopnost sebeovládání, neschopnost poučit se ze zkušenosti a ulpívání na svých nefunkčních způsobech chování²¹³. Někteří autoři je považují za typické i pro další osoby s projevy deviantního chování, mezi které bývají zařazováni i lidé bez domova. Otázkou často bývá, zda tyto vlastnosti vedly k bezdomovectví, nebo zda jsou až důsledkem tohoto životního stylu.

²¹³ více viz Vágnerová, M.: Osobnost bezdomovce. In: Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál 2004.

Pravděpodobné je, že pobytem na ulici se prohlubují takové vlastnosti, které byly přítomny již dříve. A osobnostní vlastnosti se dotvářejí a kultivují zejména v orientační rodině. Zjistili jsme v té souvislosti, že na pozadí mnohých bezdomoveckých kariér stojí neuspokojivé vztahy v původní rodině, přehnaně kritičtí (většinou) otcové, vlažné vztahy s matkou a sourozenci. Prevence (nejenom) bezdomovectví by měla začínat v rodině, to je všeobecně známo, také je známo, že do vztahů v rodinách je velmi těžké „nahlédnout“ a ještě těžší je rodinu ovlivňovat.

Všechny následující dále použité kasuistiky pocházejí z anamnestických rozhovorů, které byly prováděny v rámci výzkumu kriminologických aspektů bezdomovectví v IKSP v letech 2005-2007.

Muž, 39 let pochází ze tří dětí, je nejstarší. Otec nedávno zemřel, matka v současnosti žije s přítelem, též recidivistou, klient se nestýká s ní ani se sourozenci. Když mu bylo 8 let, dali ho rodiče do dětského domova, on prý dodnes neví proč. Jeho dva mladší sourozenci žili v rodině. Na letní prázdniny si pro něj rodiče jezdili, doma však pobýval maximálně 2-3 dny, zbytek prázdnin byl u dědečka. K matce se snažil ještě jednou vrátit – po jednom návratu z kriminálu, opět byl odmítnut.

Tricetiletá žena se narodila v úplné rodině, ve které bylo 5 sourozenců. Rodiče se rozvedli v jejích 10 letech, přičemž v posledních pěti letech se matka starala o děti sama. Poté si našla přítele a všechny děti dala k babičce. Do 10 let jejího věku – dokud neopustil rodinu otec definitivně – údajně měli krásnou rodinnou pohodu. Poté, co matka začala žít s přítelem, prodala byt, děti opustila a začala brát drogy. Tehdy se otec – který předtím se o děti po celou tuto dobu nezajímal – najednou objevil, pomlouval před dětmi matku, ale nijak jim nepomohl.

Vybrané příklady z kasuistik jsou dostatečně výmluvné. Od lidí vyrůstajících v podobných rodinách lze těžko očekávat dobrý start do života, orientaci ve složitém světě a vyrovnanou povahu. A navíc od takové rodiny lze ztěží očekávat oporu při životních problémech.

Sociální kurátor Pavel Pěnkava se psychikou bezdomovců zabýval z pozice svých dlouholetých praktických zkušeností. Rozebral ve své práci²¹⁴ jejich vnitřní i vnější handicap, z nichž mezi vnitřní počítá např. „neschopnost přiměřeně komunikovat, nízké sebevědomí, chorobnou lhavost (pseudofantastika), nepřiměřené emotivní reakce v dané situaci (hyperemotivita), absence pocitu zodpovědnosti, problémy s přijímáním autority, sociální stigma některých sociálních znevýhodnění (zejména záznam v rejstříku trestů a bezdomovectví), a celá řada dalších psychosociálních poruch a onemocnění. Za vnější znevýhodnění považuje rostoucí nároky na uchazeče o zaměstnání, obavu, že pracovník se sociálními problémy nepodá kvalitní pracovní výkon, odmítavý postoj vůči lidem žijícím na

²¹⁴ Pěnkava, P.: Možné způsoby přístupů k osobám ohroženým sociální exkluzí. Zápočtová práce. Univerzita Hradec Králové, 2005.

okraji společnosti, atd. Autor dochází k závěru, že „lidé sociálně handicapovaní obdobně jako zdravotně handicapovaní nejsou zcela schopni změnit svoji situaci sami ze své vůle.“ Později²¹⁵ doplňuje: za klíčový faktor, který zásadním způsobem ovlivňuje vznik a trvání bezdomovectví je nedostatek emoční inteligence, která je chápána jako schopnost zacházet s vlastními emocemi a umění využít je pro smysluplné cíle, ale také schopnost empatie (vcítění se do ostatních lidí) a správné zacházení s mezilidskými vztahy. Emoční úroveň jedince tedy dle autora zásadním způsobem ovlivňuje sociální schopnosti zasazené do sociálního prostředí.

Narušenou schopnost emoční inteligence při jinak předpokládané vysoké inteligenci celkové (jedná se o bývalého bezdomovce s VŠ vzděláním) naznačuje následující životní příběh.

Muž se ve svých 55 letech ocitnul bez střechy nad hlavou nenadále a nečekaně. Přišel domů z práce a bratr, který předtím žil dlouhodobě v zahraničí, ho nepustil do domku rodičů, kde do té doby bydlel sám, předtím s rodiči. Co se tehdy stalo: po smrti rodičů, kterým pomáhal (bylo jim přes 70 let) a staral se o dům, údajně neproběhlo běžné dědické řízení, neboť rodiče veškerý majetek darovali jeho staršímu bratrovi před svou smrtí a on o tom nevěděl. Klient vyslovil názor, že darovací smlouvy si bratr zajistil u rodičů násilím. Matka údajně vždy preferovala tohoto staršího sourozence, trestán byl vždy on jako mladší..... Později se mu rozpadlo manželství, protože manželka si našla jiného partnera. On býval často služebně mimo domov, někdy i dlouhodobě pracovní v zahraničí. Manželka nechodila do zaměstnání, on dost vydělával. Děti se mu odcizily, byly proti němu „naváděny“ matkou. Po rozvodu neměl žádný významný partnerský vztah. Dlouhodobě (4 roky) pomáhal manželce svého přítele, který zemřel, s dětmi, ona si posléze našla přítele a jeho již nepotřebovala. Proto mu údajně nemohla pomoci, když ztratil bydlení, i když ji o pomoc požádal. Opravdové přátelské vazby a kontakty v Česku nemá, hovoří o dvou kamarádech, ti však žijí v zahraničí. Známí, na které se obrátil v akutní nouzi, mu nepomohli.

V tomto životním příběhu můžeme pozorovat neuspokojivé mezilidské vztahy od útlého dětství až do dospělosti. Nejprve odmítání matkou, pak nepřátelství s bratrem, rozvod s manželkou, problémy s dětmi, neopětovaná pomoc vdovy, které předtím hodně pomohl, odmítnutí pomoci kamarády a především úplná absence přátelských kontaktů. Na první pohled příběh vypadá jako nepříznivý osud nebo souhra náhod. Ale „osud“ bývá do značné míry utvářen vlastním chováním a schopností poučit se z vlastních chyb. A nedostatek emoční inteligence proto bývá v životě velkým handicapem.

Zmíněný případ může souviset i s dalšími poznatky²¹⁶: bezdomovci se hůře orientují ve světě a vztazích i proto, že některé další jejich schopnosti bývají snižované. Ve složitějších

²¹⁵ Pěnkava, P.: Výchovně vzdělávací prvek v sociální práci s cílovou skupinou osob bez přístřeší, rigorózní práce, Praha 2010.

²¹⁶ Např. Vágnerová, M.: Psychopatologie pro pomáhající profese. Praha: Portál 2004, dále In: Psychologie dnes 2005, č.1

situacích selhávají, specificky se vyrovnávají se zátěžemi, kdy používají tzv. paliativní strategii, tedy strategii, která neřeší problém, ale pouze omezuje jeho negativní následky. V mnoha případech nemívají dostatečně rozvinuty volní vlastnosti, nedovedou se ovládat. V běžných životních situacích (vyřizování na úřadech apod.) potřebují pomoc. Ale ne vždy ji však dokážou přijmout ve svůj prospěch a jejich problémy přetrvávají.

40letý muž žijící v azylovém domě popírá, že by byl bezdomovec a zdůrazňuje, že se necítí být obětí, takové roli se naopak vehementně brání. Zastává postoj „vše mám pevně ve svých rukou, ale úřady a další instituce maří moje snahy“. Není rezignovaný, on se přece snaží, ale neustále si stěžuje na různé úřady a zacházení s klienty zejména na úřadu práce. Kvůli trvalému pobytu v Ostravě musí 2x za měsíc dojíždět do Ostravy na úřad práce. Prý mu nikdo nepomáhá a nepomohl, stěžuje si i na Armádu spásy, v jejímž zařízení je ubytován. (Z pohledu pracovníků azylového domu je tomu jinak: situaci komplikuje sám klient, který není schopen si své záležitosti uspořádat - např. vyřídit si změnu trvalého pobytu - a nerespektuje doporučení sociálních pracovníků.) „Dokud nemám práci, nemám peníze na ježdění do Ostravy.“

Tento i další mnozí bezdomovci patrně žijí v představě, že osud v podobě institucí jim hází klacky pod nohy a oni sami stejně nic nezmohou. Proto nic neplánují, nic neočekávají a o budoucnosti příliš neuvažují, pravděpodobně žijí pouze přítomností. Je to určitá ochrana před dalším stresem a obavami, že budoucnost stejně nemůže přinést nic pozitivního. Sebeúctu se snaží udržovat tím, že vinu za své selhání nevidí v sobě, ale vždy v druhých lidech a svém širším okolí, postoji úřadů atd. Mnohé potřeby bezdomovců tak zůstávají pochopitelně neuspokojené.

Odlišné jsou i další psychické danosti a potřeby bezdomovců. Především jim schází (nebo je silně potlačena) potřeba seberealizace. Sociální selhání je takového rázu, že jim často bere naději na zlepšení vlastní situace. Důsledkem toho bývá nízká sebeúcta a poruchy sebevědomí. Identita bezdomovce se projevuje v negativním pojmání sebe sama.

Je však možno namítnout, že s některými výše vyjmenovanými vlastnostmi mezi námi žijí i lidé, kteří na ulici neskončili, ani neměli problémy se zákonem. Jsou to pravděpodobně ti, kterým nechyběla specifická schopnost, přes nepříznivé osobnostní založení udržet si rodinné a přátelské vazby, pracovní kvalifikaci a zařazení. S tím souvisí zjištění dalších autorů,^{217,218} kteří považují za hlavní příčinu bezdomovectví skutečnost, že určitým skupinám lidí chybí sociální schopnosti a dovednosti, které by jim umožnily bezproblémový život v manželství, rodině, bytě, získání a udržení si zaměstnání a celková schopnost mít bezkonfliktní vztahy se společností.

²¹⁷ Viz např. Baumruková, P. a kol.: Obce, města, regiony a sociální služby. Praha: Socioklub 1997.

²¹⁸ Viz též Varga, L.: Bezdomovství z hlediska kvantifikovatelnosti získaných dat. In: Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS. Praha 2005. s.100-104.

Tentýž 40letý muž má sociální vazby spíše náhodné (přítelkyni z téhož azylového domu), nebo velmi slabé (2 kamarádi z hospody). Vazby na rodinu nulové, s matkou ani sourozenci se programově nestýká („zabouchl za minulostí dveře“), bývalá manželka mu brání v kontaktu s dětmi, soud jeho podání (stížnost na bývalou manželku) údajně neřešil.

Další často zjišťovanou vlastností u lidí na pokraji společnosti je odmítání osobní odpovědnosti za cokoliv, co se jim v životě stane. Jsou přesvědčeni, že věci se dějí nezávisle na nich, nemají možnost je ovlivnit. K leccemu špatnému „byli svedeni“. Již neuvažují, proč se nechali svést právě ke krádeži a nikoliv třeba ke studiu jazyků. Neuvědomují si, že jejich činy jsou jejich volbou. Je třeba dodat, že nikoliv vždy úplně svobodnou.

Padesátiletý muž, vdovec se základním vzděláním, s částečným invalidním důchodem má pocit bezmoci ve všech klíčových momentech svého života. Uvádí a zdůrazňuje, že vzdělání nezískal kvůli nevhodné politické angažovanosti rodičů (za totality). Zdraví ztratil v práci. Na ulici se dostal, protože mu zemřela manželka a on neuměl sám žít. Drogy zkusil (a za dealerství byl rovněž soudně trestán), protože byly k dispozici a usoudil, že „něco na tom musí být, když to lidi shánějí a kupují.“ V jiné kauze byl trestně stíhán také proto, že ho provokoval kamarád. K tomu se pojí přesvědčení, že ho „zachráni“ něco nebo někdo zvenku, nejlépe nějaká žena, kterou k životu nutně potřebuje – jak sám tvrdil. (Po čase si skutečně našel přes inzerát ženu a začal žít opět „normálně“.)

Zmíněný muž je příkladem typické „oběti“ okolností tak jak popisuje Theodore Dalrymple²¹⁹, anglický psychiatr pracující v nemocnici v chudinské čtvrti. Autor píše, že tito lidé setrvávají v životním pocitu oběti vnější situace a došli k přesvědčení a utvrzují se v něm, že „neexistuje nic, co by se dalo získat individuální snahou, protože svět je tak nespravedlivě zařízen.“ Proto nemá žádný smysl jakkoliv se namáhat a o něco se snažit. Má proto cenu dělat v každý okamžik života pouze to, co člověka nejvíc baví, a to tak, aby se nenudil. Nemá smysl vynakládat úsilí, protože „žijeme teď“.

Dalrymple dále podotýká, že mnozí bezdomovci jsou rozenými vyhledávači senzací, nenávidí nudu, rutinu a ovládání ostatními. Své chování vysvětlují souhrou okolností: jsou bezmocnou obětí rozsáhlých sociálních, psychických či ekonomických sil. Autor popisuje konkrétní případy ze své lékařské praxe v chudinském prostředí: důvod, proč pachatel zmlátil opakovaně svoji družku je, že „dostal záchvat“, v lepším případě ho družka vyprovokovala. Jiný si píchl heroin do žíly, protože „heroin je všude“ a nedá se mu uniknout apod. Autor shrnuje: problémy lidí, kteří žijí „na dně“ má na svědomí jejich sebeklam, právě ta představa, že za všechno může někdo jiný nebo různé poměry. Jen sám jedinec nemůže nikdy za nic, jen on sám je vždy postiženým. Autor podrobně rozebírá kořeny tohoto sebeklamu a nachází je

²¹⁹ Dalrymple, T.: Život na dně. Světový názor, který vytváří spodinu společnosti. Praha: Academia 2005.

v nejrůznějších aspektech veřejného i soukromého života a zejména v dysfunkčním systému hodnot předávaných z generace na generaci.

K přístupu Dalrympla možno dodat, že představuje jeden z vyhraněnějších názorů zdůrazňujících především zavinění jednotlivce za svoje společenské selhání, který by se dal vyjádřit výrokem: může si za to každý sám, příčina je v osobní nezodpovědnosti.

K popsanému přístupu „za nic nemohu, za nic nenesu zodpovědnost“ možno doplnit, že podobné uvažování najdeme i mezi značnou částí osob se sklonem k jiným typům deviantního chování. Je to určitý společný rys těchto lidí, kteří si vysvětlují svět kolem sebe jako nepřátelské prostředí plné nástrah a zlé vůle, se kterým je třeba zápasit anebo se ho snažit obelstít. Z jiného pohledu je to celkem účinná ochrana ega: pokud za nic nemohu, také za nic neodpovídám a tomu přizpůsobím svoje chování.

Na opačném konci názorového spektra nalézáme postoje typu: bezdomovcem se může stát každý, protože každý může nějakým způsobem přijít o práci, o byt, o zdraví.

Z tohoto úhlu vidí problém sociálně vyloučených skupin např. sociální pracovník Jiří Peiger²²⁰, který hledá příčiny sociální exluze převážně v sociálním prostředí. Současná společnost má podle jeho názoru již „sama v sobě obsaženy výrazné asociální rysy“, které přímo vyvolávají asociální chování a právě v nich autor spatřuje kořeny sociální exluze. Zdůvodňuje to přístupem zaměstnavatelů k pracovní síle, v níž nevidí člověka, nýbrž pouhý zdroj zisku. Zmiňuje se i o školství, které „nevychovává člověka jako osobnost, nýbrž jako pracovní sílu“. Kritizuje rodinnou výchovu, která v důsledku celkové krize hodnot a krize rodiny jako takové nedokáže předat další generaci morální hodnotovou orientaci. I v jinak funkčních rodinách shledává autor „nejasnost cílů a nástrojů výchovy k hodnotám. Sekularizovaná společnost postrádá vliv tradice jako kolektivní zkušenosti na hodnotovou orientaci svých členů.“ Dochází k přesvědčení, že syndrom sociálního vyloučení je vážným zdravotním problémem jednotlivce a má své kořeny v patologickém utváření osobnosti vlivem sociálních faktorů. Dopadem této skutečnosti je „neschopnost jedince řešit své životní problémy společensky přijatelným způsobem“.

Autor má nepochybně pravdu v tom, že dnešní společnost vykazuje určitou míru tvrdosti ve vztahu k pracovní síle, ke které se přistupuje jako k předmětu a hodnotí se její potřebnost a použitelnost, nebo nepotřebnost a nadbytečnost. Polemizovat by se dalo s kritickým tvrzením autora, že právě ve škole začíná první exkluze tím, že některé děti jsou vyloučeny z prestižní vzdělávací skupiny a mají později ztížené sociální uplatnění a následně

²²⁰ Peiger, J.: Společenské příčiny sociální exkluze a jejich podíl na genezi sociálně patologických jevů - několik úvah. In: Sborník MČSS ze semináře sekce sociální patologie. Praha 2007, s. 110-118.

finančně nedosáhnou na možnosti bydlení. Neboť ne všechny děti mohou a chtějí dále studovat a určitá diferenciacie mezi žáky je jedním z úkolů školy. Také potřeby pracovního trhu jsou diferencované, ovšem faktem zůstává, že uplatnění jedinců s nižším vzděláním je v dnešní době ztížené.

K tomuto silně kritickému přístupu ve vztahu ke společenské situaci, se kterým v mnoha bodech nelze nesouhlasit, je třeba připomenout, že člověk není pouhou hříčkou sociálních okolností a především dospělý člověk nezbařený svéprávnosti by měl být zodpovědný za svoje chování.

Zdá se, že pravdu mají do určité míry obě strany, ovšem neberou v úvahu v prvním případě negativní okolnosti, které jedince do značné míry zatěžují a na straně druhé právě možnost volby na základě rozhodnutí a vůle člověka. Je možné a zodpovědné určité nepříznivé životní situace předvídat a snažit se na ně v rámci možností připravit. Např. pojištěním, úsporami a celkovým psychickým vyladěním. V případě nouze o práci např. není nutné dělat pouze kvalifikovanou práci nebo je možné se rekvalifikovat apod., je možné se přestěhovat za práci, i když v mnoha případech je to velmi těžké a může to ohrozit např. rodinné vazby. A především by se člověk měl snažit udržovat funkční sociální síť, tedy dobré vztahy s rodinou, přáteli, kteří mohou v případě nejvyšší nouze v začátcích pomoci.

U tohoto přístupu se v současné době jedná o menšinový názor, který byl ale v minulosti silně zastáván. Např. v 19. století medicína i právní věda ztotožňovala tuláctví a bezdomovectví s „vadností a neřestností lidské osobnosti“ a vnímala tuláky jako osoby líné a sociálně nebezpečné. Ovšem při výraznější akcentaci nežádoucích osobnostních rysů, tak jak jsou popsány výše, které opakovaně nacházíme u lidí dlouhodoběji sociálně vyloučených, je možno uvažovat o poruše osobnosti se všemi důsledky, které z toho plynou. Takové osoby se mezi bezdomovci vyskytují – stejně jako jiných projevů sociální patologie – ve zvýšené míře. S největší pravděpodobností však nejsou determinujícím faktorem ve smyslu bezdomovec = psychicky nemocný člověk. Tento v minulosti zastávaný názor byl překonán, většina odborníků zastává multifaktoriální přístup k problematice. Psychická nemoc, zejména nediodnostikovaná a neléčená, může nepochybně k sociální exluzi jedince přispět.

Jak vyplynulo z výzkumné sondy provedené IKSP v azylových domech u 157 klientů, psychicky nebo psychiatricky nemocní jedinci tvořili mezi klienty početně významnou skupinu. Sonda poukázala na to, že celých 44,6 % z nich bylo v minulosti nebo v současnosti psychiatricky léčeno, a to buď ambulantně, nebo formou hospitalizace. Údaj dokresluje i zjištění ze stejného zdroje, že 16 % ze zkoumaných jedinců se pokusilo o sebevraždu, mnozí z nich opakovaně.

Na problém duševně nemocných bezdomovců opakovaně poukazuje psychiatr Ivan David. Na svých internetových stránkách²²¹ kritizuje skutečnost, že „V ČR se duševně nemocnými bezdomovci prakticky nikdo nezabývá. Ani se nepředpokládá, že existují. Navzdory tomu jich zde máme zřejmě stejný podíl jako v „nejrozvinutějších zemích“ světa, tedy mezi 25 a 40 %. Sem se počítají jen nemocní schizofrenií, mánií a depresí s psychotickými projevy. Při započtení závislých na alkoholu a návykových látkách bez předcházející psychózy by byl podíl takových osob mezi bezdomovci 80- 95 %. To znamená, že jen v Praze, je mezi bezdomovci asi 1000 schizofreniků. Ústavy sociální péče je nechťejí, protože jsou nemajetní, do léčeben se nevejdou a není, kdo by je tam dostal. Nejsou schopni si udržet byt, a není nikoho, kdo by se o ně doma staral.“

David dále uvádí případ pana Szamseliho, dlouholetého bezdomovce, který se stal mediální hvězdou poté, co objevil v odpadkovém kontejneru živé dítě. Magistrát mu z „vděčnosti“ za záchranu lidského života nabídl ubytování a zaměstnání. Nikdo nepostřehl, že se tento muž cítí pronásledován blíže nespecifikovanými „bezdomovci“ a „slyší hlasy“, které mu radí. Pod jejich vlivem chtěl utéci z ubytovny a skokem z okna si poranil kotník. Převezen na ortopedii napadl ortopeda, kterého pokládal za účastníka spiknutí. Převezen do Bohnic řekl, že byl naposledy léčen v psychiatrické léčebně v Opavě v roce 1988. Přestal brát léky, při restrukturalizaci a privatizaci přišel o práci v hutích, otčím ho vyhodil z bytu. Od té doby byl bezdomovec a „slyšel hlasy“. Mediálně známý případ skončil po několika měsících tragicky, pan Szamseli spáchal sebevraždu.

Souvislostmi mezi duševně nemocnými a bezdomovectvím se zabývají i některé zahraniční práce, např. rozsáhlá studie severoamerické provenience²²². V 81 amerických městech byly zkoumány vzájemné vztahy mezi značným ekonomicky motivovaným snížením kapacity psychiatrických léčeben a následným zvýšením počtu (mimo jiné) bezdomovců. V této souvislosti byl dále konstatován vztah mezi zvýšením počtu psychicky nemocných a zvýšením rozsahu kriminality. V neposlední řadě bylo zjištěno, že vzrostl počet osob, které se přesunuly z péče zdravotních zařízení do péče sociálních služeb .

Souvislosti mezi bezdomovectvím a problémy v oblasti psychiky se zdají být zřejmé. A opět je třeba dodat, že při zachování rodinných vazeb se ani vážně psychicky nemocný jedinec na ulici pravděpodobně nedostane. David²²³ ovšem vysvětluje, že vážně duševně

²²¹ <http://www.ivandavid.cz/2010/02/vrazd-ze-systemoveho-selhani-pece-o.html>, cit. 13.5.2010

²²² Markowitz, F.E.: Psychiatric Hospital Capacity, Homelessness, and Crime and Arrest Rates (Kapacita psychiatrických léčeben, bezdomovectví, míra kriminality a počet zadržených osob). In: Criminology: An Interdisciplinary Journal. 44, 2006, č.1, s.45-72.

²²³ Viz odkaz č.10

nemocní onemocní většinou v dospělém věku, kdy rodiče předpokládají, že by se o sebe měli starat sami a z toho důvodu jim nepomohou. Když tyto nemocní přestanou být schopni si sami zajišťovat živobytí, mohou a nemusí získat invalidní důchod. Někteří však na něj nemají nárok, příp. o něj vůbec nepožádají. Tím pádem zůstanou zcela bez prostředků, většinou na ulici jako bezdomovci....

Čím déle zůstávají lidé bez domova, tím více upevňují svoje společensky nežádoucí postoje a návyky. S tím souvisí ztížená možnost reintegrace zpět do společnosti. V naší sondě jsme zjistili, že délka bezdomovectví byla v 64 % zkoumaných případů v rozpětí několika měsíců až pěti let. Sociální pracovníci považují tuto skupinu za ještě perspektivní v tom smyslu, že motivovaní jedinci mají šanci na návrat do běžného života. Pokud trvá bezdomovectví delší dobu, jsou tyto lidé již příliš adaptovaní na bezdomovecký životní styl a jejich návrat se stává víceméně nepravděpodobný.

Stadia bezdomovectví ve vztahu k délce bezdomovectví zkoumala Janebová²²⁴ a její rozlišení jednotlivých typů může být pro preventivní působení inspirativní. Sociální degradaci spatřuje v postupném vyčleňování jedince z majoritní společnosti („dislokace“) přes „izolaci“, kdy se jedinec dostává mimo kontrolu sociálních sítí a institucí a rezignuje na normy hlavního proudu společnosti až k postupné identifikaci s bezdomoveckou komunitou. S konkrétní skupinou začíná žít a následně se s ní ztotožňuje.

V této fázi bezdomovectví se projevuje neochota i neschopnost změnit svoji situaci. Je to neochota (nebo nedostatek energie a vůle) něčemu novému se naučit, odstranit své různé nedostatky a zlozvyky, vyléčit se ze závislostí apod. Jinak řečeno, čím déle člověk žije tímto způsobem života, tím je pro něj těžší se ho vzdát. Je to složité i objektivně, potencionálnímu zaměstnavateli se např. těžko vysvětluje dlouhodobá nezaměstnanost. Navíc tyto lidé mívají problémy s komunikací a neobratnost při jednání s úřady, která může vyústit až k sociální fobii. K tomu se přidružuje nízké sebevědomí, které se při tomto způsobu života rozhodně nezvyšuje.

50 letý vdovec žil v bezdomovecké komunitě na Hlavním nádraží v Praze. Měl velké dluhy z předcházející trestné činnosti, pokusil se tedy o prodej časopisu Nový prostor. Právě tento kontakt mu pravděpodobně zabránil v identifikaci se skupinou bezdomovců, mezi nimiž se tehdy pohyboval. Jeho situace se změnila na základě prezentace své osoby na webových stránkách Nového prostoru. Byl osloven pracovníky azylového domu a podařilo se mu udělat první krok: získat dočasně střechu nad hlavou, ale především se vymanit z beznaděje života na nádraží. - Velmi zajímavě a detailně popsal svoji tehdejší situaci: v té době žilo na nádraží více znepřátelených skupin bezdomovců. Jednotlivé skupiny měly vymezené území pro shánění životních potřeb (žebření, drobné krádeže apod.), kam nikoho z jiné skupiny

²²⁴ Janebová, R.: Proces vzniku a stadia bezdomovectví. Sociální práce 1999, č.4, s.27-28.

nepustily. Hranice bylo třeba respektovat, v opačném případě šlo o život. Jedna skupina se obávala druhé. Tam, kde byly bariéry respektovány, skupina přežila. Každý jedinec sháněl pro skupinu jídlo a pití a dělil se s ostatními.

U tohoto muže tedy nedošlo k převzetí norem chování bezdomovecké komunity, i když k pádu měl nakročeno: vedle trestné činnosti se stal závislým na pervitinu a ztratil tak všechny sociální vazby z minulé doby. Zdá se, že v tomto případě přišla pomoc včas, prodělal úspěšnou protidrogovou léčbu, seznámil se na inzerát a žije s partnerkou.

Rok 2010 byl vyhlášen Evropskou unií rokem boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení. (Národní plán boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení byl přijat v r. 2007 po vstupu naší země do Evropské unie.) V materiálu²²⁵ se konstatuje, že „Česká republika patří k zemím s nejnižší mírou chudoby – podle metodiky EU dosáhla v roce 2007 hodnoty 10 %, zatímco průměr zemí EU činí 16 %... Chudobou byli přitom nejvíce ohroženi obdobně jako v jiných zemích zejména nezaměstnaní, neúplné rodiny a rodiny se 3 a více dětmi.“

Právě ze skupiny nezaměstnaných se nejčastěji rekrutují bezdomovci a zpomalující se ekonomický vývoj spolu s ekonomickou krizí není ani pro ně nejlepším příslibem do budoucnosti. Ve zmíněné zprávě se dočteme, že 48 % nezaměstnaných je akutně ohroženo chudobou a tedy v krajním případě i bezdomovectvím.

V zemích Evropské unie existuje množství celostátních i místních programů a strategií snažících se o pomoc lidem bez domova a usilujících o předcházení tomuto jevu. Preventivní strategie se snaží zohledňovat specifika dané země a lokality. Obecně se - i v našich podmínkách - ukazuje jako přínosné zaměřit preventivní aktivity v oblasti bezdomovectví dvěma základními směry:

Za prvé omezovat faktory vedoucí k bezdomovectví (v rámci primární a sekundární prevence). Zde se jedná především o vytipování rizikových skupin a odpovídající sociální práci s těmito skupinami:

- lidé, kteří opakovaně nebo dlouhodobě neplatí nájemné a další poplatky za bydlení
- lidé, kteří opouštějí ústavní zařízení: dětské domovy, psychiatrické léčebny, věznice
- dlouhodobě nezaměstnaní jedinci a rodiny, zejména neúplné
- lidé, kteří se musí psychicky i sociálně adaptovat na zásadní životní změny (rozvod, úmrtí partnera, vážné onemocnění člena rodiny, týrání v rodině apod.)
- starší osamělí lidé bez rodinného zázemí a dalších sociálních kontaktů (přátel)

Za druhé reintegrovat stávající bezdomovce zpět do společnosti (terciární prevence). V oblasti terciární prevence je velmi důležitá především rychlá reakce příslušných institucí.

²²⁵ Národní program Evropského roku boje proti chudobě a sociálnímu vyloučení Česká republika

Bylo již řečeno, že délka bezdomovectví je přímo úměrná následným těžkostem při reintegraci. Proto by měla být zajištěna kvalitní výměna informací mezi příslušnými institucemi, která by ve svém důsledku vedla k rychlé identifikaci „nových“ bezdomovců a k adekvátním rozhodnutím, jak dále postupovat při jejich reintegraci.

K prevenci bezdomovectví může dále přispět i větší pomoc a aktivity ze strany obce, příp. dalších organizací při „dočasné“ ztrátě bydlení. Jedná se např. o ty případy, kdy je občanovi (a často celé rodině s malými dětmi) poskytnut sice jako přístřeší menší byt (po výpovědi ze stávajícího bytu z důvodu neplacení), ale současně je vedena exekuce na úhradu dluhu, a to i v případech, kde se jedná o obecní byt. Taková rodina potom, jsou-li prováděny srážky ze mzdy nebo důchodu a často i sociálních dávek, není schopna platit nájemné v tomto novém bytě a vzniká tak nový dluh a tím i hrozba výpovědi. Je-li tato nová výpověď podána, ztrácí taková rodina většinou už definitivně možnost bydlení v normálních podmínkách. V těchto případech (zejména tam, kde se jedná o rodinu s malými dětmi s jedním příjmem nebo sociálními dávkami) by měla být dána možnost odložení splátek původního dluhu do doby, než se situace rodiny stabilizuje a bude schopna platit běžné nájemné i dluh.

Dále by měla být větší možnost získání sociálního bytu od obce pro ty bezdomovce, kteří v ní mají trvalý pobyt (a to i v Praze), mají již stálé zaměstnání nebo jiný příjem a splňují podmínky pro poskytnutí sociálního bytu. Jinak tito klienti, dosud žijící v azylových domech, bez pomoci obce jen těžko mohou získat bydlení v normálních podmínkách.

Problémem v této souvislosti je, že v České republice zatím nemůže trh s byty nabídnout adekvátní alternativu nízkopříjmovým skupinám. Pro ně bude nutno stavět byty formou podporovaného bydlení včetně potřebných nezbytných služeb. Holobyty nejsou ideálním řešením, vedou k dalšímu vytváření vyčleněných ghett.

Konkrétně to znamená vytvořit takový systém terciární prevence bezdomovectví, který by byl schopen poskytnout okamžitou „první pomoc“, tzn. saturovat základní potřeby osob bez domova (ubytování, jídlo a základní hygiena). Na tuto pomoc by měl navazovat několikastupňový a variabilní program, který by tyto lidi motivoval svoji stávající situaci změnit. Úkol je to nelehký, systém by měl alespoň zaregistrovat maximum bezdomovců a po poskytnutí základní pomoci by je měl postupně motivovat a nastartovat k chuti změnit svůj život i s přispěním vlastních sil. Vzhledem k tomu, že bezdomovectví je způsobeno různými faktory, mělo by být nejdříve diagnostikováno, jak se dotyčná osoba dostala na ulici, a podle toho zvolit nejvhodnější formu pomoci. A též dbát na to, aby se k prvotnímu problému nezačaly družit související aspekty bezdomovectví, ale naopak snažit se likvidovat prvotní problém, dokud je relativně izolovaný.

Na tomto místě obraťme pozornosť na roli spoločnosti jak v podobe štátu, obce, komunity a rodiny, tak občanských aktivít. Je treba znovu zdôrazniť nesporný fakt, že ľudia sociálne handicapovaní nie sú väčšinou schopní zmeniť svoju situáciu sami bez pomoci zvonku. Veľkou rolou v týchto prípadoch hrá existencia a forma ponúkanej pomoci (a na strane druhej samozrejme ochota a schopnosť túto pomoc prijať).

Pomoc môže byť ponúknutá (a neprijatá) z rôznych dôvodov. Pokiaľ pomoc ponúka vlastná rodina: tam musí byť subjektívne veľmi závažné dôvody, prečo jednotka takovú pomoc odmietne. Roli v týchto situáciách môžu hrať rôzne ublíženia, krivdy a nepochopenie z minulosti. Väčšinou však býva taková pomoc akceptovaná. Pomoc môže prísť od priateľov; v takovom prípade, nejedná-li sa o „problémové“ priateľov, môže to byť vhodný odrazový mústok k znovuzískaniu seba dôvery a snahe sa z situácie vymaniť.

Pri rozhovorech s bezdomovcami sme zaznamenali i prípad, keď bol zlom se stal prístup súdkyne trestného súdu, ktorá neočakane dala dôveru mnohonásobnému recidivistovi tým, že mu uverila jeho deklarovaným snahám o nápravu a neuložila mu nepodmiňený trest odňatia slobody.

40letý muž sa v 16 rokoch dostal poprvé na ulicu a tak bola odštartovaná jeho bezdomovecká a súbežne i kriminálna kariéra. Bol 13x trestaný a celkovo strávil vo väzení viac než 15 rokov. Všetchny tresty boli za majetkovú trestnú činnosť. Žil teda striedavo v kriminále a na ulici. Na dotaz, čo bolo príčinou prerušenia tejto „kariéry“ uvedl, že poprvé v živote mu niekto dal dôveru a to sa stalo kľúčovým momentom v jeho návrate späť. Pri súdnom pojednávaní jeho posledného deliktu mu súdkyňa okresného súdu uverila, že sa chce napraviť a keď bol mnohonásobný recidivista, neposlala ho do väzenia, nýbrž mu uložila alternatívny trest. Jeho dôveru nechcel zklamať a od tej doby údajne nič neukradl. Jeho slova potvrdili i pracovníci azylového domu, kde v dobe rozhovoru býval a od tej doby (r. 2002) má čistý trestný rejstřík. Jeho život sa obrátil k dobrému veľmi radikálne: brzo potom sa oženil, pracuje a s manželkou vychovávajú svoje dieťa.

Existujú bezpochyby skupiny bezdomovcov, ktorým súčasné sociálne služby nemôžu pomôcť a riešenie nie je v dohľade. Jedná sa predovšetkým o závislých na alkohole alebo iných návykových látkach. Z hľadiska poskytovateľov služieb je pochopiteľné, že neubytujú akútne intoxikovaného človeka, ostatne bezdomovec, ktorý bez alkoholu nevydrží, ani o ubytovanie neusiluje. Ďalšou problematickou skupinou sú pomerne častí majitelia psů, pre ktorých býva zvieracia bytosť, na ktorú im najviac záleží a od ktorej sa neodlúčia. Teda tiež nemajú šancu na ubytovanie. Problémom sú i bezdieťné páry, pre ktorých býva akéhokoľvek ubytovanie cenovo nedostupné.

Navíc v tejto oblasti stále vznikajú nové problémy. V posledných rokoch sa napríklad začínajú častejšie hovoriť o vylúčených vietnamských skupinách, keď jednotlivci i celé rodiny sa stávajú obeťmi zprostredkovateľov zamestnancov v materinskej zemi. Často ich všetky úspory padnú na zakúpenie letenky do ČR a platby zprostredkovateľom. Pokiaľ v ČR neseženou prácu,

zůstávají s velkými dluhy v cizím prostředí a všem jejich komunita nedokáže pomoci. Možnost návratu zpět do rodné země je z finančních důvodů velmi komplikovaná.

Základním problémem při předcházení bezdomovectví je v současnosti nesystémový přístup k řešení problémů. Jedná se o několik skutečností. Především – bezdomovci jsou často chápáni a pojímáni – a to i státními orgány – jako homogenní skupina osob s víceméně negativními charakteristikami. Dle toho je k nim přistupováno. Situace se řeší až když je akutní, tzn. nastanou mrazy. Většina finančních prostředků směřuje do jakési „první pomoci“, což je pouhé přespání, noclehárna. přístup

Systém, který by bylo vhodné začít vytvářet, by měl být více stupňový a jednotlivé stupně by mohly být oboustranně prostupné. Přínosné by bylo rovnoměrnější rozdělování finančních prostředků, tzn., že by více peněz směřovalo nejenom na již zmiňovanou „první pomoc“. Na noclehárny by pak navazovalo např. zařízení pro denní pobyt, v dalších stupních azylové domy, domy „na půl cesty“ a chráněné byty, častěji v této souvislosti nazývané tréninkové bydlení. Ve vhodných pečlivě vybraných případech by dalším stupněm bylo již zmíněné sociální bydlení. Klienti by mohli dle svých možností jednotlivými stupni postupně procházet.

Jedním z cílů této úvahy bylo zamyslet se nad tím, zda jsou lidé, kteří ztratili domov, nějakým způsobem sociálně inferiorní či psychicky nemocní, nebo zda je nemocná sama společnost a tím reprodukuje určité množství těchto lidí. Tato otázka zůstává nadále otevřená. Je zřejmé, že oba myšlenkové proudy mají k dispozici velmi silné argumenty. Pokud však sestoupíme z teoretických výšin ke konkrétnímu jedinci, většinou zjistíme, že roli hrají faktory z obou stran spektra. Osobnostně je takový člověk nějakým způsobem handicapován, ale „podepsala“ se na něm rodina i bezprostřední okolí a celá společnost se svými požadavky, normami a institucemi.

Člověk, který byl společností vyloučen, byl ve svém životě nějakým způsobem determinován genetickými a sociálními faktory. Tyto faktory (výchova v rodině, ve škole, vrstevnické skupiny, případně zaměstnání) na něj nějakým způsobem působily a výsledkem byla mj. snížená odolnost vůči ohrožujícímu sociálnímu prostředí. V rovině osobnostní se jedná o snížení motivace a vůle k udržení „normálních“ (běžných) sociálních vazeb, rodinných, přátelských a v neposlední řadě pracovních. Bezdomovci jsou v mnoha ohledech sociálně defektní a okolní společnost jim často neumí pomoci.

Problémem zůstává, že lidské chování není plně předvídatelné a pouze s určitou pravděpodobností se dá předpokládat, že psychické danosti, které jsou pozorovány u bezdomovců, mohou být jak příčinou, tak i důsledkem jejich specifického způsobu života. Jinak řečeno, ne vždy je zřejmé, co je příčina a co důsledek, ale při vzniku bezdomovectví lze

vystopovat různé faktory, z nichž každý může hrát v konkrétním případě determinující roli. Ovšem následně, pokud dojde ke stabilizaci bezdomoveckého životního stylu, se zátěžové faktory mohou kumulovat a snižují tak možnost integrace. Příklad: někdo zůstane na ulici kvůli ztrátě zaměstnání s bytem; je pravděpodobné, že tím podlehnou rozkladu jeho sociální vztahy (příbuzní, bývalí kolegové atd.), a dlouhodobě lze očekávat i zhoršení psychiky, resp. její adaptaci na bezdomovectví.

Jinak řečeno – cest vedoucích k bezdomovectví je více a vzájemně se liší, ale výsledkem je v nejhorším případě přijetí sociálního statutu bezdomovectví, který představuje do značné míry soudržnou soustavu sociálních a psychických charakteristik. Ty se postupně nabalí k primární příčině. *Pádu do této situace dokáží někdy zabránit kvalitní a pevné neformální sociální vztahy, zejména rodinné a příbuzenské.* (Tato hypotéza může vysvětlit zatím relativně malý počet Rómů mezi bezdomovci, i když Rómů je mnoho chudých a nezaměstnaných.) Jedním z cílů této úvahy bylo zamyslet se nad tím, proč určité negativní životní okolnosti některé jedince přivedou až na dno lidské společnosti a jiným se podaří nepříznivé podmínky zdolat. Odpovědí, nebo spíše hypotézou pro další zkoumání, může být skutečnost, že dobré sociální vazby dokáží člověka „podržet“ v mnoha situacích a zabránit mnoha životním nezdarům.

Společné pro mnohé lidi žijící na pokraji společnosti je, že žijí s pocity křivdy: právě jim se dostalo horšího životního údělu než ostatním, a proto za nic nemohou. Za vše může někdo jiný, nebo společnost, okolnosti, případně jejich nešťastná povaha a vůči tomu jsou oni jsou bezmocní a i kdyby něco začali proti „osudu“ dělat, je to stejně zbytečné. Do značné míry sice mají pravdu, ale pokud nejsou schopni a ochotni začít hledat u sebe, ztrácejí naději na lepší život a nikdo jim nemůže příliš pomoci. Ti, kteří se dostali z ulice, především v prvopočátku projeví vůli, aby se tak stalo.

Výše naznačená složitost problémů vyžaduje při nápravě problémů především dobrou diagnostiku a zjištění intenzity problémů. Z výše nastíněných myšlenek je zřejmé, že recept na omezení bezdomovectví dosud není k dispozici. Je ale zřejmé, že při snaze o potlačení tohoto fenoménu je třeba využít všech existujících potenciálů a vycházet z následujících obecně platných principů:

- diagnostikovat problémy
- diferencovat postižené osoby
- zvolit vhodnou formu pomoci
- pomoc poskytnout včas a cíleně
- vhodně a dostatečně pomoc koordinovat
- snažit se, aby tyto osoby pomoc již dále nepotřebovaly, tzn. nekonzervovat jejich situaci.

Radikální politické subkultury v ČR

– ohlédnutí za dvaceti lety vývoje

Reálný socialismus osmdesátých let rozhodně nebyl nějakou uniformní totalitou maoistického střihu, jak bývá někdy schematicky naznačováno v různých vzpomínkách a dokumentech, které mají mladé generaci přiblížit dobu komunistické nesvobody. Pod již velmi vetším pláštěm brigád a závazků SSM a nánosem komerční popkultury (jejíž nositelé se také již nemuseli obávat pochlibit svou „západní“ životní úroveň) bujela řada subkultur. Od lidí studujících a praktikujících východní náboženské nauky přes trampy horečnatě shánějící veškeré oděvní součásti s označením US Army až po celé velké vrstevnické skupiny, vyznávající netradiční hudební styly. Veškeré tyto skupiny sice musely čas od času čelit různě intenzivním kampaním šikany ze strany komunistické moci, režim však již pod vlivem gorbačovských reforem ztrácel dech.

Určitá pololegalita, v níž se subkultury, manifestující nové a vesměs „západní“ životní názory musely pohybovat, je činila extrémně přitažlivými. Jednou z nejvýraznějších (a to doslova) byla subkultura punková, existující v tehdejší ČSSR již od první poloviny osmdesátých let. Stejně jako u západního předobrazu, hlavním cílem punkerů bylo šokovat okolí a demonstrovat své pohrdání společenskými normami. V podmínkách reálného socialismu to však neslo mnohem větší rizika – především obvinění z „ohrožování socialistické morálky“, stálou hrozbu postihu za vyhýbání se pracovní povinnosti (tzv. příživnictví) a stálou snahu vyhnout se povinné vojenské službě. Tím, že komunismus (nebo to, co se za něj vydávalo) představoval pro punkery zásadního nepřítele, nemohl československý punk zaujímat levicové pozice, jak tomu vesměs bylo v západním světě. Naopak, krom silného antikomunismu se v nezanedbatelné části punkového prostředí prosazoval i dosti kritický vztah k romské menšině²²⁶. „Kondenzační jádra“ české punkové komunity se totiž často nacházela v místech s velkým zastoupením této minority (např. Teplice, Plzeň, Písek apod.).

²²⁶ Lze demonstrovat v textech některých punkrockových skupin, jako HNF, Šanov, Zóna A

Kolem roku 1988 se začalo v českém punkovém prostředí objevovat zprvu několik postav, svým vzhledem popírajících punkovou výstřednost, barevnost a rozervanost. Ostříhaná hlava, zelená vojenská bunda a ohrnuté džínsy nad vojenskými botami – to byli první skinheads, subkultura importovaná do západní Evropy z britských ostrovů. První skinhead, zaregistrovaný autorem těchto řádek, byl tehdy zhruba dvacetiletý student pražské konzervatoře Daniel Landa, hojně se vyskytující v restauraci U městské knihovny v Praze 1, po večerech pak především ve vinárně Orlík. Podle tohoto podniku nazval svou první hudební skupinu, která začala propagovat do té doby v podstatě neznámý styl. Hudebně se od punkové hudby v zásadě nelišil, v textech se ale objevuje vlastenectví (především ve formě obdivu k husitskému válečnictví – např. píseň Vozová hradba), „definování“ skinheadství jako takového (píseň Skinhead), a také rasisticky laděné songy (Bílá liga). Z důvodů uvedených v předcházejícím odstavci se tato určitá tvrdost a agresivita líbí i velké části punkerů, kteří buď přímo vstupují do vznikající skinhead scény, nebo navštěvují koncerty Orlíku, který vystupuje i s punkovými kapelami. Není ani divu, jiná skinheadská tu není; Orlík se sblížil především s tehdy poměrně novou skupinou Tři sestry. V letech 1988 – 1990 tak existuje stav koexistence, tedy nejenom že skinheads a punks chodí na stejné koncerty, ale po sametové revoluci se i společně účastní prvních větších rasových střetů s Vietnamci, Araby (na pražském Václavském náměstí) a Rómy.

Skinheadská subkultura (mluvit v této době o nějakém „hnutí“ by bylo nemístné) rychle roste, v podmínkách totální restrukturalizace společnosti, vyvstávání nových problémů (především sociálních), a se zviditelněním léta komunisty přehlížené problematiky romské minority vzrůstá i jeho radikálnost. Růst počtu sympatizantů souvisí nepochybně se vznikajícím kultem skupiny Orlík, jejíž první deska z roku 1990 dobývá československé hitparády. Pivní siláctví, důraz na nacionalismus oproštěný od třídního boje, ostrý antikomunismus a pochopitelně frustrace z přístupu úřadů k Rómům byly motivy pro tehdejší teenagery chytivé. V roce 1991 dochází i k, celkem logickému, rozkolu mezi skinheady (opěvujícími vlastenectví, pořádek, čistotu a demonstrujícími odpor k drogám) a nihilistickými a sebedestruktivními punkery. Dochází k řadě násilných střetů vyprovokovaných stále sebevědomějšími skinheads, jako napadení punkerské pivnice U Pepíčka v Praze 10, napadání účastníků koncertu punkové skupiny Exploited, v květnu 1991 pak velká (a pro skinheads vítězná) rvačka na koncertě Branická žízeň, kde vedle punkových kapel vystoupil i Orlík a nově vzniklá, radikálně pravicová a rasistická kapela Braník. Mediálně nejznámější je bitka před pražským Výstavištěm, kde skinheads napadli demonstraci anarchistů.

Stále by to mohlo vypadat jako víceméně běžná řevnivost mezi dvěma „pouličními“ subkulturami, avšak skinheads se velmi záhy začali profilovat jako krajně pravicová subkultura, inklinující k autoritářským a antidemokratickým ideologickým koncepcím. Proč vlastně tato subkultura získala „hnědý“ nádech? Zde tedy několik slov z historie. Na počátku osmdesátých let přichází v Británii do módy „polozapomenutý“ skinheadský styl přelomu let šedesátých a sedmdesátých; oproti původnímu zcela apolitickému pojetí subkultury se již začíná část skinheads radikalizovat směrem doprava. Dochází k tomu zřejmě především ve spojitosti se zhoršením ekonomické situace a zvyšující se nezaměstnaností, postihující převážně málo kvalifikované mladé muže. Z tohoto stavu vinila část občanů přistěhovalectví, „ubírající“ práci rodilým Britům. Určitého potenciálu obsaženého ve fyzicky zdatných a vlastenecky laděných skinheads si zároveň povšimla některá politická seskupení hlásící se k extrémní pravici. Do formujícího se hnutí stále silněji pronikají myšlenky rasismu, antisemitismu a přímo neofašismu. Kolem roku 1982 se začíná část anglických rockových skupin vracet ke klasické hudební formě hospodských popěvků, tzv. oi hudbě (oi je hovorový pozdrav užívaný londýnskými dělníky). Postupně vzniká celá scéna, založená na hard rockové verzi jednoduchých, rytmických písní se sborovými refrény a texty, vypovídajícími o životě na periferii. Některé skupiny, napojené na nacionalistické a fašizující kruhy, počínají na této hudební bázi vytvářet v patriotických textech písní mýtus „ušlechtilého bílého světa“, který musí árijsťi rytíři chránit proti úkladům nepřátel. Tato extrémně pravicová a rasistická odnož rockové scény dostane později název (dodnes hojně používaný) "White Power Music".

S vlnou nacionalistických nálad začal stoupat počet trestných činů, zaměřených proti cizincům, přičemž většina pachatelů pocházela z řad skinheads. Ultrapravicová větev hnutí, vystupující zejména proti přistěhovalectví (ale například i proti homosexuálům), na sebe rychle strhává pozornost médií a společnost začíná skinheads jednoznačně odsuzovat. Od tohoto směru se distancují i stále existující nepolitičtí skinheads, pro které se tak výrazně zhoršuje klima – většina nepoučených je má pod vlivem zjednodušených mediálních tvrzení za neonacisty, zároveň čelí i nenávisti skutečných neonacistů. V této době (první polovina 80-tých let) se skinheadské hnutí dostává na kontinent a rychle zdomácňuje zejména v Německu, Itálii, ale i ostatních zemích. Dominantním se bohužel stává právě fašizující směr (který se v Německu pod vlivem jistých tradicí dostává na neonacistické pozice). Obdobná je i situace v dalších státech (Itálie, Španělsko, Belgie, Francie, Skandinávie). Vzniká silné celoevropské společenství, postavené na propojení ideových východisek (neonacismus, neofašismus), subkulturního stylu (jednotná image, symbolika, agresivita) a hudby (white

rock). V krátké době se hnutí šíří i do USA, kde má v některých oblastech ultrapravicové rasistické smýšlení silné kořeny.

V této situaci padá železná opona a s mnoha dalšími vlivy k nám proniká i skinheadství; do naší oblasti ovšem téměř výhradně z německé části Evropy a nikoli z Anglie. Především z tohoto důvodu je tradiční nepochitické a nerasistické pojetí skinheadského kultu v našem regionu téměř neznámé. To však neznamená, že zde nebyly pokusy o organizaci sílícího „hnutí“. První takové snahy byly vedeny mimo jiné i některými pražskými intelektuály, jako byl hudebník, malíř a právník Vladimír Franz a novinář Jiří X. Doležal (ti se však k tehdejšímu snahám udělat ze skinheads jakousi „skautskou milici“ v dnešní době příliš nehlásí). Pod vlivem tvorby Orlíku vzniká tzv. kališnictví, pokus o skutečně původní českou variantu skinheadství; šlo o spolky jako Jednota kalicha, Bratrské vlastenecké hnutí nebo nejznámější Vlastenecká liga. Kališníci se vyznačovali kromě důrazu na husitské tradice a ochranu pořádku a zákonnosti také protiněmeckou (a protifašistickou) rétorikou a snahou o umírněnost ve výrocích na adresu Rómů²²⁷. Ačkoli ani tato, ani jiné organizace tohoto období se většinou nedeklarovaly jako vysloveně skinheadské (Vlastenecká liga to dokonce přímo odmítala), členská základna sestávala v podstatě výhradně z příslušníků této subkultury.

Zároveň s nástupem kališníků ale někteří skinheadi upírají svou pozornost k jiným vzorům, než byli husité. Již počátkem 90.let se u části pražských skinheads objevují pokusy oživit předválečnou Národní obec fašistickou; uctívanou figurou je pro ně generál Gajda, ideologickými vzory pak fašistické autoritářské režimy Mussoliniho či Franka.. V severních Čechách se naopak konstituují spolky, považující se za „sudetácké“²²⁸ a inklinující už tehdy k (neo)nacismu německého stříhu. Další z krajně pravicových spolků byl například Národní front castistů, zajímavý tím, že mezi jeho zakladateli byli údajně stoupenci velmi okrajové skupinky tzv. nazipunks, tedy extrémně pravicových punkerů. Již v období počátku devadesátých let se ale některé spolky netajily neonacistickým zaměřením; příkladem může být Nacionálně socialistické hnutí Evropy, používající ve svých propagačních materiálech otevřeně nacistické symboly.

Důležitou roli sehrála původně brněnská organizace Vlastenecká fronta – byla to první registrovaná organizace svého druhu a zcela zásadní význam má v tom, že dokumentuje existenci úzkých kontaktů uvnitř české extrémní pravice, z nichž asi nejzajímavější jsou

²²⁷ Přesto byli ministerstvem vnitra zařazeni v roce 1995 na seznam extremistických organizací, proti čemuž vehementně protestovali. Vydání tohoto seznamu bylo vůbec provázáno problémy, neboť se na něm společně se skinheadskými a anarchistickými spolky ocitly i některé organizace ochránářské, např. Hnutí Duha.

²²⁸ Není příliš jasné, vzhledem k poválečnému odsunu, za potomky jakých „sudetáků“ se příznivci považovali.

kontakty mezi českými fašisty a teoretiky židozdnářského spiknutí, rekrutujícími se z ultrakonzervativních katolických kruhů. Vlastenecká fronta byla (na rozdíl od kališnictví) vcelku pozitivně přijímána otevřenými neonacisty.

V prvních porevolučních letech stojí za zmínku přinejmenším dvě další události. Na jaře 1991 se v Praze 4 skupina agresivních mladých skins vrací z restaurace a napadá kolemjdoucí, kteří je napomínají za hajlování (toto provokativní gesto je užíváno u ultrapravicových skinheads velmi často, především v opilosti). Napadených se zastává čerstvý navrátilce z exilu, sochař Opočenský, v následné púťce užije nůž a jeden ze skinheadů umírá. Aleš Martinů, jak se dotyčná oběť jmenovala, se stává prvním z martyrů české ultrapravice. Druhou událostí je pravděpodobně doposud největší hromadná rvačka mezi pravicovými skins a anarchisty, která se odehrála na Prvního máje v pražských Letenských sadech. Na každé straně se boje účastnilo několik set osob, přičemž převaha byla (na rozdíl od dřívějších střetů) na straně anarchistů. Ti byli také lépe organizováni, pro pouliční boj poučení svými německými kolegy a vyzbrojeni zápalnými lahvemi. Jen (opožděný) policejní zásah uchránil skinheady od skutečně krvavé porážky.

Na tomto místě by bylo vhodné zmínit ve stručnosti o vývoji anarchistického, resp. anarcho-autonomního hnutí po roce 1989 u nás. Nekomunistické protitotalitní levicové smýšlení existovalo i v disentu normalizačního období, ale k restauraci anarchismu jako takového došlo až v těsně před listopadem 1989. Vzniklo Československé anarchistické sdružení (ČAS), které hned po změně poměrů počalo vyvíjet činnost. Jejím těžištěm bylo vydávání vlastního časopisu A - kontra, vzniklého z undergroundového časopisu Kontra. A - kontra dosahovalo nákladu až 1000 kusů a rozšiřováno bylo i prostřednictvím Poštovní novinové služby. Šéfredaktorem byl Jakub Polák, zároveň vůdčí charismatická osobnost českého anarchistického hnutí (a také například „vojevůdce“ v bitce, popsáné v předchozím odstavci). Odštěpením od ČAS vznikla Anarchistická federace (AF), která se profilovala ještě vyhraněněji směrem k anarchokomunismu.

Kromě těchto dvou nejvýznamnějších organizací existovala řada menších skupin (např. Anarchosyndikalistická iniciativa); některé další byly zřejmě výtvorem několika málo jednotlivců (obdobně jako skinheadské spolky na opačné straně barikády) a neměly dlouhého trvání. V programových prohlášeních, uveřejňovaných na stránkách A - kontra se některé uchylují i k naznačování ochoty přejít do otevřené konfrontace se státní mocí - největší pozornost v tomto směru vzbudilo prohlášení tzv. Revoluční partyzánské autonomie z roku 1992. O skutečně fungující anarchistické federaci se dá, i podle samotných anarchistů, hovořit

až v roce 1995, kdy byla založena Česká anarchistická federace (po připojení slovenských anarchistů v roce 1997 přejmenována na československou - ČSAF), která funguje dodnes.

V tomto místě je třeba provést malý terminologický exkurs – některé radikální levicové skupiny se bránily být označovány za anarchistické, argumentujíc odlišnými názorovými východisky. Zároveň se řady např. protestních akcí účastní i jednotlivci a skupiny, u nichž nejsou na prvním místě ryze politické, ale spíše "aplikované" požadavky - příkladem jsou ekologická hnutí. Pro široký názorový proud, stmelovaný kritickým pohledem na ekonomický a politický model západního světa a z něj plynoucí životní způsob se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vžilo označení autonomní nebo alternativní scéna. Stoupenci tohoto směru politického smýšlení (zejména ti, kteří se snaží skutečně žít alternativním způsobem) se nazývají autonomy. Typickým příkladem, kdy se anarchoautonomní myšlenky prolínají s alternativním životním způsobem a kulturou, je squatting.

Squatt znamená nelegálně, tj. bez svolení majitele obsazený objekt komunitou nejčastěji mladých lidí. Tento způsob společenského protestu se rozmohl na přelomu 70. a 80. let v různých městech západní Evropy, uznávanou baštou hnutí se stal západní Berlín a zvláště jeho čtvrť Kreuzberg. V dobách největšího rozmachu zde fungovalo několik set obsazených domů, které jejich majitelé nevyužívali často ze spekulacních důvodů. Osazenstvo squattů tvořili nejenom mladí nezaměstnaní, bezdomovci, imigranti a podobně, ale i intelektuálně laděná mládež, pro kterou je tento způsob života šancí odpoutat se od vlivu rodičů a v praxi realizovat své představy o alternativním způsobu života. Některé squatty se ale staly i útočištěm narkomanů, asociálů nebo přímo kriminálních živlů. Squatting s sebou samozřejmě nesl řadu problémů - majitelé domů se pochopitelně snažili získat zpět kontrolu nad svým majetkem a s pomocí justičních, eventuálně policejních orgánů vystěhovat nechtěné obyvatele. To vedlo místy až k ostrým konfrontacím - k největšímu střetu došlo na podzim 1990 v Berlíně. Tehdy došlo při policejním vyklízení několika squattů k rozsáhlým bitvám s jejich obyvateli, podporovanými aktivisty autonomní scény. Po podobných zkušenostech se úřady snaží o nalézání kompromisních postupů v jednání s obyvateli squattů - hovoří se potom o tzv. legalizaci squattu, to znamená jsou stanoveny podmínky, za nichž lze dům obývat při placení buď nulového, nebo minimálního nájemného.

V České republice vznikaly squatty především v Praze, jeden z nejvýznamnějších, kde byla i redakce časopisu A-kontra, byl v Praze – Holešovicích. Pro alternativní kulturní scénu měl zásadní význam objekt Ladronka na Praze 6, kde se pořádaly koncerty, prostory se využily pro graffiti, workshopy, divadelní představení a výstavy. Od roku 1994 se vlekly spory o vystěhování (majitelem je Magistrát hlavního města); pomocí protestních demonstrací

a předkládání vlastních návrhů na využití (byla založena i Nadace Ladronka) se squatterům podařilo odvrátit několik termínů vystěhování. V roce 2000 se radnice rozhodla celý objekt definitivně vyklidit a squatteři byli za dramatických okolností vystěhováni²²⁹. Posledním z pražských squattů byl téměř deset let fungující squatt Milada, jehož existence se definitivně uzavřela v létě 2009. Je zřetelné, že nejenom u nás, ale i v západní Evropě má squatting svůj vrchol za sebou.

Celá devadesátá léta byla ve znamení násilných akcí skinheadských bojůvek. Nedomáhalo sice již k hromadným bitkám jako na počátku desetiletí, za opilými „trestnými výpravami“ ale zůstávali ranění a mrtví lidé. Mezi nejznámější patřily případy v Písku (kde skupina skinheads zahnila do řeky mladé Rómy a jeden z nich, T. Daniel, utonul), a ve Žďáru nad Sázavou, kde byl ve svém domě ubit (mimochodem zcela nekonfliktní) Róm T. Berki. Na konci roku 1997 byl v Praze zabit súdánský student H. Abdelradi, jehož smrt vyvolala (poprvé u nás) několik protirasistických demonstrací, kterých se zúčastnili i někteří politici. Ti nešetřili sliby, jak s „hnutím“ skinheads zatočí, zakážou ho apod., což je samozřejmě vzhledem k samotnému charakteru této dosti neuchopitelné skupiny nemožné. K aktivizaci policie však došlo, začaly být zpracovávány každoroční podrobné Zprávy o extremismu na území ČR; prověřována byla i činnost registrovaných sdružení, tíhnoucích ke krajní pravici²³⁰.

Většina sympatizantů ultrapravice však již v první polovině 90. let pochopila, že cesta k jejich sdružování nemůže vést skrze oficiální organizace. Ti nejmilitantnější ze skinheads proto založili pobočku americké (posléze mezinárodní) organizace Hammerskins Nation, která měla být jakousi „bojovou elitou“ hnutí, užívající konspirační metody práce. Důraz na pečlivé prověřování členů, budování fyzické kondice, výcvik se zbraněmi apod. činil z Bohemia Hammer Skinheads (BHS) první z potenciálně nebezpečných subverzivních ultrapravicových skupin u nás. Neonacistická ideologie hammer skins byla (vzhledem k americkému původu) méně orientována na německou Třetí říši, postavená ale na krajním antisemitismu, antikomunismu, rasismu a přesvědčení o nutnosti boje za „nadvládu bílého člověka“. Do českého prostředí tak přináší mnohé prvky a pojmy, které se stanou pevnou součástí ideologické výbavy všech po nich přicházejících nacionálně- socialistických organizací a spolků²³¹. Čeští hammer skins navazovali (minimálně v Praze) na činnost

²²⁹ Fenomén Ladronka mimochodem žije nadále, někteří z bývalých „obyvatel“ squattu pořádají pod hlavičkou agentury Ladrogang především punkové koncerty.

²³⁰ Vlastenecká fronta musela na základě těchto akcí poněkud přizpůsobit svůj program ve smyslu vypuštění xenofobií zavánějících pasáží.

²³¹ Například pojem RAHOWA (Racial Holy War – Svatá rasová válka) nebo 14 Words ("We must secure the existence of our people and a future for white children" – citát předního amerického rasistického aktivisty Davida Lanea)

Národní obce fašistické a byli aktivní při vydávání vlastních periodik a pořádání hudebních produkcí (viz dále), neboť část zahraničních krajně pravicových hudebních skupin byla na tuto mezinárodní organizaci napojena. Členové se účastnili i násilných akcí a v souladu s doktrínou o nutnosti vypuknutí války za přežití bílé rasy shromažďovali zbraně (až fetišistický vztah ke zbraním všeho druhu je koneckonců pro neonacisty typický). BHS např. spolupracovali i s (nepříliš dlouho existující) českou pobočkou Ku-Klux-Klanu.

Na začátku druhé poloviny devadesátých let vznikla u nás pobočka další mezinárodní skinheadské organizace, tentokrát původem z Británie – Blood & Honour²³². Tato významná distribuční síť neonacistických hudebních nosičů byla založena v roce 1987 guru britských nazi skins Ianem Stuartem Donaldsonem. V České republice vydávala několik periodik a především pořádala koncerty, kterých bylo za tři roky zhruba dvacítko. Násilné akce tato skupina v podstatě nevyvolávala, plně soustředěna na distribuci hudby, časopisů a dalších ideologicky laděných materiálů. V roce 1999 byla organizace ochromena a v podstatě rozbita policejním zásahem.

Personálně i ideově navázala na pražskou pobočku Blood & Honour organizace Národní odpor, konstituovaná koncem 90. let. Tato militantní skupina se od počátku profilovala dvojitým způsobem – pořádáním demonstrací a pochodů k nejrůznějším příležitostem, tedy jakousi „viditelnou propagandou“, na druhé straně pak fyzickým atakováním ideových protivníků. Někteří z aktivistů v tomto „pouličním boji“ pravděpodobně nacházeli důležité naplnění. Národní odpor se od počátku snažil o úzké kontakty s německou neonacistickou scénou, včetně pokusu založit u nás (a oficiálně registrovat) organizaci Junge Nationaldemokraten (podle vzoru německé mládežnické organizace přidružené ke krajně pravicové NPD). V čele organizace neformálně stál F. Vávra, již tehdy známý a aktivní neonacista. Kolem roku 2000 se Národní odpor pokusil o více politickou linii začleněním do tehdy vzniklého Národně sociálního bloku²³³, což však nemělo dlouhého trvání. Postupem let přešel Národní odpor k taktice „svobodného nacionalismu“ (viz dále) a nadále zůstal klíčovou strukturou české ultrapravicové scény.

Nejdůležitějšími kanály, kterými v období devadesátých let proudily informace k příznivcům i mladým adeptům krajní pravice, byly amatérsky vytvářené časopisy, takzvané fanziny²³⁴. Těch vycházelo v průběhu porevolučního desetiletí velké množství; některé měly život jepičí, jiné si získaly uvnitř komunity renomé. Obsahově, graficky a jazykově měly

²³² Blood & Honour Division Bohemia

²³³ V tomto textu se úmyslně nezabýváme genezí a činností politických stran a hnutí krajně pravicové nebo nacionalistické orientace.

²³⁴ Tento model pochopitelně využívaly i další subkultury, včetně anarchistů.

různou úroveň, ideologicky se vesměs pohybovaly na ose rasismus – antisemitismus – odpor k liberální demokracii. Kontaktní adresou byly poštovní schránky, což jejich tvůrcům poměrně dlouho zabezpečovalo jistou ochranu před policejní pozorností. K distribuci také docházelo na koncertech a jiných masovějších setkáních pravičáků. Jen pro ilustraci několik názvů těch významnějších fanzinů: Árijský boj, Poslední legion, Rahowa, Hammer News, Národní boj, Nový řád...

Vedle samizdatových časopisů, šířících rasovou zášť, xenofobii a intoleranci měly mezi prostředky propagace této ideologie dominantní místo koncerty hudebních skupin. Rockové skupiny, myšlenkově spřízněné s výše uváděnými hnutími, měly (a mají) rozdílnou úroveň co do kvality hudebního výrazu, jedno však mají společné - jejich texty mají za cíl burcovat v posluchačích "bílou hrdost" a touhu bojovat za svou rasu a národ. Koncerty, na nichž většinou vystupuje několik spřízněných kapel²³⁵ a které jsou v životě radikálů vrcholnými událostmi, mají v zásadě dvojí funkci: texty písní a celková atmosféra akce mají významný indoktrinační charakter zejména vůči novým členům, a dochází zde k navazování nových kontaktů (a to i do ciziny), výměně informací o probíhajících i plánovaných aktivitách a tedy k celkovému upevňování organizovanosti hnutí. V neposlední řadě zde také byly distribuovány časopisy, nahrávky, trička a další propagační předměty²³⁶. Koncerty obecně jsou velmi vítaným zdrojem příjmů pro krajně pravicová sdružení, ze kterých pak mohou financovat svou činnost (kromě propagace, letáků apod. také podporu uvězněných členů). Jak to ale s penězi bývá, právě fakt, jaká část zisku je použita na „hnutí prospěšné“ účely, býval mezi aktivisty předmětem sporů.

V praxi bývají tyto hudebně - ideologické produkce již od devadesátých let pořádány podle stejného modelu - jako soukromé akce, kdy jsou do pronajatého objektu vpouštěny pouze osoby s pozvánkami nebo v doprovodu "ručitele". Je proto velice nesnadné monitorovat vlastní průběh těchto akcí a role policie se omezuje na dohled nad veřejným pořádkem před a po akci. Existují sice doklady o tom, že na koncertech dochází k porušování zákonů, především §261 tr.zák.(konkrétně např. takzvaným "hajlováním"), orgány činné v trestním řízení však (zejména v minulosti) neměly dostatek důkazů (někdy snad ani iniciativy si je opatřit). V současnosti bývá typický průběh (u koncertů, o kterých se bezpečnostní orgány předem dozví) ten, že veškerí návštěvníci jsou před akcí perlustrováni a koncert je ihned po skončení policejně ukončen. Nejznámější české a slovenské skupiny,

²³⁵ Nejvíce ceněné jsou ty produkce, kde vedle tuzemských skupin vystupuje alespoň jedna zahraniční „hvězda“ žánru – v průběhu času do České republiky zavítala řada extremisty ceněných hudebních skupin.

²³⁶ Díky zvýšené aktivitě policie, která před akcemi monitoruje příjíždějící automobily, je však tento prodej v současnosti utlumen.

věnující se žánru „white power“ hudby byly tyto: Buldok, Diktátor, Vlajka, Excalibur, Krátky proces (dnes Juden Mord), Hlas krve a další.

Aktivita jak krajní levice, tak pravice, si vyžádaly také změny v organizaci policejní práce. U policejních útvarů byly od poloviny 90. let zřizovány posty specialistů na extremismus, kteří byli intenzivně vzděláváni, především v oblasti symboliky krajně pravicových hnutí, možnostech postupu při pořádání veřejných akcí extremisty a podobně. Jsou vydávány metodické příručky a manuály. I v dalších resortech nastal boom zájmu o tuto problematiku, školení absolvují státní zástupci, soudci, sociální pracovníci, kurátoři, výchovní poradci ve školách a další profese.

Tak zajímavé a nové téma samozřejmě neušlo ani zájmu společenských věd. Jako jedno z prvních pracovišť se touto problematikou zabývá Institut pro kriminologii a sociální prevenci, který v letech 1995 - 1996 uskutečnil za využití řady metod velký výzkum, jehož závěrečná zpráva vychází pod názvem Extremismus mládeže v České republice. Rychle toto téma zvedá také katedra politologie brněnské Masarykovy university, kde se pravicovým extremismem zabývá ve své bakalářské práci M. Mazel²³⁷. Na tomto pracovišti také vychází v roce 1998 sborník Politický extremismus a radikalismus v České republice. Jeden z jeho spoluautorů, dr. M. Mareš, se postupně stává hlavní autoritou v „extremistických bádáních“ u nás; jeho monografie Pravicový extremismus a radikalismus v ČR je zatím nejobsáhlejší a nejzdařilejší publikací na zmíněné téma. Autor se také stal soudním znalcem v oboru kriminalistika, se specializací právě na radikální politické projevy.

Tématu se postupně věnuje řada studentských prací na různých oborech, od právnických fakult po pedagogii a žurnalisty. Právě publicistika čerpá z tohoto „vděčného“ tématu často, a to nejenom deníkové zpravodajství (především po násilných projevech neonacistů), ale i obsáhlé časopisecké články. Například časopis Týden věnoval na jaře 1998 tématu s titulkem Čeští fašisté útočí celou titulní stranu čísla; zřejmě byla vazba na několik měsíců starou rasovou vraždu súdánského studenta.

Boji proti extrémistickým aktivitám (tedy převážně až výhradně těm pravicovým) se věnovala v průběhu let i řada občanských sdružení. Naprosto zásadní úlohu v devadesátých letech mělo sdružení Hnutí občanské solidarity a spolupráce (HOST), vedené někdejšími disidenty S. Pencem. V následujícím desetiletí dominuje mezi nestátními subjekty v boji proti neonacistickým aktivitám sdružení Tolerance a občanská společnost, představované především K. Kalibovou a O. Čáskem; toto sdružení je zaměřeno především na důsledný

²³⁷ Po skončení studia se tento odborník stal vysoce postaveným úředníkem ministerstva vnitra, se specializací právě na tuto problematiku.

monitoring neonacistických aktivit²³⁸. Dále je aktivní např. Český helsinský výbor nebo humanitární organizace Člověk v tísni.

Na levici došlo v období druhé poloviny devadesátých let k několika klíčovým událostem. Za první můžeme považovat policejní zákrok v pražské klubu Propast, kde se scházeli především punkeři, antifašisté a nefašističtí skinheadi. Zákrok byl vedet velmi razantně a nikdy nebyly dostatečně osvětleny ani jeho důvody, ani excesy při jeho provádění. Ještě větší vliv na radikalizaci části autonomní scény měly takzvané streetparty – především pražská Global street Party z roku 1998. Tento model netradiční demonstrace, propojující hudbu, tanec, zábavu a zábor ulice s politickým (antikapitalistickým, antiglobalizačním) poselstvím, převzaly naše anarchistické organizace ze západního světa. Street party se zúčastnilo několik tisíc mladých lidí, včetně radikálního jádra pražských anarchoautonomů²³⁹. Právě ti zřejmě mají na svědomí pouliční výtržnosti na konci pochodu (poškození provozoven nadnárodních řetězců rychlého občerstvení). Policie zareagovala opožděně, o to však agresivněji - velké množství lidí, kteří se nijak neúčastnili demolování, bylo napadeno policisty, často byli zbiti apod. K dalšímu násilí ze strany policie došlo v celách předběžného zadržení. Ani v tomto případě nebyl nikdo z policistů potrestán, špatná pověst policie u alternativní mládeže se tím prohloubila.

Anarchisticko – autonomní skupiny pořádají každoroční prvomájové oslavy, ty skutečně masové proběhly většinou před koncem milénia. Zřejmě nejnásilnější První máj (kromě již zmíněného v roce 1992) byl ten v roce 1999 – ultrapravice si totiž včas (a pochopitelně jako záměrnou provokaci) pro svou manifestaci vyhradila Střelecký ostrov v Praze, tradiční místo prvomájových akcí levice. Při manifestačním průvodu pravičáků došlo k pokusům o jejich napadení ze strany radikální levice, čemuž zabránily přítomné policejní síly. Rozzuření touto situací napadali autonomové policisty a u Národního divadla došlo i na převrácené a zapálené služební vozy policie. To byla koneckonců situace typická pro řadu pouličních akcí v mnoha městech: některá osoba z extrémní pravice²⁴⁰ řádně nahlásí demonstraci či pochod na nějaké „nezávadné“ téma (jako je např. boj proti drogám nebo za posílení zákonnosti), akce se ukáže být manifestací pravicových radikálů, s účastí vyslovených neonacistů, přičemž ultralevice v předstihu svolá kontrademonstraci. V pochopitelné obavě před násilnostmi v případě konfrontace obou skupin policie tyto oddělí, přičemž „černý petr“ útočníka zůstane v rukou antifašistům, kterým se neonacisté vysmívají z bezpečí policejního kordonu. Tento průběh

²³⁸ Nelze nezmínit, že tyto aktivity jsou spojeny se značnou dávkou nasazení a osobní odvahy.

²³⁹ V tomto, stejně jako v jiných podobných případech, se anarchisté posléze snažili svalit zodpovědnost na údajné policejní provokatéry.

²⁴⁰ Dříve jako ohlašovatel vystupovaly některé z organizací, po roce 2000 to téměř vždy bývá fyzická osoba.

pak býval ve veřejné diskusi někdy traktován jako „police chrání fašisty“ a opět významně snižoval prestiž policie u alternativně laděné mládeže.

Ve stručném výčtu některých „mezníků“ nelze vynechat události při pražském summitu Světového měnového fondu v roce 2000. Praha se tehdy ocitla ve středu dění nejen světového finančnictví, ale i antiglobalizačních protestů, jejichž mediální ohlas, zdá se, převážil. Masivní bitky s policejními silami (které musely být kvapně posilovány), škody na majetku (byť často zveličované), dobrá organizace protestů a jejich propracovaná taktika – to vše tu v podstatě nikdy předtím nebylo. Význam těchto událostí pro českou (nejenom) kriminologii ale není nijak zásadní, protože hybateli událostí byli především zkušení zahraniční antiglobalizační aktivisté. To se naplno ukázalo o dva roky později, kdy při konferenci NATO (policejní a mediální masáž před akcí připomínala téměř vyhlášení výjimečného stavu) při neúčasti zahraničních matadorů k žádným závažnějším problémům nedošlo.

V podobné době jako neonacistický Národní odpor vzniká i na straně krajní levice militantní a poměrně výkonná skupina, která svůj vliv uplatňuje až do dnešních dnů. Antifašistická akce, neboli AFA či Antifa, je původně nikoli organizace, ale spíše funkční princip boje proti pravicovým radikálům. Vznikl v Německu jako pokus o odpověď na násilné akce neonacistů za použití stejných metod. Antifa se snaží charakterem své činnosti zbořit zavedené vnímání antifašistů jako salónních intelektuálů nebo zfetovaných punkerů bez schopnosti konkurovat skinheadům (obecně ultrapravici) v pouličních bitkách. V českém prostředí vsadila jednak na napadání přívrženců krajní pravice (na demonstracích, ale i např. v místě jejich bydlišť), jednak na rozkrývání jejich identit a jejich zveřejňování. K aktivitám Antify patří tedy kromě pouličního násilí („konfrontace“ neonacistů nebo těch, kteří jsou bojůvkami za ně považováni) především „internetová špionáž“ – především formou vlamování se do e-mailových schránek, uzavřených diskusních fór a podobně, s cílem m.j. vnést rozkoly dovnitř NS scény. Proto bývá Antifa obviňována ze strany ultrapravice ze spolupráce s bezpečnostními složkami, s „židovskými médii“ apod.

Kolem roku 2000 dochází k významné změně při propagaci politických názorů na obou stranách spektra. Je to přesun propagandy od papírových časopisů (fanzinů) na Internet, čímž se (především pravice) snaží zamezit trestním postihům za „podporu a propagaci“ (servery poskytovatelů těchto webových stránek jsou mimo naše území). Novela trestního zákona z roku 2000 totiž zpřesnila např. §260 tr.zák., kdy se tím zamezilo některým účelovým argumentům obhajoby (např. že hlásání zášti vůči Rómům nemá rasový charakter, neboť

antropologicky jde o stejnou rasu)²⁴¹. Je také zavedena nová skutková podstata, která (podobně jako v dalších evropských zemích) staví mimo zákon popírání totalitních genocid²⁴².

V roce 2002 nabyla účinnosti další novela, která rozšířila nebo zpřísnila skutkové podstaty některých dalších trestných činů tak, aby poskytovaly trestněprávní ochranu před závažnými útoky pro příslušnost k etnické skupině. Nejvýznamnější je však stanovení přísnějšího postihu u trestného činu vraždy podle § 219 odst. 2, kde je možno za čin vraždy spáchaný na jiném pro příslušnost k etnické skupině uložit až výjimečný trest.

Druhá polovina první dekády tohoto století je u extrémní pravice charakteristická dvěma trendy. Na jedné straně je to využití stávající strany (konkrétně Dělnické strany) k jejímu faktickému ideologickému „převzetí“ neonacisty a využití jako legální platformy pro hlásání příslušných postojů a jako zástěrky při pořádání pouličních vystoupení. Na straně druhé ultrapravice výrazně směřuje od vytváření hierarchických organizací k taktice „leaderless resistance“, tedy činnosti decentralizované do podoby místních buněk, obtížně infikovatelných bezpečnostními složkami. Tento takzvaný „autonomní nacionalismus“ (také „svobodný nacionalismus“) přebírá paradoxně řadu funkčních prvků z činnosti ultralevice. Patří sem kromě výrazného (již delší dobu existujícího) odklonu od skinheadské image²⁴³ zejména přistoupení k strategii zvané „Black bloc“ – tedy jednotného oblečení účastníků všech akcí do černého oblečení, čepic a slunečních brýlí, s cílem ztížit jejich identifikaci.

Autonomní nacionalisté²⁴⁴ se výrazně inspiroují moderními styly a chtějí se viditelným způsobem odlišit od zbytku pravicově extremistické scény – především od politických stran a skinheadské scény. Prohlašují, že „nehraje žádnou roli, jakou hudbu člověk poslouchá, jak dlouhé má vlasy, nebo jaké kalhoty obléká“. Proto se snaží využívat i současné (sub)kulturní styly, jako je hiphop, grafitti nebo hardcore.

Kromě podobnosti ve stylu oblečení a strategie se autonomní nacionalisté přibližují levicovým autonomům i ve stylu rétoriky – část pravicově extremistické scény jim vytýká, že si půjčují „levičáckou“ terminologii. Ideologická báze Autonomních nacionalistů spočívá,

²⁴¹ §260: Kdo podporuje nebo propaguje hnutí, které prokazatelně směřuje k potlačení práv a svobod člověka nebo hlásá národnostní, rasovou, náboženskou či třídní zášť nebo zášť vůči jiné skupině osob, bude potrestán odnětím svobody na jeden rok až pět let."

²⁴² 261a: Kdo veřejně popírá, zpochybňuje, schvaluje nebo se snaží ospravedlnit nacistické nebo komunistické genocidium nebo jiné zločiny nacistů nebo komunistů proti lidskosti, bude potrestán odnětím svobody na šest měsíců až tři léta."

²⁴³ Důležitosti pro neonacisty nabývají nové oděvní značky, vytvářené přímo sympatizanty této scény – ze zahraničních především Thor Steiner, z tuzemských například Graesel, Nibelung... Touto problematikou se zabýval výzkum Českého helsinského výboru z roku 2007 s názvem „Víš co nosíš?“

²⁴⁴ Jde zároveň o název „bojové taktiky“ a existujícího sdružení pravicových radikálů, používajícího např. vlastní webové stránky

podle hesla „nová, svobodná, národní a sociální společenská forma“, v hájení levého křídla národního socialismu. Staví se proti parlamentní demokracii a do protistátní a protizápadní pozice. Antisemitismus je maskován především kritikou státu Izrael za „porušování lidských práv Palestinců) – i zde nacházíme shodu s myšlenkami krajní levice. Používají se termíny jako svoboda slova, disent, politická policie, ideozločiny.

Dochází z propojení některých „starých skins“ a pravicových hooligans s novými ideology (poměrně vzdělanými, ovládajícími angličtinu) a mladými nacionálně - socialistickými radikály bez subkulturních kořenů. Mimo velká města ale nacházíme v ultrapravicové scéně stále skinheads – někdy bývají nazýváni. „agroskins“, což je posměšné označení, zavedené původně antifou. Současně Národní odpor (důležité buňky má především na Vysočině, v Brně, Praze) také inicioval vznik bojůvek Anti-antifa, určených k útokům na ideologické protivníky. Cílem je zvrátit stav, kdy v průběhu prvního desetiletí tohoto století získávají antifašističtí militanti postupnou převahu v „boji o ulice“. V těchto skupinkách aktivisté Národního odporu často spolupracují s rasistickými chuligány²⁴⁵.

Dochází k další vlně pořádání pouličních vystoupení, již ne vždy policií a městy tolerovaných – 1. máj 2007 Brno, tzv. křišťálová noc 2007 v Praze. Při nahlašování podobných akcí dochází ze strany svolavatelů k účelovému využívání liberálního shromažďovacího zákona, případné zákazy akcí jsou extremisty napadány soudními žalobami²⁴⁶. Státní orgány se snaží reagovat zpřísněním shromažďovacího zákona (což ale někdy vyvolává kritiku lidskoprávních organizací). Například účastníci shromáždění měli často v jeho průběhu obličej zakrytý tak, že byla v podstatě znemožněna jejich identifikace. Povinnost odkrýt obličej měli pouze tehdy, pokud proti nim policie činila zákrok. Přijetím novely (2008) došlo k tomu, že účastníci shromáždění nesmějí mít obličej zakrytý způsobem ztěžujícím nebo znemožňujícím jejich identifikaci po celou dobu shromáždění. Pokud účastníci shromáždění tuto povinnost nesplní, je možné takovéto shromáždění rozpustit²⁴⁷.

Pomyslných vrcholem masových pouličních vystoupení byl Janov 2008 - pod rouškou Dělnické strany se zde neonacisté (pod vedením Národního odporu a Autonomních nacionalistů) pokusili napadnout romské ghetto. Kromě tvrdého boje demonstrantů proti pořádkovým silám (což bylo dříve doménou anarchoautonomních radikálů) byla pro stát

²⁴⁵ Ti jsou volnou součástí ultrapravicové scény odjakživa, ale pro svou někdy nekontrolovatelnou agresivitu mají své kritiky i mezi neonacisty. V některých případech jsou ale členové chuligánských bojůvek zároveň členy neonacistických spolků (typicky např. v Brně).

²⁴⁶ Dne 19. ledna 2008 se měl v Plzni uskutečnit pochod pravicových extremistů „za svobodu shromažďování a svobodu slova“, který zakázal plzeňský primátor. Díky rozhodnutí krajského soudu, který shledal zákaz protiprávním, se pochod nakonec uskutečnil v náhradním termínu.

²⁴⁷ Jak bylo ale zmíněno, extremisté se snaží toto ustanovení obcházet nošením jednotného černého oblečení a slunečních brýlí.

překvapením podpora místního neromského obyvatelstva čtvrti. Snaha akce zopakovat – např. roku 2009 v Krupce – jsou již neúspěšné.

Tyto události představují další impuls pro státní sféru ve snaze upravit shromažďovací zákon. Odbor bezpečnostní politiky MV ČR vydává v roce 2009 manuál pro obce²⁴⁸, jak postupovat v případě, že je na jejich území nahlášena „problematická“ veřejná akce, a to včetně zdůvodnění jejího zákazu. Důležitým prvkem je především „odchýlení od nahlášeného účelu shromáždění“. Policie v posledních letech definitivně přestává být jakýmsi „nevysloveným spojencem“ pravicových radikálů (jak to oni sami dříve možná pociťovali). Do kontextu tohoto postupu patří i zrušení Dělnické strany (na druhý pokus) a naposledy velký policejní záťah na „ideology“ krajní pravice v letech 2009 / 2010. Po řadě skandálů, ukazujících na přítomnost pravicových radikálů v armádě²⁴⁹ byla i zde přijata novela, kdy „usvědčený“ sympatizant odchází z armády bez výsluh. Důležitým okamžikem bylo objasnění tzv. „kauzy Vítkov“ - brachiální nevyprovokovaný útok, který si navíc vyžádal těžké zranění dítěte, měl pro vnímání pravicově – extrémní scény veřejností závažné negativní důsledky.

Otázkou je, jak postupovat dále. Slovenské zkušenosti s „protiextremistickým zákonem“, který u našich sousedů platí, nejsou nijak zvlášť povzbudivé. V Německu došlo po roce 2000 ke zpřísnění již tak přísné legislativy, které je přímo cíleno na pravicově extremistické organizace. Soudy mohou udělovat tvrdší tresty, rozšířila se definice trestného činu podněcování k násilí a rasové nenávisti i na výroky hanobící celé skupiny a menšiny. Přesto se nezdá, že by se popularita těchto skupin zásadně snížila. Další cestou jsou „osvětové“ kampaně v médiích a ve školách, hrazené z veřejných zdrojů (např. Neo_nácek) – ty však mají podle svých kritiků diskutabilní účinnost. Přesto je cílené působení na mladou generaci, především ve školní výuce, zřejmě základní metodou postupu proti extrémním ideologiím všech barev. Stranou pozornosti státu ale nesmí zůstat fakt, že přehlížení nebo neefektivní řešení některých, především sociálních, otázek dodává extremistům stálý přísun argumentů pro jejich demagogie.

²⁴⁸ Brožuru „Nezvaní hosté“ na toto téma připravila pro obce i organizace Člověk v tísni.

²⁴⁹ Přítomnost osob s extrémně pravicovými názory v profesionálních armádách je ovšem dlouhodobě známá – a nepřekvapivá - skutečnost.

Veřejnost a kriminalita

Názory a postoje veřejnosti ke kriminalitě a kriminální politice patří k jednomu z nejčastějších témat kriminologických výzkumů ve většině vyspělých zemí světa. Důvodů je více, avšak jeden se jeví jako zcela zásadní – jsou to právě občané, kdo v demokratickém systému hraje ústřední roli z hlediska fungování systému kontroly kriminality. Pokud neoznamují delikty, jichž se stali obětí nebo svědkem, případně nespolupracují při vyšetřování a prokazování trestné činnosti, je celkový chod justičního systému prakticky nemožný. Je proto nutné, aby ve vztahu veřejnosti k práci orgánů činných v trestním řízení panovala alespoň základní důvěra, a aby principy, na nichž justiční systém staví, nebyly v příkrém rozporu s tím, jak si prosazování spravedlnosti představují běžní občané²⁵⁰. Kriminologové jsou pak často těmi, kdo se pomocí různých výzkumných metod pokoušejí obraz veřejného mínění zachytit a zprostředkovat. Poznatky, které z jejich studií vyplývají, jsou velmi rozporuplné. Takřka vždy ale zrcadlí skutečnost, kterou příhodně vystihl známý finský kriminolog K. Aromaa. Podle něj je kriminalita oblastí, pro níž jsou typické slabé vědomosti či znalosti, avšak zároveň silné postoje a názory²⁵¹.

Výzkumy, které v uplynulých letech provedl Institut pro kriminologii a sociální prevenci, uvedený výrok v mnohém potvrzují. Respondenti nám nejednou upřímně přiznali, že nemají dostatek informací o stavu či struktuře kriminality, o konkrétní náplni práce jednotlivých složek justičního systému nebo o aktuální výši trestů, které jsou u nás za zločiny udělovány, a o jejich praktickém výkonu. Současně ale byla většina z nich bytostně přesvědčena, že kriminalita rok od roku dramaticky stoupá, v její skladbě dominují závažné násilné trestné činy, orgány činné v trestním řízení plní svou funkci nedostatečně, systém sankcí je příliš mírný a výkon nejprísrnějšího trestu, tedy odnětí svobody, se u nás podobá pobytu v příjemném rekreačním zařízení, zdarma nabízejícím chutnou stravu, zdravotní péči i bohaté kulturní vyžití. Sluší se ovšem dodat, že čeští občané se v těchto názorech ani

²⁵⁰ Srov. Wood, J., Gannon, T.: Public opinion and criminal justice. Cullompton: Willan Publishing 2009, str. 33.

²⁵¹ Příspěvek přednesený na Stockholmském kriminologickém sympoziu, 22. června 2009.

v nejmenším neliší od občanů v jiných zemích, neboť k prakticky totožným výsledkům dospívají také výzkumy zahraniční²⁵².

První dojem, který si o veřejnosti na základě podobných studií učiníme, je jednoznačný. Občané se nám budou nutně jevit jako velmi punitivně naladěni, neboť nepřehlédnutelným prvkem v mnoha výzkumných zprávách je jejich úpěnlivé volání po celkovém zpřísnění trestní represe. Nemalá část by dokonce uvítala, aby se do našeho zákonodárství vrátila nejprísnější myslitelná sankce, tedy trest smrti. Šetření Centra pro výzkum veřejného mínění, které toto téma kontinuálně sleduje, naznačují, že pro absolutní trest jsou v České republice dlouhodobě dvě třetiny obyvatel. Ze stejného zdroje můžeme získat také informaci, že 55 % našich občanů považuje tresty za příliš nízké u postihování obecné kriminality, 64 % u kriminality hospodářské a 83 % u kriminality násilné.²⁵³

Příčin, proč občané o kriminalitě a její kontrole smýšlejí právě takto, je nepochybně více. Jednou z nejpodstatnějších může být již zmíněná malá informovanost. Domnívá-li se většina veřejnosti, že kriminalita u nás rok od roku nebezpečně stoupá a navíc ji charakterizuje vysoký podíl násilných trestných činů, pak za jeden z hlavních důvodů takového stavu může považovat liknavý přístup odpovědných institucí k jejímu řešení. Je ostatně známo, že relativně velká část občanů si vytváří dosti nerealistické představy o přímé vazbě mezi přísností trestů na straně jedné, a celkovou mírou kriminality na straně druhé. Jinými slovy řečeno, víra veřejnosti v účinek odstrašování potenciálních pachatelů hrozbou vysokého trestu je v nápadném nesouladu s tím, co o efektivitě generální prevence vypovídá většina kriminologických výzkumů i běžných poznatků z praxe. Paradoxně přitom platí, že ani citelným zpřísněním sankcí se občanům zavděčit nelze. O příslušných reformách totiž mnohdy ani nevědí, neboť se ukazuje, že kritický přístup k výši trestů nadále přetrvává také v zemích, které se vydaly cestou zvýšené represe (například USA nebo Velká Británie)²⁵⁴.

Nespokojenost veřejnosti s justiční praxí může být do jisté míry dána rovněž tím, že s orgány činnými v trestním řízení nesdílí některé základní principy či zásady. Patrně nejvíce to platí o nutnosti dodržovat nejen práva poškozených, ale i pachatelů. Některé výzkumy potvrzují, že jakékoli překážky, bránící okamžitému potrestání potenciálního viníka, považuje řada občanů za projev slabosti celého systému. Dowdsova studie z poloviny devadesátých

²⁵² Přehled některých z nich viz např. Roberts, J., Hough, M.: *Understanding public attitudes to criminal justice*. Maidenhead: Open University Press 2005.

²⁵³ Viz tisková zpráva Centra pro výzkum veřejného mínění: *Občané o policii a výši trestů*. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR 2005.

²⁵⁴ Srov. Roberts, J., citované dílo.

let²⁵⁵ názorně ukázala, že na rozdíl od právníků většinu veřejnosti netrápí ani tak rizika justičních omylů, založených na odsouzení nevinného, jako spíše hrozba, že bude nedopatřením propuštěn někdo, kdo se kriminálního deliktu dopustil. Procesní postupy, jichž se orgány činné v trestním řízení při projednávání kriminálních deliktů drží, tak v očích mnoha občanů mohou nabývat rysů neopodstatněného nadřezování zločincům, a to na úkor jejich rychlého a spravedlivého potrestání.

Velké části veřejnosti chybí osobní zkušenost s institucemi, zabývajícími se kontrolou kriminality. I to může hrát při hodnocení dotčené oblasti svou roli. Orgány činné v trestním řízení jsou poněkud diskvalifikovány, porovnáme-li důvěru, kterou v ně občané vkládají, s důvěrou v instituce z jiných oblastí společenského života. Jako příklad lze uvést školství a zdravotnictví. Také k jejich celkovému chodu se mnozí vyjadřují kriticky a diskutuje se o nešvarech různého druhu, které je sužují, avšak názor a postoj respondenta může pozitivně ovlivnit osobní zkušenost s lékařem, kterého navštěvuje, nebo s učitelem, věnujícím se jeho dětem. Podobné kontakty s policisty, státními zástupci nebo soudci má však jen málokdo. Pokud k nim dojde, často je provázejí silné negativní emoce, spojené s vyšetřováním a projednáváním trestného činu.

Chybějící osobní zkušenosti umocňují fakt, že značnou úlohu při formování názorů a postojů občanů ke kriminalitě a boji s ní sehrávají média. Naprostá většina veřejnosti získává informace o zločinu právě z nich. Je přitom známo a mnoha kriminologickými studiemi doloženo, že obraz trestné činnosti, který média nabízejí, je oproti realitě natězkreslen. Novináři se přednostně zajímají o delikty, které splňují nároky pro publikum přitažlivé, a tím zpravodajsky cenné informace. Ačkoli v celkové struktuře kriminality převládají spíše méně závažné majetkové trestné činy, v médiích je pozornost přednostně věnována zločinům násilného charakteru. Za již klasickou je dnes považována studie J. Dittona a J. Duffyho z počátku osmdesátých let 20. století, zabývající se regionálním zpravodajstvím o kriminalitě ve Skotsku²⁵⁶. Autoři ve shodě s výše uvedenými skutečnostmi prokázali, že ačkoli na závažné zločiny násilného charakteru připadalo ve statistikách ve zkoumaném období pouze 2,4 %, média jim věnovala 45,8 % veškerého prostoru, vyhrazeného informacím o trestné činnosti. Podobně byly komparovány policejní statistiky s novinovým zpravodajstvím v americkém Chicagu²⁵⁷. Bylo zjištěno, že přestože se vraždy na

²⁵⁵ Dowds, L.: The long-eyed view of law and order: a decade of british social attitudes survey results. London: Home Office 1995.

²⁵⁶ Ditton, J.; Duffy, J.: Bias in newspaper reporting of crime news. In: British Journal of Criminology. 1983, roč. 23, č. 1, s. 159-165.

²⁵⁷ Srov. Jones, S.: Criminology. Oxford: Oxford University Press 2006.

celkové struktury kriminality podílely 0,2 %, v populárním listě Chicago Tribune na ně připadla každá čtvrtá zpráva o zločinu. Pro majetkovou kriminalitu, tvořící většinu registrovaných trestných činů, naopak v kriminálním zpravodajství zbyla lehce přehlédnutelná čtyři procenta.

Kromě samotného typu trestné činnosti poutají zájem novinářů i některé významné charakteristiky pachatele a oběti. Větší šanci objevit se ve zpravodajství mají trestné činy, týkající se dětí a mládeže nebo známých osobností, stejně jako ty, které budou publikum šokovat absencí jakéhokoli racionálního motivu pachatele, sexuálním podtextem či rysy nahodilosti, z nichž lze získat dojem, že podobná událost může potkat kohokoli z nás²⁵⁸. Typického pachatele si i díky tomu řada občanů představuje jako nebezpečného a iracionálního „cizince“, a to i přes to, že nejzávažnější skutky typu vražd či znásilnění naopak často charakterizuje předchozí vztah mezi obětí a pachatelem. Kriminální zpravodajství je navíc záměrně plné emocí a barvitých obrazů, neboť i to je zárukou zvýšeného zájmu publika. Tento fakt se následně podepisuje na celospolečenské diskusi o zločinu, neboť jak zcela oprávněně podotýká D. Indermaur²⁵⁹, kdo nechce, aby v ní jeho hlas zanikl, musí se na tento emocionální tón připravit, ne-li rovnou naladit. Vědomi jsou si toho také někteří politici, a tak jsme velmi často svědky toho, že o trestné činnosti a vhodných reakcích na ni nemluví věcně a v duchu racionální a na osvědčených opatřeních stavějící kriminální politiky, jako spíše v emocích a bezprostředním rozhořčení. Tuší, že právě takto pojatým vystoupením mají šanci upoutat pozornost potenciálních voličů a získat si jejich podporu.

Kriminologové se ocitají v nelehké situaci. V poutavosti informací, které mohou na základě svého bádání veřejnosti nabídnout, nemohou s médii soupeřit. Empirické výzkumy, na nichž staví, nabízejí spíše suchá fakta a čísla, a multifaktorový pohled na příčiny trestné činnosti, který kriminologie bere jako jediný možný, obraz zločinu spíše komplikuje, než aby publiku nabízel snadná a líbivá řešení. I proto se mezi kriminology často setkáváme s poměrně skeptickým pohledem na uplatnění vlastních poznatků v praxi. Příznačné je to zejména u některých kolegů ze Spojených států amerických. Kriminologie má sice v jejich zemi velmi silné postavení na mnoha univerzitách a těší se záviděníhodné popularitě u studentů, avšak kriminální politika, kterou USA v posledních letech prosazují, je se

²⁵⁸ Více k faktorům, ovlivňujícím kriminální zpravodajství, viz např. Jewkes, Y.: Media and crime. London: Sage 2004.

²⁵⁹ Indermaur, D.; Hough. M.: Strategies for changing public attitudes to punishment. In Roberts, J. aj.: Changing attitudes to punishment: public opinion around the Globe. Cullompton: Willan Publishing 2002.

základními kriminologickými poznatky o tom, co v kontrole kriminality funguje, a co nikoli, v řadě bodů v rozporu²⁶⁰.

Přesto není malá víra v možnost oslovit svými poznatky veřejnost zcela na místě. Začneme-li se problematikou veřejného mínění o kriminalitě zabývat hlouběji, záhy zjistíme, že výhradně punitivní naladění občanů je pouhý mýtus. Z řady výzkumů vyplývá, že občané sice požadují přísné a nekompromisní tresty pro pachatele nejzávažnějších deliktů, ale zároveň jsou otevření mnoha myšlenkám, soudobé kriminologii velmi blízkým. Také většina veřejnosti je totiž o kriminalitě a vhodné reakci na ni schopna a ochotna přemýšlet komplexně, a zvažovat takové aspekty, jako jsou například zájmy a potřeby poškozených nebo možnost efektivního výchovného působení na pachatele²⁶¹. Zjednodušený a černobílý pohled na zločin a zločince u občanů objevíme spíše tehdy, budeme-li se jich zjednodušeně a černobíle dotazovat.

U mnoha výzkumů veřejného mínění ke kriminalitě a kriminální politice se bohužel s povrchním přístupem k řešené problematice setkáváme. Respondentům jsou kladeny spíše obecné otázky, které ani v nejmenším nereflektují skutečnost, že jsou to právě dílčí prvky a představy, co je v diskusi o zločinu a jeho kontrole tím nejpodstatnějším. Klasickým příkladem jsou výše citované studie k možnosti znovuzavedení trestu smrti. Jedná se o problém, který má mnoho aspektů. I jeho nejradikálnější zastánci zpravidla promýšlejí, pro jaký typ pachatelů a za jakých okolností by jeho užití přicházelo v úvahu. Jednoduchá otázka, zjišťující pouze variantu „pro“ a „proti“ nám však o těchto problémech, z hlediska mapování postojů a názorů občanů velmi zásadních, neprozradí nic. Přehlédnout nelze ani fakt, že řada lidí na tuto otázku vyhraněný názor nemá (v domácích šetřeních volí odpověď nevím pravidelně 10-20 % respondentů)²⁶². Empiricky již bylo potvrzeno, že odpověď na přípustnost absolutního trestu můžeme do jisté míry ovlivnit formulací samotné otázky. Pokud jsou například respondenti na úvod dotázáni, zda mají na zavedení absolutního trestu jasný názor, a teprve následně jsou požádáni o jeho vyslovení, počet osob volících variantu „nevím“ nápadně vzroste²⁶³.

Závislost výsledků výzkumu na užití metodologii byla v oblasti veřejného mínění o kriminalitě potvrzena také u nás. Srovnáme-li některé studie, zjišťující představy

²⁶⁰ Diskuse k tomu viz např. Christie, N.: A suitable amount of crime. New York: Sage 2004.

²⁶¹ Maruna, S. aj.: Public opinion and community penalties. In Bottoms, A., Rex, S.; Robinson, G.: Alternatives to prison: options for an insecure society. Cullompton: Willan Publishing 2004, s. 83-112.

²⁶² Viz např. tiskovou zprávu CVVM: Postoj občanů k trestu smrti. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR 2007.

²⁶³ Srov. Jones, P.: It's not what you ask, it's the way that you ask it: question form and public opinion on the death penalty. In: Prison Journal. 1994, č. 73, s. 32-50.

respondentů o struktuře trestné činnosti, zjistíme, že jejich výsledky jsou často neslučitelné. Podle šetření Centra pro výzkum veřejného mínění z roku 2003²⁶⁴ si naši občané představují, že vraždy se na celkové kriminalitě podílejí 9 % (ve skutečnosti na ně připadá zhruba 0,05 %). Ve dvou studiích našeho Institutu jsme naopak došli k závěru, že lidé mají tendenci skutečný rozsah tohoto trestného činu spíše podceňovat než přeceňovat²⁶⁵. Jak je něco takového možné? Vše se patrně odvíjí od otázek, která byly respondentům položeny. Ve výzkumu CVVM šlo o výzvu uvést procentuální odhad vražd na všech trestných činech, které během roku vyšetřuje Policie ČR, což mohlo vyvolat dojem, že daný podíl se v řádu procent, a nikoli jejich desetin či setin skutečně pohybuje. Naše výzkumy naproti tomu stavěly na pokusu o přesný odhad počtu vražd v uplynulém roce, a to bez jakékoli, byť jen orientační nápovědy. Ačkoli i v tomto případě uváděli někteří oslovení neúměrně vysoké údaje (v řádech několika tisíců), častější situací bylo, že respondent nabídl počet nižší, než činil reálný stav.

Vhodná metodologie, stejně jako adekvátní formulace otázek i dostatečný počet nabízených variant odpovědí, nabývá na zvláštním významu u témat, spojených s představami občanů o vhodné reakci na spáchané zločiny. Nemalá část výzkumů, zabývajících se veřejným míněním o kriminalitě, je v tomto směru bohužel velmi nedokonalá. Respondenti jsou většinou pouze dotazováni, zda jsou tresty dostatečně přísné (viz výše), případně se dotazníky zaměřují pouze na klasickou reakci na zločin, tedy na trest odnětí svobody a podmínky jeho výkonu. Studie, které tento tradiční a jen velmi obecný rámec překročily, přitom zcela zřetelně ukazují, že řada občanů si je ve shodě s kriminologickými poznatky vědoma například významu a role prevence kriminality, a proti mysli jim nejsou ani různá alternativní opatření a postupy. Také zde mohou jako důkaz posloužit výzkumy Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Podle jednoho z nich je 53 % českých občanů přesvědčeno, že lepším způsobem, jak zabránit delikvenci mladých lidí, je předcházet rizikům s ní spojeným (například zapojováním mladých lidí do sportovních aktivit nebo programů pro získání pracovní kvalifikace), a nikoli je důsledně trestat a odstrašovat²⁶⁶. V jiné studii pro změnu vyšlo najevo, že veřejnost se v zásadě ztotožňuje s principy restorativní justice, a souhlasí s tím, aby byly vhodné případy řešeny mediací – více než polovina reprezentativního vzorku obyvatel České republiky dokonce vyjádřila názor, že mediace by mohla připadat v úvahu u jakéhokoli trestného činu, pokud s tím bude poškozený souhlasit.

²⁶⁴ Tisková zpráva: Kriminalita a úspěšnost policie v očích české veřejnosti. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav AV ČR 2003.

²⁶⁵ Viz Večerka, K.; Holas, J.; Tomášek, J. aj.: Občané o kriminalitě a prevenci: závěrečná zpráva z výzkumu veřejného mínění. Praha: IKSP 2007. A dále Karabec, Z.; Diblíková, S.; Nečada, V. aj.: Trestní politika a její realizace v oblasti trestní justice. Praha: IKSP 2008.

²⁶⁶ Viz Večerka a kol., citované dílo z roku 2007.

Přibližně stejný podíl respondentů by navíc na mediaci přistoupil, pokud by se sami stali oběťmi trestné činnosti. Striktně ji za takových okolností vyloučila jen necelá pětina dotázaných.²⁶⁷

Posledně citovaný výzkum na druhou stranu odhalil, že reálné povědomí o existenci některých alternativních opatření a o možnostech jejich uplatnění je u nás dosud velmi slabé. Ačkoli Probační a mediační služba zahájila svou činnost již v roce 2001, více než dvě třetiny občanů v citované studii přiznaly, že o ní nemají nejmenší tušení. Dostatečné informace mělo pouze 8 % dotázaných, zbývající část naznačila určitou, avšak spíše mlhavou znalost. I z tohoto příkladu je dobré vyvodit poučení – chce-li kriminolog zkoumat názory a postoje veřejnosti k různým typům trestů či opatření, musí si být jistý, že respondenti o nich a o podmínkách jejich výkonu mají alespoň základní představu. Pokud nikoli, je nutné je o nich nejprve informovat, a teprve následně je možno zjišťovat, jaký postoj k nim zaujmou²⁶⁸.

Jak v jedné ze svých studií doložil J. Roberts²⁶⁹, může to být právě množství poznatků, které respondent o příslušném jevu má, od čeho se odvíjí jeho celkové mínění o něm. Cílem šetření bylo zjistit názory občanů na institut podmíněného propuštění s dohledem. Jedná se o opatření, s nímž ne všichni souhlasí, neboť se můžeme setkat s tvrzením, že pachatel by si za svůj čin měl vždy odpykat trest v celé výši (ve výzkumu veřejného mínění, který náš institut provedl v roce 2009 a jehož výsledky byly v době přípravy tohoto textu zpracovávány k publikování, se proti možnosti předčasného propuštění principiálně vyslovalo 40 % dotázaných). Citovaný autor rozdělil respondenty na dvě skupiny. První z nich odpovídala na velmi stručně formulovanou otázku, zda souhlasí s tím, aby odsouzený, který si odpykal třetinu trestu za vloupání, byl podmíněně propuštěn, a to za současného vyslovení dohledu probačního úředníka. Druhé skupině byl institut parole nejprve podrobně vysvětlen – byla zmíněna podmínka, že o propuštění rozhodne rada, složená z odborníků, která musí uznat, že daný jedinec již není pro společnost nebezpečný, a stejně tak pravidla, jimiž se musí při spolupráci s probačním úředníkem řídit, aby mu nebyl nařízen výkon zbytku trestu odnětí svobody. Ukázalo se, že zatímco ve skupině, které byly poskytnuty podrobnější informace, by s propuštěním souhlasily tři čtvrtiny osob, ve skupině druhé pouze necelá polovina.

Nabízí se úvaha, zda by dostatek adekvátních informací dokázal ovlivnit i hodnocení práce orgánů činných v trestním řízení. Jak známo, pokud se k ní občané ve výzkumech veřejného mínění vyjadřují, výsledky zpravidla nevyznívají příliš pozitivně. Příkladem může

²⁶⁷ Srov. Rozum, J. aj.: Uplatnění mediace v systému trestní justice I. Praha: IKSP 2009.

²⁶⁸ Tímto způsobem postupovala i citovaná studie o mediaci, kdy otázkám na možnosti jejího využití předcházela stručný popis, co to mediace je a jaké jsou její základní principy.

²⁶⁹ Srov. Roberts, J. aj., výše citované dílo.

být již citovaná Večerkova studie, v níž průměrné známky podle klasické školní stupnice činily 2,97 u policie, 3,14 u státního zastupitelství a 3,44 u soudů. Je přitom zajímavé, že k podobným výsledkům dospívají výzkumy prakticky kdekoli na světě, a to i přes to, že musíme v práci příslušných institucí očekávat regionální rozdíly. Opět se vnucuje vysvětlení, že v univerzálnosti těchto názorů a postojů se zrcadlí některé z tendencí, diskutovaných výše - zejména pak všeobecně sdílená a médii mnohdy utvrzovaná představa, že kriminalita permanentně roste, přičemž jedním z hlavních důvodů tohoto růstu je liknavý přístup justice a nedostatečně přísné sankce. Jedním z důkazů může být nedávná studie z Velké Británie, která naznačila, že zprostředkujeme-li respondentům před samotným dotazováním reálnější obraz zločinu i existujícího systému trestů, vyjadřují se následně k práci policie, státních zástupců i soudů mnohem příznivěji²⁷⁰.

Jedním ze způsobů, jak lze ve výzkumech veřejného mínění zjišťovat názory občanů na kontrolu kriminality, je rozhodování o vhodném trestu v konkrétně popsanych kauzách. Někteří autoři dokonce soudí, že se jedná o výrazně vhodnější způsob, než jaký představují otázky kladené v širší rovině²⁷¹. Zvažuje-li respondent podrobnější informace o pachateli či charakteru jeho skutku, blíží se tím skutečnému rozhodování, které v trestních věcech činí soudci. Jejich úkolem totiž také není vyměřovat tresty všem pachatelům nebo všem zlodějům a vrahům najednou, ale řídit se konkrétními fakty u zcela konkrétních případů. V několika výzkumech již bylo potvrzeno, že při užití této metodologie se respondenti projevují výrazně méně punitivně, než u otázek obecnějšího rázu. Nabízí se vysvětlení, že dotazují-li se výzkumníci pouze v obecné rovině (například na celkovou přísnost trestů), většina respondentů odpovídá na základě vlastní představy nejzávažnějších zločinů, respektive nejnebezpečnějších a nenapravitelných pachatelů. Právě zprávy o nich nás nejvíce znepokojují a nejvíce přispívají k pocitu, že společnost se proti nim musí tvrdě bránit. Konkrétní kauza, u níž má respondent rozhodnout o vhodném potrestání, již navozuje představy a myšlenky jiné. Anonymní obraz extrémně deviantního pachatele mizí, a nutně se vnucují úvahy o závažnosti příslušného skutku i možných příčinách, proč k němu došlo, stejně jako o vhodných opatřeních, jimiž by šlo docílit, aby daný jedinec již stejné chování neopakoval. Tím se otevírá výrazně větší prostor pro nejrůznější alternativy. Nelze přehlédnout, že efekt konkrétně popsané kauzy funguje též u respondentů, kteří mají osobní

²⁷⁰ Salisbury, H.: Public attitudes to the criminal justice system: the impact of providing information to British Crime Survey respondents. London: Home Office online report 64, 2004.

²⁷¹ Srov. Roberts, J. aj., výše cit. dílo

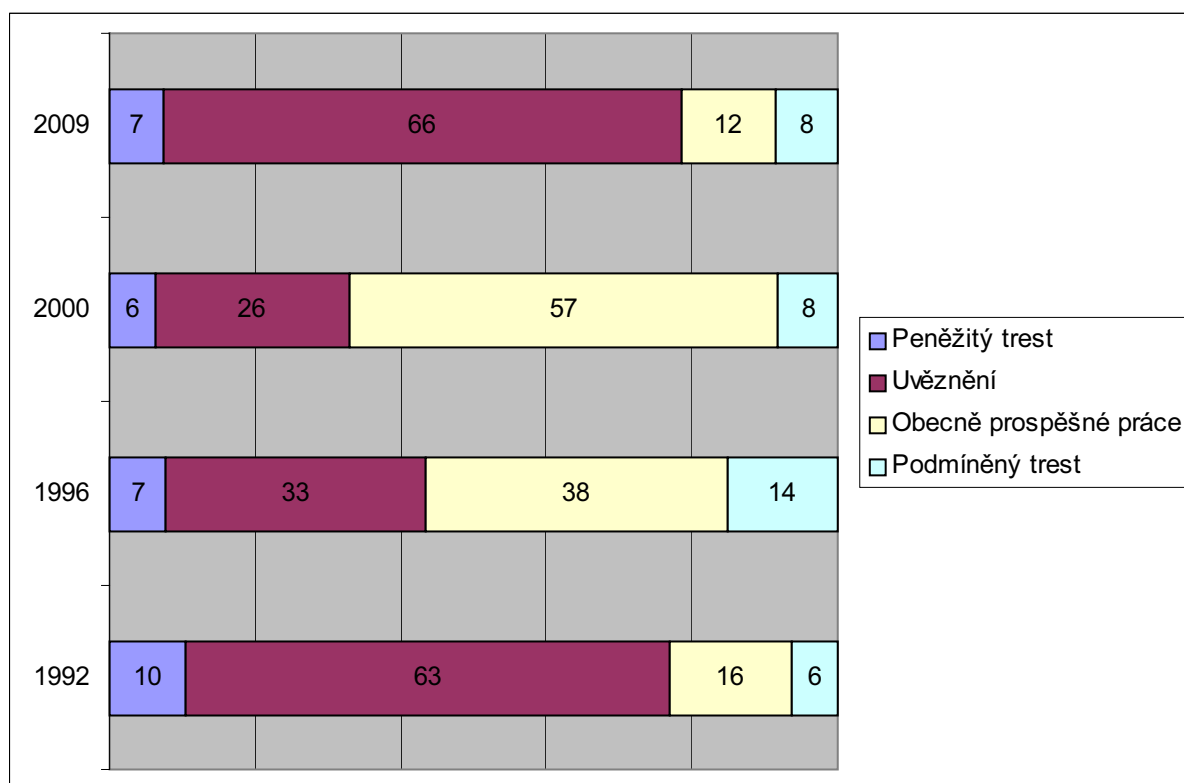
zkušenost se zločinem. Jak ve své studii popsal M. Maguire²⁷², oběti vloupání se v obecné rovině vyslovovaly pro velmi přísné tresty, které by měly být za tento typ trestné činnosti udělovány. V okamžiku, kdy se tématem stal jejich vlastní případ a adekvátní potrestání pachatele, který poškodil je osobně, však řada z nich projevila tendenci hovořit spíše o alternativních trestech či výchovných opatřeních.

Klasický příklad otázky, kladené v uvedeném duchu, obsahuje Mezinárodní výzkum obětí trestné činnosti (ICVS). Jeho primárním cílem je sice zjišťování zkušeností občanů se zločinem a jejich mezinárodní komparace, avšak jak je pro viktimologické výzkumy posledních let příznačné, tematický záběr se postupně rozšiřuje, přičemž názory a postoje respondentů ke kriminalitě a její kontrole se stávají jeho nepřehlédnutelnou součástí. Velkou výhodou ICVS je, že se uskutečnil opakovaně, a tak je možno sledovat, zda se mínění respondentů postupem času mění. Zmíněná otázka se týká jednadvacetiletého pachatele, který je již podruhé odsouzen za vloupání. Tentokrát odcizil barevnou televizi. Respondenti pro něj mají zvolit vhodnou formu potrestání, a to z variant peněžitý trest, obecně prospěšné práce, podmíněný trest odnětí svobody nebo nepodmíněný trest odnětí svobody (ve výměře do 1 roku, od 1 do 3 let, od 3 let do 5 let a na více než 5 let), eventuálně jiný, respondentem navržený trest.

Česká republika se do projektu ICVS zapojila v letech 1992, 1996 a 2000 (první dvě z těchto šetření proběhla na celorepublikovém vzorku, poslední pouze v Praze). Stejnou otázku jsme se navíc rozhodli zařadit také do výzkumu veřejného mínění, který náš Institut realizoval v roce 2009 (viz výše). K dispozici máme díky tomu srovnání, jak danou kauzu posuzovali naši občané během uplynulých dvaceti let. Výsledek je velmi překvapivý. Jak je patrné z následujícího grafu, šetření z roku 2009 jde svými výsledky zcela proti očekávanému vývoji. Zatímco v devadesátých letech postupně ubývalo respondentů, kteří by pachateli udělili nepodmíněný trest odnětí svobody, a naopak přibývalo těch, podle nichž jsou vhodnou reakcí na daný skutek obecně prospěšné práce (v roce 2000 by je zvolilo téměř šest z deseti respondentů), údaj z roku 2009 šokuje dvoutřetinovým zastoupením varianty uvěznění. Nic na tom nemění ani fakt, že většina respondentů nepodmíněný trest vyměřila spíše v nižších z nabízených kategorií (tedy do jednoho nebo do tří let). Pokud výsledky omezíme pouze na občany Prahy (šetření v roce 2000 probíhalo pouze v našem hlavním městě – viz výše), i pak platí, že pro trest odnětí svobody se v roce 2009 rozhodlo 57 % z nich (tedy méně, než činil celorepublikový průměr, ale stále o dost více, než bylo zjištěno v roce 2000).

²⁷² Maguire, M.; Bennet, T.: *Burglary in a dwelling: the offence, the offender and the victim*. London: Heinemann 1982.

Srovnání názoru občanů v letech 1992, 1996, 2000 a 2009 (respondenti v %)*

* Součet do 100 % dávají nezobrazené hodnoty pro odpovědi „nevím“ a „jiný trest“

Uvedené výsledky nejsou výjimečné pouze z hlediska historického. Vysokým zastoupením odpovědí, prosazujících variantu uvěznění, se naši občané vymykají i z pohledu mezinárodního. Vyjdeme-li z výzkumu z roku 2005, který proběhl ve 32 zemích celého světa, pachatele stejně charakterizovaného skutku by za mříže poslalo v průměru pouze 33 % dotázaných²⁷³. Ve většině evropských zemích jich dokonce bylo ještě méně (například 12 % ve Švýcarsku, 13 % ve Francii a Rakousku nebo 15 % ve Finsku), neboť zdaleka nejčastější volbou tu byly obecně prospěšné práce. Česká republika se tak punitivním naladěním svých obyvatel vzdálila svým zeměpisným sousedům, a naopak přiblížila zemím, jako je Mexiko (uvěznění by zde volilo 70 % respondentů), Hong Kong (58 %), Japonsko (55 %) nebo Turecko (53 %).

Je otázkou, jak si tento významný posun v názorech vysvětlit. Z grafu je patrné, že vzhledem k takřka totožným podílům hlasů pro podmíněný a peněžitý trest v letech 2000 i 2009 se jednalo především o výrazné oslabení pozice obecně prospěšných prací (z 57 % hlasů na 12 %). Takový vývoj je o to větším paradoxem, že právě toto období u nás bylo

²⁷³ Van Dijk, J. aj.: Criminal victimisation in international perspective: key findings from the 2004-2005 ICVS and EU ICS. Tilburg: Tilburg University 2007.

spojeno se vznikem Probační a mediační služby, a tím i se stále hojnějším uplatňováním alternativních trestů. Naši občané ostatně trest obecně prospěšných prací již velmi dobře znají, neboť v rámci stejného výzkumu v roce 2009 jej spontánně jako trest, na který pamatuje náš zákon a který dokáží sami uvést, jmenovalo 48 % z nich (96 % zbývajících respondentů o něm již alespoň slyšelo). Společně bychom se proto zřejmě měli ptát, zda tato alternativa k trestu odnětí svobody neztratila v jejich očích důvěru, a to možná i pro často kritický pohled médií na některé praktické problémy, které její uplatňování provázejí.

Mohlo by se zdát, že výsledky nejaktuálnějšího výzkumu našeho Institutu k problematice veřejného mínění do jisté míry relativizují vše, o čem hovořily předcházející řádky. Pokud bylo jejich cílem ukázat, že punitivita veřejnosti je spíše mýtus, a že vhodnější metodologií, umožňující detailnější pohled na problém, získáme obraz odlišný, pak masivní podpora uvěznění, zjištěná příkladnou a mezinárodními výzkumy prověřenou otázkou, je s tím vším v citelném rozporu. Bylo by ovšem chybou podlehnout přehnané skepsi. Jiná šetření, provedená v posledních letech a citovaná v této kapitole, hovoří v mnohem optimističtějším duchu. Historickou i mezinárodní výjimečnost uvedených dat tak berme spíše jako výzvu k dalším empirickým šetřením, která by měla nejen zmíněný posun v názorech občanů potvrdit, nebo vyvrátit, ale především v případě trvalejších tendencí rozkrýt, co se za nimi skrývá. K tomu kriminology nepřiblíží nic jiného, než další propracovávání a zdokonalování vlastní výzkumné metodologie. Stojí navíc za úvahu, zda se tu kromě obvykle užívaných kvantitativních metod neotevírá prostor pro širší využití metod kvalitativního charakteru. U témat spojených se zločinem a trestem je totiž mimořádně důležité, jak jim lidé rozumějí, jaký význam připisují a jaké osobní či jiné zkušenosti jejich názor na ně formují. Dokážeme-li tyto záležitosti odhalit a popsat, nepochopitelné a šokující se možná stane pochopitelným a očekávaným.

Kriminologie a postmoderna

Sborník kriminologických prací, který jste právě dočetli, má poněkud specifické poslání. Má nejen připomenout padesáté výročí Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, ale má též ukázat širokou paletu otázek, které současná česká kriminologie řeší a má dokumentovat její metodologickou a teoretickou úroveň. Myslím, že autorům a editorům tohoto díla se jejich záměr podařil – odborná veřejnost získává ucelený a koncentrovaný obraz o aktuálním stavu vědeckého kriminologického poznání u nás.

Institut pro kriminologii a sociální prevenci je největším a (bohužel) téměř jediným centrem české kriminologie – oněch několik dalších akademických pracovníků, kteří ji pěstují na českých vysokých školách (na Policejní akademii České republiky a na právnických fakultách), by se dali příslovečně spočítat na prstech jedné ruky. Ve srovnání s jinými zeměmi je tato personální výzkumná základna velmi malá. Ani v dnešní době se kriminologie netěší velké podpoře a přízni, občas se dokonce vyskytnou návrhy na další redukci materiálních zdrojů a „zeštíhlení“ personálních stavů – samozřejmě hlavně pod osvědčeným praporem dnes tolik zdůrazňovaných úsporných opatření.

Vzniká zajisté otázka, proč se šetří právě na vědě – vždyť dnešní společnost se tak ráda prezentuje jako *vzdělanostní společnost* a slovně neustále proklamuje, že věda je jedním z největších a nejdynamičtějších zdrojů pokroku a civilizačního rozvoje. Realita je ovšem někdy poněkud jiná – zejména společenské vědy se začasto netěší velké přízni, protože jejich „tržní“ hodnota není oceňována jako příliš vysoká.

Důvodů, proč tomu tak je, bychom jistě našli více, ale domnívám se, že v případě kriminologie sehrává specifickou roli fakt, že je oním příslovečným „*poslem špatných zpráv*“; tito poslové, jak známo, se nikdy netěšili přílišné oblibě, někteří vládcové je za jejich věrnou službu odměňovali uvržením do vězení nebo přímo setnutím hlavy.

Kriminologie popisuje tu odvrácenou, méně hezkou tvář společnosti, kterou si lidé, nestojící o nastavování zrcadla, oškliví. Samotná diagnóza společenských chorob je někdy odpuzivá, mnozí by raději o ní ani nic nevěděli. Zejména ty společenské a politické systémy, které si zakládají na tom, jak jsou úspěšné a vynikající, protože prý představují vrchol veškerého pokroku, nemají zájem o to, aby někdo příliš okatě prezentoval, že mezi námi,

slušnými občany, žije až příliš mnoho deviantů, násilníků, narkomanů, zlodějů a vrahů. Mrzuté ovšem také je, jestliže někteří nezdvořilí kriminologové stále netaktně připomínají, že i v té části společnosti, která se ráda označuje jako elita s bílými límečky a s bezvadně padnoucími obleky od Bosse, se vyskytuje pozoruhodné množství darebáků, korupčníků, lichvářů a podvodníků.

Dalším hříchem kriminologů, a důvodem malé obliby, je jejich neodbytné tvrzení, že kriminalita má mnoho takových příčin, jejichž původci jsme z valné části my všichni – tedy i ti z nás, kteří se pokládáme za řádné občany. Naše přepjaté sobectví, chamtivost, lačnost po konzumních statcích, nedostatek solidarity, neochota poskytnout důstojné existenční podmínky slabým, starým a hendikepovaným spoluobčanům, nechť a neschopnost věnovat se řádné výchově svých dětí a ovšem též hluboká sociální nespravedlnost, nabývající až extrémní a patologické formy – to jsou jen některé z kriminogenních faktorů, na jejichž vzniku a udržování participujeme skoro my všichni.

Za slabinu kriminologie a příčinu její neoblíbenosti je považováno také to, že jejím výstupem nejsou žádné jednoduché a stoprocentně zaručené recepty, jak kriminalitu snadno a rychle odstranit. Hlavně politici, jejichž časový operační horizont se většinou omezuje na délku jejich funkčního období, by rádi slyšeli expertní rady a návody na pokud možno okamžitá řešení. Jestliže jim seriózní kriminolog žádná taková snadná řešení nenabídne a jestliže navíc zdůrazní, že skutečná řešení vyžadují spoustu námahy a drobné práce, kterou nelze sevřít svěřacím kabátem jedné ideologie nebo jednoho politického programu, nelze se divit, že se takový podivín a knihomol nesetká v politických kruzích s žádným nadšeným přijetím.

Přes tato konstatování, která možná vyznívají poněkud pesimisticky, se domnívám, že práce kriminologů je nesmírně záslužná, a že již dnes přináší nesporné plody – v legislativě, v sociální práci, v činnosti policie, státního zastupitelství, soudnictví, vězeňství a postpenitenciární péče. Byť se někdy může zdát, že hlas kriminologů je hlasem volajícím na poušti, není tomu tak. Mnoho cenných poznatků, k nimž česká kriminologie dospěla, se prostřednictvím odborných publikací a médií, cestou přednášek na vysokých školách, konferencí, seminářů a jiných vědeckých aktivit, doneslo až tam, kam bylo potřeba – k uším politiků, zákonodárců, policistů, soudců a příslušníků dalších relevantních profesí. Spousta nových právních institutů byla radikálně ovlivněna kriminologickými poznatky – vzpomeňme jen příkladmo, jak se v posledních letech podstatně vylepšila právní úprava postavení obětí trestných činů, jakou radikální proměnu zaznamenaly formy trestního řízení (např. zavedením

tzv. odklonů), jak se změnila skladba ukládaných trestů (tzv. alternativní tresty na úkor trestu odnětí svobody). To vše je nespornou zásluhou též kriminologie.

Je ovšem třeba přiznat, že v mnoha dalších oblastech nebyl přínos kriminologie až tak patrný – nebylo to však způsobeno nezájmem nebo neschopností kriminologů, spíše nedostatečností jejich výzkumné kapacity, ovlivněné opět především deficitními materiálními a finančními prostředky.

Nelze si také zastírat, že společenské vědy, včetně kriminologie, nemají doposud k dispozici takovou teoretickou, metodologickou a institucionální bázi, která by plně zaručovala pravdivé poznání a efektivitu při aplikaci poznatků v praxi. Kriminologie často tápe, dostává se do slepých uliček a přináší mylné informace. Dnešní kriminologická nauka si je zpravidla těchto omezení, chyb a omylů vědoma, je k nim sebekritická a netrpí přehnaným uspokojením – spíše je pro ni příznačná skepse, možná až přílišná.

Co však pokládám pro budoucí vývoj kriminologie za nejdůležitější, je schopnost nalézt do budoucna v dnešním překotném společenském pohybu *nová témata a nová řešení*. Je totiž nepopiratelným faktem, že poslední desetiletí – zhruba od posledních dekád dvacátého století - se vyznačují mimořádnou dynamikou a že dochází k zásadní změně sociálních paradigmat. Sílí hlasy, že na nové fenomény ve stavu a dynamice kriminality nedokáží ani dosavadní trestní politika, zákonodárství a praxe policejních a justičních orgánů, ani kriminologická nauka adekvátně reagovat. Dosavadní kontrola kriminality je prý neefektivní a bezzubá a prochází *krizí*. Mluví se o krizi trestního práva, o krizi justice, o krizi trestněprávní nauky i o krizi kriminologie.

Nástup nových poměrů je tak radikální, že mnoho autorů mluví o nástupu nové éry, označované někdy jako *postmoderna*. Jakkoli tento pojem zůstává kontroverzní, mnohoznačný a vágní, takže někteří autoři o něm hovoří s despektem a jeho používání pokládají za příznak koketérie, oblíbené v „akademickém módních průmyslu“²⁷⁴, nelze nepřiznat, že ti, kteří o postmoderně hovoří, dokládají její existenci mnoha novými fakty, které nelze popřít. A tak se lze setkat i s tvrzením, že na přelomu tisíciletí nastala éra postmoderního trestního práva a postmoderní trestní politiky, vyznačující se, oproti předchozímu období, zcela novými rysy. Je-li tomu tak, a já se domnívám, že ano, potom na tento nový fenomén musí reagovat též postmoderní kriminologie, které by měla trestní politice a trestnímu právu dodávat nezbytný empirický podklad.

²⁷⁴ Viz Kaiser, G.: Moderne und postmoderne Kriminalpolitik. In: Arnold, J. et al. (Hrsg.): Menschengerechtes Strafrecht. Festschrift für Albin Eser. München : C. H. Beck, 2005, s. 1361

Bez toho, aniž bych si činil nárok na jakoukoli úplnost, zde toliko heslovitě naznačím ony nové fenomény. Předně to jsou *nové druhy kriminality* – buď zcela originální, dříve neznámé, nebo alespoň nabývající nových, nebezpečnějších vlastností. Z takových nových nebo inovovaných kategorií trestných činů uvedme např. organizovanou kriminalitu, nadnárodní ekologickou kriminalitu, počítačovou kriminalitu, hospodářskou, finanční a daňovou kriminalitu. Mnoho těchto nových forem je spjato a ekonomickými trendy tzv. globalizace – např. kriminální útoky těžící ze subvenční a dotační politiky Evropské unie a dalších nadnárodních organizací, nelegální přeshraniční toky kapitálu, zboží a pracovních sil, jako jsou daňové úniky do „daňových rájů“, obchodování se zakázanými komoditami, nelegální migrace spjatá s moderními formami obchodování s lidmi, nelegální aktivity v oblasti prostituce a pornografického průmyslu atd. Velikou inovační schopnost a odolnost vůči jakýmkoli regulačním zásahům projevuje drogová kriminalita, těžící jak z technologického a komunikačního pokroku, tak z módních trendů životního stylu zejména mladých lidí. I takové „tradiční“ formy sociálních nešvarů, jako je korupce, se ukazují jako velmi flexibilní a odolné vůči represivním a kontrolním státním zásahům, takže boj s nimi připomíná zápas s tisícíhlavou saní, jejíž uťaté hlavy neustále dorůstají. Zcela nových kvalit ovšem nabyl fenomén terorismu.

Též u méně závažných, někdy dokonce banálních nebo bagatelních druhů kriminality vyvolává velké sociální obavy jejich masový výskyt, který se nedaří redukovat.

S těmito (a mnoha dalšími) patologickými jevy si často nevíme rady, přerůstají nám přes hlavu. Policie a justice nemá nebo neovládá účinné metody jejich potírání a kontroly, čehož důsledkem je vysoká latence kriminality a průtahy nebo ztroskotání probíhajících trestních řízení. Úměrně tomu roste strach občanů z kriminality, narůstá jejich nedůvěra v policii a justici a klesá autorita práva a státu.

Domnívám se, že před kriminologií stojí v této nové situaci nové velké úkoly:

Předně musí přivést důkazy o tom, zda tyto naznačené jevy ve fenomenologii kriminality skutečně existují a jestliže ano, jaká je jejich kvantita a kvalita. Mnohé totiž naznačuje tomu, že slovně tolikrát vyslovovaná tvrzení o jejich reálné existenci jsou nadnesená, nemusí odpovídat realitě, nýbrž že jsou pouze výplodem mediální manipulace, mající odvádět pozornost od jiných, třeba i naléhavějších sociálních problémů. Ukazuje se např., že nárůst intenzity *strachu z kriminality* není úměrný stavu reálné kriminality.²⁷⁵

²⁷⁵ Kury, H., Obergfell-Fuchs, J.: Kriminalitätsfurcht und ihre Ursachen. Der Bürger im Staat, 53, Nr. 1/2003, s. 9-18; Zapletal, J.: Strach ze zločinu a jeho některé souvislosti. In: Musil, J., Vanduchová, M. (eds.): Pocta Otovi Novotnému k 70. narozeninám, Praha : Kodex Bohemia, 1998, s. 330 a násl.

Presvědčivé důkazy o skutečném stavu kriminality by mohly dalekosáhle ovlivnit kriminální politiku a legislativu a prokázat, zda je např. sílící volání po *zprísňování trestní represe* („tříkrát a dost“, strategie nulové tolerance, snižování věkové hranice trestní odpovědnosti mládeže, zvyšování trestních sazeb apod.) reálně opodstatněno, nebo zda jde toliko o produkt „emocionální a populistické kriminální politiky“, jak se domnívá např. Heinz.²⁷⁶

Reflexi těchto zčásti protikladných trendů v kriminální politice lze zaznamenat v trestněprávní a trestněprocesní legislativě s také v trestněprávní nauce. V oboru materiálního trestního práva se vede kontroverzní diskuze např. o nezbytnosti tzv. *předsunutí trestní odpovědnosti* (kriminalizace ranných přípravných jednání, např. trestný čin nedovolená výroba a držení pečetidla státní pečeti a úředního razítka podle § 349 TrZ), kriminalizaci abstraktních ohrožovacích deliktů (např. trestný čin ohrožení pod vlivem návykové látky podle § 274 TrZ), nedbalostních majetkových a hospodářských trestných činů (např. trestný čin porušování povinnosti při správě cizího majetku z nedbalosti podle § 221 TrZ).²⁷⁷

Ještě více kontroverzí, vyvolaných těmito jevy, potom existuje v oblasti trestněprocesního a policejního práva. Pod heslem zefektivnění policejní a justiční činnosti jsou navrhovány a zaváděny takové instituty, jako je korunní svědek, provokace k trestnému činu, skrytý agent, předstíraný převod, záměna zásilky, sledovaná zásilka, sledování osob a věcí, odposlech a záznam telekomunikačního provozu, odposlech v bytech a jiných prostorách, skryté fotografování a pořizování videonahrávek, rastrové elektronické pátrání v databázích a jiné prostředky tzv. *operativní techniky*.

Důležitým rysem těchto nových metod je to, že jsou nasazovány již na tzv. *předpolí zločinu*, ještě před pokusem nebo dokonáním trestného činu, s cílem odhalit již nejranější fáze přípravy deliktu. Policie tyto metody realizuje již před zahájením trestního stíhání, přičemž získané informace mají být použitelné i jako důkazy po zahájení trestního stíhání. Mluví se o tzv. *proaktivních metodách*, na rozdíl od „tradičních“ reaktivních metodách, nasazovaných až po zjištění dokonání deliktu (nebo jeho pokusu). Někteří kritici spatřují v tomto trendu velké nebezpečí – varují před zneužitím těch prostředků, mluví o erozi principů právního státu, o brutalizaci a „zpolicejnění“ („*Verpolizeilichung*“) trestního

²⁷⁶ Heinz, W.: Kriminalpolitik an der Wende zum 21. Jahrhundert : Taugt die Kriminalpolitik des ausgehenden 20. Jahrhunderts für das 21. Jahrhundert? *Bewährungshilfe* 47 (2000), s. 131-157

²⁷⁷ Srov. Novotný, O.: Stop zaviněným úpadkům. *Ekonom*, č. 33/1997, s. 37; blíže k pojmu „předsunutí trestní odpovědnosti“ viz Fürst, M.: Grundlagen und Grenzen der §§ 129, 129a StGB. Zu Umfang und Notwendigkeit der Vorverlagerung des Strafrechtsschutzes bei der Bekämpfung krimineller und terroristischer Vereinigungen. Frankfurt am Main : Lang, 1989; Schwitters, J. H.: Die Vorverlagerung der Strafbarkeit beim unerlaubten Handeltreiben im Betäubungsmittelstrafrecht. Konstanz : Hartung-Gorre, 1998

procesu²⁷⁸ nebo přímo o symptomech policejního státu.²⁷⁹ Přesto se však některé tyto metody (a mnohé další) prosadily nejen do policejního, nýbrž též do trestněprocesního práva a zdá se, že se tam trvale „zabydlely“ a že byly jako nevyhnutelné zčásti akceptovány i veřejností.²⁸⁰

Jinou zákonodárnou reakcí na masový nárůst kriminality, který mj. způsobuje průtahy v řízení, jsou snahy o „odtěžení“ justice různými *zjednodušenými formami trestního řízení*. Některé z těchto forem, zejména tzv. *odklony*, se ukázaly jako velmi vhodné a přínosné, přitom se při jejich realizaci podařilo zachovat základní garance spravedlivého procesu a principy právního státu. Existují však také novoty, jež vyvolávají velké rozpaky a odmítavé reakce odborníků i veřejnosti. Jsou to např. různé formy tzv. konsensuálního trestního řízení, především *dohody o vině a trestu*, přenášené na evropský kontinent pod vlivem institutů anglosaského procesu (*plea bargaining, guilty plea*). Trestní proces pod vlivem těchto institutů začíná opouštět princip materiální pravdy a nastupuje cestu přibližující se principu formální pravdy, příznačnému pro občanské sporné řízení. Řada autorů v tom spatřuje trend, kladoucí si za cíl nalézt namísto materiální pravdy toliko „soudní pravdu“ (*justizielle Wahrheit*²⁸¹) nebo „procedurální spravedlnost“ (*Verfahrensgerechtigkeit, procedural justice* ve smyslu teorie Johna Rawlse²⁸²). Takové směřování evropského kontinentálního trestního procesu pokládám, ve shodě se Schünemannem²⁸³, za principiálně nesprávné – riziko naprosté deformace trestního řízení a nespravedlivého výsledku je při tomto modelu mimořádně vysoké a je neospravedlnitelné pochybnými výhodami, které konsensuální řízení nabízí.²⁸⁴

²⁷⁸ Kaiser, G.: Moderne und postmoderne Kriminalpolitik. In: Arnold, J. et al. (Hrsg.): Menschengerechtes Strafrecht. Festschrift für Albin Eser. München : C. H. Beck, 2005, s. 1367

²⁷⁹ Viz např. Busch, H.: Die Debatte um Organisierte Kriminalität in der BRD. Bürgerrechte & Polizei 39, 1992, s. 6-15; Neumann, U.: Zum Entwurf eines Verbrechensbekämpfungsgesetzes. Strafverteidiger, 1994, č. 5, s. 273-276; Hassemer, W.: Warum man den „Großen Lauschangriff“ nicht führen sollte. Deutsche Richterzeitung, 1992, č. 9, s. 357-358; Hassemer, W.: Aktuelle Perspektiven der Kriminalpolitik. Strafverteidiger, 1994, č. 6, s. 333-337; Frommel, M.: Zum Abbau der Bürgerrechte in der Strafprozessreform der Bundesrepublik Deutschland. Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1990, č. 3-4, s. 279-286

²⁸⁰ Blíže k tomu viz Musil, J.: Některé prostředky trestního práva procesního a policejního práva v boji proti organizované kriminalitě v mezinárodním srovnání. Praha : Policejní akademie ČR, 1995; Karabec, Z., Musil, J.: Účinnost právních prostředků proti organizovanému zločinu. Praha : Institut pro kriminologii a sociální prevenci, 1999

²⁸¹ Duttge, G.: Möglichkeiten eines Konsensualprozesses nach deutschem Strafprozeßrecht. Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft č. 3/2003, s. 544

²⁸² K pojmu procedurální spravedlnosti viz Rawls, J.: Theorie spravedlnosti. Praha : Victoria Publishing, 1995, s. 61 a násl.

²⁸³ Schünemann, B.: Die Absprachen im Strafverfahren. In: Hanack, E.-W. [Hrsg.]: Festschrift für Peter Rieß. Berlin : de Gruyter, 2002, s. 535

²⁸⁴ Blíže viz Musil, J.: Dohody o vině a trestu jako forma konsenzuálního trestního řízení. Kriminalistika č. 1/2008, s. 3-25

Zdá se, že novou dimenzi do diskuse o podobě „postmoderního“ trestního práva vnesly tragické teroristické události 11. září 2001. Pod jejich vlivem se začalo otevřeně prosazovat přesvědčení, že „klasické“ trestní právo je nepoužitelné pro potírání terorismu a možná i jiných podobně katastrofických událostí. I tak zásadní stoupenec idejí právního státu, jako je bývalý soudce německého Spolkového ústavního soudu Winfried Hassemer, soudí, že realita dnešní *společnosti rizika*, závažnost dnešního ohrožení a strach lidí z nejisté budoucnosti jsou tak veliké, že nelze zabránit tomu, aby nepokračovala již nastoupená přeměna reaktivního trestního práva v „*právo odvracející nebezpečí*“ (*Gefahrenabwehrrecht*). Tento trend, říká Hassemer, je odpovědí na normativní desorientaci, na strach ze zločinu a na požadavky po kontrole rizika. Příliš povzbudivě nevyznívá jeho závěr, že ani tehdy, pokud by tato nová orientace trestního práva na poskytování bezpečnosti došla naplnění, nemůže trestní právo stejně bezpečnost poskytnout – nezbývá nám tedy nic jiného, než „žít s rizikem“.²⁸⁵

Někteří autoři však jdou ještě dále a jako výraz silné skepse nad možnostmi právního státu vést boj proti terorismu současnými legálními prostředky tvrdí, že soudobé trestní právo je třeba nahradit nějakým jiným, specifickým právem, „šitým na míru“ terorismu. Tak se před několika lety zrodila nová koncepce tzv. *trestního práva určeného pro nepřátele* („*nepřátelské trestní právo*“, „*Feindstrafrecht*“). Za objevitele a propagátora tohoto pojmu je pokládán bonnský profesor trestního práva a právní filosofie Günther Jakobs²⁸⁶, který se mu snaží dodat filozofické a kriminologické zdůvodnění.

Stoupenci koncepce nepřátelského trestního práva prozatím nepředložili žádné konkrétní představy o legislativní podobě těchto institutů. Z jejich obecných vyjádření se však dá odvodit, jak by asi taková právní úprava měla vypadat: V hmotném právu to mají být drakonické tresty, zbavené jakékoli závislosti na míře viny, dále pak ochranná opatření v podobě časově neomezené detence. V procesním právu by to mělo být suspendování presumpce nevin, neomezené trvání vazby, příslušnost vojenských soudů i pro civilisty, přípustnost některých druhů mučení. Zdá se, že praxe některých států již začala postupovat způsobem, který Jakobs naznačuje – o tom svědčí např. praxe tzv. *torture light* nebo *torture*

²⁸⁵ Hassemer, W.: Sicherheit durch Strafrecht. Höchststrichterlichen Rechtsprechung im Strafrecht – HRR. Heft 4/2006, s. 143 (<http://www.hrr-strafrecht.de/hrr/archiv/06-04/index.php?seite=6>)

²⁸⁶ Jakobs, G.: Kriminalisierung im Vorfeld einer Rechtsgutsverletzung. In: Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft 97 (1985), s. 751–785; Jakobs, G.: Selbstverständnis der Strafrechtswissenschaft (Kommentar). In: Eser, A., Burkhardt, B. (Hrsg.): Die deutsche Strafrechtswissenschaft vor der Jahrtausendwende. München: C. H. Beck, 2000, s. 47–56; Jakobs, G.: Terroristen als Personen im Recht? Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft, 117 (2006), No. 4, s. 839–851; Jakobs, G.: Bürgerstrafrecht und Feindstrafrecht. Höchststrichterlichen Rechtsprechung im Strafrecht – HRR. Heft 3/2004, s. 88–95

via detention, užívaná zpravodajskými službami a vojenskými složkami USA na extrateritoriálním území (Guantánamo, Abu Ghraib); americká administrativa užívá pro tento nový typ nebezpečných pachatelů termín *unlawful enemy combatant*.²⁸⁷

Nutno konstatovat, že Günther Jakobs, který je jinak velmi uznávaným představitelem vědy trestního práva a právním filozofem, se s těmito svými závěry a názory dostal, alespoň na evropském kontinentu, do izolace, a vyvolal ostré odmítavé reakce. Nelze však pochybovat o tom, že tyto diskuse ani v budoucnosti neutichnou.²⁸⁸

Domnívám se, že velkým budoucím úkolem kriminologie v čase postmoderny by mělo být objasnění dopadu velkých koncepčních změn, týkajících se proměn *role státu* při zajišťování bezpečnosti občanů a při kontrole a potírání kriminality. Pod vlivem triumfálního tažení ideologie *neoliberalismu* se i v oblasti kontroly kriminality začaly silně prosazovat ekonomické aspekty, které začaly být aplikovány do oblasti trestní legislativy a do činnosti policie, justice a vězeňství. Tyto státní orgány začaly být stále více posuzovány jako ekonomické subjekty, podrobené pravidlům „kultury managementu“ a ekonomické a technické korektnosti (*technocorrection*)²⁸⁹. Při kontrole kriminality jak v legislativě tak v policii, justici a vězeňství se prosazuje jako jedno z nejdůležitějších kritérií tzv. *bilancování nákladů a zisků* (*cost-benefits approach*).

Nesporným trendem posledních desetiletí je *privatizace bezpečnosti*. To, co dříve bylo pokládáno za výhradní doménu státu, je ve stále větším rozsahu předáváno soukromým subjektům jako předmět podnikání. Největšího rozsahu dosáhl tento trend v oblasti soukromých bezpečnostních služeb²⁹⁰ a vězeňství, nicméně se lze setkat se známkami jeho pronikání i do justice a do trestního řízení jako celku.²⁹¹

²⁸⁷ Bruha, T.: Folter und Völkerrecht. Das Parlament. Beilage Aus Politik und Zeitgeschichte. Nr. 36 / 04.09.2006. <http://www.das-parlament.de/2006/36/Beilage/003.html>; Bielefeldt, H.: Zur Unvereinbarkeit von Folter und Rechtsstaatlichkeit. Das Parlament. Beilage Aus Politik und Zeitgeschichte. Nr. 36 / 04.09.2006. <http://www.das-parlament.de/2006/36/Beilage/001.html>; Nowak, M.: Das System Guantánamo. Das Parlament. Beilage Aus Politik und Zeitgeschichte. Nr. 36. 04.09.2006. <http://www.das-parlament.de/2006/36/Beilage/004.html>

²⁸⁸ Blíže viz Musil, J.: Trestní právo určené pro nepřátele. In: Mikule, V., Suchánek, R. (eds.): Pocta Zdeňku Jičínskému k 80. narozeninám. Praha : ASPI, 2009, s. 244-256

²⁸⁹ Srov. Coyle, A.: Technocorrections. A vision of the post-modern prison. Prison Service Journal 134 (2001), s. 2-4

²⁹⁰ Viz Glavic, J. (Hrsg.): Handbuch des privaten Sicherheitsgewerbes. Stuttgart : Boorberg, 1995; Pitschas, R., Stober, R. (Hrsg.): Quo vadis Sicherheitsgewerberecht? Köln : Heymann, 1998; Pitschas, R.: Polizei und Sicherheitsgewerbe : Rechtsgutachten zu verfassungs- und verwaltungsrechtlichen Aspekten der Aufgabenverteilung zwischen Polizei und privaten Sicherheitsunternehmen. Wiesbaden : Bundeskriminalamt, 2000

²⁹¹ Pipek, J.: Oficiální nebo dalekosáhle privatizované trestní řízení. Právník (139) č. 12/2000, s. 1144-1181; Sack, F.: Ökonomisierungsprozesse in der Kriminalpolitik. Machtlogik für staatliche Strafen? In: Reindl, R. (Hrsg.): Effektivität, Effizienz und Ethik in der Straffälligenhilfe und Kriminalpolitik. 1998, s. 87-110

Ve výčtu těchto nových jevů, trendů a koncepcí bych mohl pokračovat ještě na mnoha stranách textu. Každé z mnoha dalších klíčových slov, které se jako rysy postmoderny dnes v kriminologii vyslovují, jako jsou pojmy *européizace a globalizace kriminality a trestního práva*²⁹², *riziková společnost*²⁹³, *společnost kontroly*²⁹⁴ atd. si zasluhuje samostatnou zevrubnou pozornost. Dá se konstatovat, že dnešní doba je dobou neustálých a převratných změn a toto tvrzení plně platí i pro trestní právo a pro kriminologii. Cesta od klasického trestního práva, jehož novodobé základy na evropském kontinentu položil Franz von Liszt²⁹⁵, k dnešnímu a k budoucímu trestnímu právu, je otevřená a stále pokračuje; bylo by neodčinitelnou chybou, kdyby se na této cestě poztrácel reformní étos a kdyby základní humanistické principy byly vystřídány prchavými konzumními náhražkami.

Věřím, že česká kriminologie dokáže i v 21. století nabídnout trestní politice, legislativě, trestnímu právu a tím i celé společnosti dobré a efektivní myšlenky a pravdivá fakta o stavu a příčinách kriminality. Snad se jí podaří přesvědčit společnost o tom, že budoucí řešení problému bezpečí a kriminality nemůže spočívat ani ve vyhnání sociálně vyloučených skupin spoluobčanů do novodobých ghett na periférii měst, ani v obklopení luxusních rezidenčních čtvrtí vysokými ploty a ozbrojenými bodyguardy.

Padesátiletá činnost Institutu pro kriminologii a prevenci i obsah tohoto sborníku mě přesvědčuje o tom, že česká kriminologie má ke splnění tohoto poslání dostatek předpokladů.

Prof. JUDr. Jan Musil, CSc.
soudce Ústavního soudu ČR

²⁹² Viz Eser, A.: „Menchengerechte“ Strafjustiz im Zeitalter von Europäisierung und Globalisierung. In: Czapska, J. et al. (eds.): *Zasady procesu karnego wobec wyzwań współczesności* : księga ku czci profesora Stanisława Waltosia. Warszawa : Wyd. Prawnicze PWN, 2000, s. 169-188

²⁹³ Viz např. Beck, U.: *Risikogesellschaft*. Auf dem Weg in eine andere Moderne. 2. Aufl. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1987; Prittwitz, C.: *Strafrecht und Risiko*. Untersuchungen zur Krise von Strafrecht und Kriminalpolitik in der Risikogesellschaft. Frankfurt am Main : Klostermann, 1993

²⁹⁴ Viz Frehsee, D.: *Der Rechtsstaat verschwindet* : Strafrechtliche Kontrolle im gesellschaftlichen Wandel von der Moderne zur Postmoderne. Berlin : Duncker & Humblot, 2003

²⁹⁵ Liszt, Franz von: *Vergeltungsstrafe, Rechtsstrafe, Schutzstrafe*. Heidelberg : Winter, 1906

O autorech

PhDr. Šárka Blatníková. Na filozofické fakultě Masarykovy Univerzity v Brně vystudovala obor psychologie a na Karlově Univerzitě v Praze obor psychologie-pedagogika. Absolvovala pětiletý výcvik ve skupinové psychoterapii a byla jmenovaná soudním znalcem v odvětví psychologie. V IKSP pracuje od roku 2002 se zaměřením na problematiku kriminologické a penitenciární psychologie. Je členkou Českomoravské psychologické společnosti a působí v prezidiu Asociace forenzních psychologů Čech a Moravy.

PhDr. Martin Cejp, CSc. Vystudoval fakultu sociálních věd a publicistiky UK, vědeckou aspiranturu absolvoval v oboru sociologie kultury. Od roku 1968 působil v oblasti sociologického výzkumu, později (souběžně) i v oblasti prognostiky. V IKSP pracuje od roku 1992. Zaměřuje se na výzkum organizovaného zločinu a prognózy kriminality, zabývá se metodologií kriminologických výzkumů. Přednáší na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, Právnické fakultě UK, Právnické fakultě v Plzni a Policejní Akademii ČR. Je členem Poradní komise ministra vnitra pro bezpečnostní výzkum a expertem Stálého mezinárodního semináře Akademie policejního sboru v Bratislavě pro prognostiku v oblasti kriminality.

Mgr. Jakub Holas. Absolvoval Filozofickou fakultu University Karlovy v Praze. V IKSP pracuje od roku 1994. Specializuje se zejména na otázky delikventního jednání dětí a mladistvých, problémových subkultur mládeže a prevence kriminality. Dlouhodobě se zabývá problematikou extremismu. Na tato témata přednáší pro státní i nestátní subjekty. Je členem Masarykovy české sociologické společnosti, podílí se na organizačním zabezpečení seminářů její sekce sociální patologie.

JUDr. Zdeněk Karabec, CSc. Absolvoval právnickou fakultu UK v Praze a postgraduální kurs na Institutu kriminologie University v Cambridge. V IKSP pracuje od roku 1967. Zaměřuje se na kriminalitu jako sociálně patologický jev, na kriminální a trestní politiku, na zacházení s pachateli. V letech 1990-1995 působil jako generální ředitel Vězeňské služby ČR. Byl členem komise MSp pro rekodifikaci trestního práva. Přednáší kriminologii na právnické fakultě UK a na Policejní akademii ČR. Je členem vědecké rady Policejní akademie, oborové rady pro doktorandské studium, redakční rady časopisu Kriminální vědy, řídicího výboru České národní skupiny Mezinárodní společnosti pro trestní právo (AIDP).

PhDr. Marina Luptáková. Absolvovala Filozofickou fakultu (obor psychologie) Univerzity T. G. Ševčenka v Kyjevě (Ukrajina) a postgraduální stáže na Institutu psychologie ČSAV v Praze; doktorát získala v roce 1986 na Univerzitě Karlově v Praze. V IKSP pracuje od roku 2002. Zaměřuje se na problematiku nelegální migrace a bezdomovectví. Přednáší psychologii a filozofii v rámci UK v Praze. Je členem redakční rady časopisu Byzantinoslavica vydávaného ČSAV.

PhDr. Alena Marešová. Absolvovala studia jednooborové psychologie na Filozofické fakultě UK, doktorát získala tamtéž v roce 1979. Do roku 1980 pracovala ve Výzkumném ústavu penologickém MSp ČR jako odborná výzkumná pracovnice. Od roku 1990 působí v IKSP, zaměřuje se na penologickou problematiku, na osobnost pachatele, recidivu, na kriminalitu žen a mládeže, kriminální statistiku, dlouhodobě analyzuje stav, strukturu a dynamiku kriminality. Přednáší na právnické fakultě UK a na Policejní akademii ČR.

PhDr. Milada Martinková, CSc. Vystudovala jednooborovou psychologii na Filozofické fakultě UK v Praze. Před příchodem do IKSP pracovala také v Psychologickém ústavu Čs. akademie věd, kde se odborně zaměřila na psychologii sociální a zúčastnila se několika zahraničních stáží. Absolvovala pětiletý výcvik ve skupinové psychoterapii. V IKSP pracuje od roku 1992, zabývá se mimo jiné zejména oběťmi trestné činnosti (včetně statistik), domácím násilím, některými oblastmi penologie. Byla garantkou několika mezinárodních viktimologických výzkumů prováděných v České republice.

Mgr. Jan Rozum. V roce 1991 absolvoval právnickou fakultu UK v Praze a od téhož roku působí v IKSP. Od roku 2000 je tajemníkem IKSP. Zaměřuje se na problematiku trestní politiky, alternativních trestů a odklonů, restorativní justice, resocializace. Je členem poradního orgánu ministra spravedlnosti Rady pro probaci a mediaci.

PhDr. Miroslav Scheinost. Absolvoval Filozofickou fakultu UK, obor sociologie-etnografie. Od roku 1990 až dosud pracovník IKSP, od r. 1992 zástupce ředitele, od r. 2000 ředitel Institutu. Zaměřuje se na výzkum problematiky organizované kriminality, ekonomické kriminality, kriminality cizinců, nelegální migrace, prevence. Je členem Republikového výboru pro prevenci kriminality, členem The Colloquium Group on Cross-border Crime in Europe, čestným členem Srbské kriminologické společnosti. Je členem redakčních rad časopisu Kriminalistika a časopisu Trestněprávní revue.

PhDr. Markéta Štěchová. Vystudovala Filozofickou fakultu UK, obor sociologie a výchova a vzdělávání dospělých, ukončeno v r. 1975. Po absolvování nastoupila do tehdejšího Výzkumného ústavu kriminologického, nyní Institutu pro kriminologii a sociální prevenci, kde pracuje dosud. Oblasti odborného zájmu: sociálně vyloučené skupiny (část romské minority, bezdomovci) ve vztahu k sociálně patologickým jevům, delikvence dětí a mládeže, prevence kriminality, recidiva trestné činnosti. Je členkou Masarykovy české sociologické společnosti.

PhDr. Jan Tomášek, Ph.D. Vystudoval pedagogiku na Filozofické fakultě UK v Praze. V IKSP působí od roku 2003. Zabývá se problematikou kriminality mládeže, probace a restorativní justice. Přednáší kriminologii a prevenci kriminality na Vyšší odborné škole Trivis.

PhDr. Ivana Trávníčková, CSc. Absolvovala Filozofickou fakultu UK, obor sociologie. V IKSP pracuje od roku 1991. Specializuje se na drogovou problematiku, prostituci a obchodování s lidmi. Přednáší kriminologii na Policejní akademii ČR. Je členkou meziresortní koordinační skupiny pro oblast boje proti obchodování s lidmi a koordinační pracovní skupiny pro rovné příležitosti mužů a žen Ministerstva spravedlnosti.

PhDr. Kazimír Večerka, CSc. Absolvoval Filozofickou fakultu UK v Praze a od roku 1973 pracuje v IKSP. Zabývá se zejména problematikou kriminality mládeže a prevencí kriminality. Přednáší na katedře sociální práce FF UK kriminologii a problematiku marginalizovaných skupin a negativních jevů, kriminologii na právnické fakultě UK. Školí v oblasti problematiky prevence kriminality, je členem řady poradních orgánů v rámci ministerstev. Pracoval jako předseda komise Rady vlády pro prevenci kriminality pro schvalování projektů KSP na místní úrovni. Je člen řídicího výboru Masarykovy české sociologické společnosti a předseda její sekce sociální patologie.

JUDr. Petr Zeman, Ph.D. Absolvent právnické fakulty UK v Praze, kde rovněž získal doktorský titul v oborech trestní právo, ústavní právo, kriminologie a kriminalistika. V IKSP pracuje od r. 2000. Ve své výzkumné činnosti se zaměřuje na kriminalitu související s drogami, na protidrogovou politiku, trestní řízení a systémy trestní justice. Je tajemníkem České národní skupiny Mezinárodní společnosti pro trestní právo (AIDP).

Appendix

Studie zpracované na základě empirických kriminologických výzkumů, publikované v edici IKSP po roce 1990

1990

- Večerka, Kazimír - Štěchová, Markéta: *Faktory ovlivňující kriminalitu mladistvých Romů: stručný souhrn závěrečné zprávy ze stejnojmenného výzkumu*. 1990. 27 s.
- Tomin, Mikuláš: *Společenské konflikty s rasistickým podtextem: poznatky z výsledků průzkumu*. 1990. 42 s.

1991

- Marešová, Alena - Krutský, Ivan: *K problematice umělých přerušení těhotenství: některé údaje a úvahy*. 1991. 32 s.
- Zapletal, Josef - Brabcová, Irena - Poncar, Petr: *K výzkumům trestné činnosti v oblasti ekonomiky*. 1991.
- Brabcová, Irena: *Názory a postoje veřejnosti k některým otázkám úplatkářství*. 1991. 30 s.
- Poncar, Petr - Zapletal, Josef - Brabcová, Irena: *Prokurátoři k trestné činnosti v oblasti ekonomiky: dotazníkové šetření prokurátorů - specialistů ve vztahu k vývoji a struktuře trestné činnosti v oblasti ekonomiky, některým otázkám spojeným s rozvojem soukromého podnikání občanů a názorům na současnou trestněprávní úpravu*. 1991. 26 s.
- Marešová, Alena: *Vybrané kriminologické aspekty amnestie z ledna 1990*. 1991. 68 s.
- Brabcová, Irena - Zapletal, Josef - Poncar, Petr: *Soukromé podnikání a negativní jevy*. 1991. 47 s.
- Valová, Viktorie - Novotná, Jaroslava - Neumann, Jan: *K problematice pornografie: monografická studie*. 1991. 106 s.
- Tomin, Mikuláš: *K některým příčinám vzestupu kriminality v roce 1990*. 1991. 91 s.
- Večerka, Kazimír - Štěchová, Markéta - Chlebečková, Jana: *Občanské a církevní iniciativy a sociální prevence: Možnost a ochota nových občanských a církevních iniciativ k angažování se na úseku prevence a resocializace*. 1991. 26 s.
- Krutský, Ivan - Marešová, Alena - Novotná, Jaroslava: *Alimentační povinnosti k dítěti v současných měnících se životních podmínkách*. 1991. 43 s.
- Poncar, Petr: *Kriminalita související se zaváděním tržního hospodářství: výskyt a kategorizace*. 1991. 18 s.
- Brabcová, Irena - Zapletal, Josef - Poncar, Petr: *Malá privatizace - problémy a negativní jevy*. 1991. 39 s.

1992

- Večerka, Kazimír a kol.: *Jak na fotbalové výtržníky : zpráva z průzkumu negativních projevů vlajkonosů a možnosti jejich prevence*. 1992. 88 s.
- Zapletal, Josef - Brabcová, Irena - Marešová, Alena: *K problematice trestného činu vraždy*. 1992. 49 s.
- Amnestie 1990: *výsledky analýzy provedené IKSP v konfrontaci s názory pražských sociálních kurátorů a pracovníků českého vězeňství*. 1992. 78 s.
- Osmančík, Otakar a kol.: *Trestný čin loupeže v Praze: zpráva z průzkumu trestného činu loupeže v obvodu Prahy I v roce 1990. –1992*. 71 s.
- Štěchová, Markéta - Večerka, Kazimír: *Šikanování mezi mladistvými - výskyt a formy v prostředí internátů*. 1992. 53 s.
- Večerka, Kazimír - Štěchová, Markéta - Neumann, Jan: *Vztah mladých lidí k některým mravním a právním normám*. 1992. 70 s.
- Osmančík, Otakar a kol.: *Násilná kriminalita: úvodní studie k problematice násilí a násilné kriminality v naší společnosti*. 1992. 78 s.
- Brabcová, Irena: *Sonda do názorů a postojů managementu*. 1992. 31 s.
- Novák, Karel: *Počítačová kriminalita: úvod do problematiky*. 1992. 46 s.
- Scheinost, Miroslav - Vůjtěch, Jan: *Situace v soudnictví - podmínky soudců, motivace právníků k soudcovské profesi*. 1992. 85 s.
- Kadeřábková, Drahuse: *Některé otázky účinnosti kontrolního systému ve vztahu k potřebám orgánů činným v trestním řízení*. 1992
- Brabcová, Irena: *K problematice současné trestné činnosti v oblasti ekonomiky a její prevence*. 1992. 108 s.
- Trávníčková, Ivana - Gawlik, Ladislav - Kotulan, Petr: *Právní úprava drogové problematiky*. 1992. 82 s.
- Musil, Stanislav: *Matematickostatistické metody v kriminologii a sociální prevenci*. 1992. 73 s.

1993

- Osmančík, Otakar - Rozum, Jan: *K problematice obětí zločinu*. 1993. 68 s.
- Válková, Jana: *Kriminalita žen: kriminologická teorie*. 1993. 76 s.
- Marešová, Alena: *Kriminální statistika ČSFR 1991 s komentáři*. 1993.
- Kotulan, Petr: *Trestní zákon č. 140/61 Sb. ve znění pozdějších zákonů*
- Rozum, Jan: *Charakteristika čs. trestního řízení*. 1993. 100 s.
- Večerka, Kazimír - Štěchová, Markéta - Martinková, Milada: *Jak konkrétně postupovat při vytváření modelu prevence kriminality v ČR na místní úrovni*. 1993. 86 s.
- Trávníčková, Ivana - Gawlik, Ladislav - Kotulan, Petr: *Společenská kontrola a postih dopingu ve sportu v ČR*. 1993. 45 s.
- Marešová, Alena: *Kriminalita v roce 1992: kriminální statistika ČR s komentáři*. 1993. 114 s.
- Trávníčková, Ivana: *Názory odborníků na možnosti společenské kontroly a postih drog v ČR*. 1993. 58 s.

1994

- Gawlik, Ladislav: *Tranzit drog na českém území : vybrané případy*. 1994. 81 s.
- Scheinost, Miroslav - Brabcová, Irena - Cejp, Martin: *Pravděpodobné modely organizované kriminality: současný stav v České republice*. 1994. 115 s.
- Marešová, Alena: *Pachatelé trestných činů: k problematice jejich osobností a vybraných typologií*. 1994. 100 s.

Osmančík, Otakar: *Úvod do problematiky alternativních trestů. Alternativní tresty - současný stav jejich užití a možnosti jejich dalšího uplatnění v sankční politice ČR.* 1994.

Marešová, Alena: *Kriminalita v roce 1993: kriminální statistika České republiky s komentáři.* 1994. 108 s.

Štěchová, Markéta - Knížetová, Marie - Večerka, Kazimír: *K vybraným aspektům prevence kriminality na místní úrovni: metodická příručka.* 1994. 63 s.

Janda, Pavel - Kotulan, Petr - Marešová, Alena: *Stručný úvod do problematiky trestního práva.* 1994. 88 s.

1995

Cejp, Martin: *Tři sondy k problematice organizovaného zločinu.* 1995. 90 s.

I. Formy organizovaného zločinu v ČR v roce 1994

II. Názory posluchačů PA na organizovaný zločin

III. Vydírání podnikatelů jako jedna z forem organizovaného zločinu

Cejp, Martin: *Vydírání jako jedna z forem organizovaného zločinu.* 1995. 88 s.

Trávníčková, Ivana: *Prostituce jako jedna z možných aktivit organizovaného zločinu.* 1995. 84 s.

Gawlik, Ladislav: *Krádeže starožitností a uměleckých děl.* 1995. 71 s.

Kadeřábková, Drahuse: *Hospodářská kriminalita ve finanční oblasti: dílčí studie projektu „Výzkum struktury forem a možnosti postihu organizovaného zločinu v ČR“.* 1995. 48 s.

Scheinost, Miroslav: *Nelegální migrace a převaděčství jako jedna z aktivit organizovaného zločinu: Dílčí studie v rámci výzkumu organizované kriminality.* 1995. 99 s.

Martinková, Milada: *Výskyt některých forem násilného a sociálně nežádoucího jednání rodičů vůči dětem při výchově v rodině.* 1995. 97 s.

Musil, Stanislav: *Skutečná a latentní kriminalita jako problém matematického modelování.* 1995. 40 s.

Musil, Stanislav: *Stabilita a matematické modelování v kriminologii a sociální prevenci.* 1995. 229 s.

Trávníčková, Ivana - Scheinost, Miroslav: *Znalosti a postoje pražské středoškolské a učňovské mládeže ve vztahu k problematice lidských práv a morálních hodnot (Pražská mládež a lidská práva).* 1995. 62 s.

Marešová, Alena: *Kriminalita v roce 1994: kriminální statistika České republiky s komentářem.* 1995. 211 s.

Marešová, Alena: *Etiologie násilných projevů organizované kriminality.* 1995. 97 s.

Musil, Stanislav - Zborník, František: *Analýza účinnosti legislativních úprav I: systémové aspekty a aktuální východiska.* 1995. 61 s.

1996

Scheinost, Miroslav: *Organizovaná kriminalita z pohledu kriminologie a trestního práva.* 1996. 160 s.

Cejp, Martin: *Druhy a formy činností organizovaného zločinu.* 1996. 78 s.

Scheinost, Miroslav: *Trestná činnost cizích státních příslušníků v ČR a etnický faktor v organizované kriminalitě.* 1996. 124 s.

Kotulan, Petr: *Výzkum institutu podmíněného zastavení trestního stíhání.* 1996. 81 s.

Trávníčková, Ivana: *Hazardní hry a drogy jako potenciální zdroj organizovaného zločinu.* 1996. 81 s.

Kadeřábková, Drahuse: *Hospodářská kriminalita ve finanční oblasti.* 1996. 46 s.

Gawlik, Ladislav: *Oběti organizovaného zločinu.* 1996. 61 s.

Musil, Stanislav - Zborník, František: *Analýza účinnosti legislativních úprav II: stabilita právního systému a aktuální úpravy trestního práva*. 1996. 80 s.
 Večerka, Kazimír a kol.: *Prevence kriminality v teorii a praxi*. 1996. 202 s.
 Osmančík, Otakar a kol.: *K problematice alternativních trestů a opatření*. 1996. 151 s.
 Cejp, Martin - Kotulan, Petr - Janda, Pavel: *Korupce*. 1996. 51 s.
 Zborník, František - Kotulán, Petr - Rozum, Jan: *Trestní soudnictví nad mladistvými v ČR a v zahraničí*. 1996. 129 s.
 Holas, Jakub - Novák, Karel: *Extremismus mládeže v České republice*. 1996. 123 s.

1997

Informace o postavení a funkci vyšetřujících soudců. 1997. 46 s.
 Scheinost, Miroslav a kol.: *Výzkum struktury, forem a možností postihu organizovaného zločinu v České republice*. 1997. 172 s.
 Markusová, Renata - Netík, Karel: *Výzkum pachatelů trestné činnosti spáchané v organizované skupině*. 1997. 236 s.
 Marešová, Alena: *Sociálně patologické jevy u mládeže a návrh opatření k omezení jejich vzniku*. 1997. 154 s.
 Martinková, Milada - Trávníčková, Ivana - Cejp, Martin: *Tři studie o sociálně patologických jevech u mládeže: problematika sekt, drogových závislostí a hodnotových orientací*. 1997. 84 s.
 Válková, Jana: *Mezinárodní výzkum kriminality v obchodní sféře*. 1997. 84 s.
 Válková, Jana: *Oběti trestného činu (Výzkum obětí trestného činu v České republice)*. 1997. 149 s.
 Martinková, Milada: *Špatné zacházení s dětmi a mladistvými v rodině: kriminologická analýza vybraných pravomocně ukončených trestních věcí v roce 1994*. 1997. 121 s.

1998

Musil, Stanislav - Zborník, František: *Analýza účinnosti legislativních úprav III: novelizace procesního práva, trestněprávní úpravy týkající se mladistvých, prevence kriminality a trestní právo*. 1998. 124 s.
 Marešová, Alena - Martinková, Milada - Kadeřábková, Drahúše: *Kriminalita v roce 1996: sborník statí pracovníků IKSP*. 1998. 76 s.
 Vůjtěch, Jan a kol.: *Výzkum institutu obecně prospěšných prací : výzkum uskutečněný v rámci programu „Účinky transformace trestního zákonodárství na stav kriminality a zvyšování efektivnosti justice ve vztahu k bezpečnosti občanů v horizontu roku 2000“*. 1998. 155 s.
 Neumann, Jan: *Základní kriminologické školy a směry*. 1998. 58 s.

1999

Musil, Stanislav - Zborník, František: *Modelování účinnosti trestněprávních systémů: analýza účinnosti legislativních úprav IV*. 1999. 87 s.
 Rozum, Jan - Kotulan, Petr - Vůjtěch, Jan: *Výzkum institutu narovnání*. 1999. 162 s.
 Marešová, Alena a kol.: *Kriminologické a právní aspekty extremismu*. 1999. 162 s.
 Trávníčková, Ivana: *Sociálně patologické aspekty zneužívání drog u pražské mládeže*. 1999. 82 s.
 Martinková, Milada: *K problematice náboženských sekt v ČR*. 1999. 91 s.
 Marešová, Alena - Kadeřábková, Drahúše - Martinková, Milada: *Kriminalita v roce 1997*. 1999. 78 s.

- Marešová, Alena: *Úmyslné zkrácení daní - analýza vybraných trestných činů a jejich pachatelů: dílčí závěrečná studie úkolu „Výzkum organizovaného zločinu v České republice II“*. 1999. 115 s.
- Scheinost, Miroslav: *Organizovaná trestná činnost občanů ČR: dílčí závěrečná studie úkolu „Výzkum organizovaného zločinu v České republice II“*. 1999. 103 s.
- Karabec, Zdeněk: *Účinnost právních prostředků proti organizovanému zločinu: dílčí závěrečná studie úkolu „Výzkum organizovaného zločinu v České republice II“*. 1999. 64 s.
- Baloun, Vladimír: *Organizovaný zločin a jeho možné projevy ve finančním sektoru ekonomiky: dílčí závěrečná studie úkolu „Výzkum organizovaného zločinu v České republice II“*. 1999. 92 s.
- Cejp, Martin: *Společenské příčiny a důsledky organizovaného zločinu : dílčí závěrečná studie úkolu „Výzkum organizovaného zločinu v ČR II“*. 1999. 120 s.
- Kadeřábková, Drahuše: *Hospodářská trestná činnost a její projevy: dílčí závěrečná studie úkolu „Výzkum organizovaného zločinu v ČR II“*. 1999. 70 s.
- Marešová, Alena - Martinková, Milada - Kadeřábková, Drahuše: *Kriminalita v roce 1998: sborník statí pracovníků IKSP a časové řady vybraných ukazatelů kriminality*. 1999. 83 s.
- Cejp, Martin a kol.: *Výzkum organizovaného zločinu v České republice II*. 1999. 117 s.

2000

- Karabec, Zdeněk - Diblíková, Simona - Macháčková, Radka: *Krátkodobé tresty odnětí svobody: závěrečná studie z výzkumu*. 2000. 87 s.
- Rozum, Jan - Kotulan, Petr - Vůjtěch, Jan: *Výzkum nově zavedených prvků probace do trestního práva ČR: Výzkum uskutečněný v rámci programu „Účinky transformace trestního zákonodárství na stav kriminality a zvyšování efektivnosti justice ve vztahu k bezpečnosti občanů v horizontu roku 2000“*. 2000. 141 s.
- Nečada, Václav: *Přehled novel trestních kodexů v období od listopadu 1989 do konce roku 1999*. 2000. 140 s.
- Večerka, Kazimír a kol.: *Sociálně patologické jevy u dětí: závěrečná zpráva z výzkumu*. 2000. 215 s.
- Musil, Stanislav: *Počítačová kriminalita: nástin problematiky : kompendium názorů specialistů*. 2000. 281 s.
- Marešová, Alena - Sochůrek, Jan - Válková Jana: *Drogová problematika ve věznicích ČR a některých zahraničních věznicích*. 2000. 122 s.
- Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 1999: Sborník statí pracovníků IKSP*. 2000. 97 s.

2001

- Vůjtěch, Jan a kol.: *Účinky transformace trestního zákonodárství na stav kriminality a zvyšování efektivnosti justice ve vztahu k bezpečnosti občanů ČR v horizontu roku 2000: Závěrečná zpráva k projektu RC 96*. 2001. 193 s.
- Štěchová, Markéta: *Interetnické konflikty jako důsledek rasové nevraživosti*. 2001. 55 s.
- Trávníčková, Ivana a kol.: *Specifické aspekty zneužívání drog u žen*. 2001. 83 s.
- Cejp, Martin a kol.: *Pravděpodobný vývoj vybraných druhů kriminality: Závěrečná zpráva z výzkumu za léta 2000 - 2001*. 2001. 141 s.
- Večerka, Kazimír - Holas, Jakub: *Úspěšnost preventivní práce: Zamyšlení nad problematikou vyhodnocování preventivních programů*. 2001. 62 s.
- Marešová, Alena - Kotulan, Petr: *Kriminologické aspekty trestné činnosti policistů: analytická studie*. 2001. 60 s.

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2000. Sborník statí pracovníků IKSP a časové řady vybraných ukazatelů kriminality*. 2001. 135 s.

Martinková, Milada - Macháčková, Radka: *Vybrané kriminologické a právní aspekty domácího násilí*. 2001. 150 s.

2002

Vůjtěch, Jan - Holas, Jakub - Zeman, Petr: *Profesiogram soudce a státního zástupce. Profesiografická studie zaměřená na výběr čekatelů a výběrová kritéria*. 2002. 211 s.

Štěchová, Markéta a kol.: *Právní ochrana etnických menšin v ČR: Závěrečná zpráva z výzkumu*. 2002. 232 s.

Karabec, Zdeněk - Diblíková, Simona - Zeman, Petr: *Systémy trestní justice v Evropě a Severní Americe: Česká republika*. 2002. 150 s.

Štěchová, Markéta: *Romská minorita a postupy integrace: Závěrečná zpráva z výzkumu*. 2002. 127 s.

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2001*. 2002. 113 s.

Martinková, Milada: *Mezinárodní výzkum obětí trestné činnosti v Praze v roce 2000*. 2002. 87s.

2003

Marešová, Alena a kol.: *Drogy a česká vězeňská populace v kontextu drogové scény a trestněprávní legislativy*. 2003. 126 s.

Holas, Jakub - Večerka, Kazimír: *Preventivní aktivity v názorech obyvatel měst: (Názory občanů na bezpečnostní situaci ve městech, dlouhodobě zařazených do KSP prevence kriminality - závěrečná zpráva z výzkumu)*. 2003. 102 s.

Karabec, Zdeněk (ed.): *Restorativní justice: Sborník příspěvků a dokumentů*. 2003. 143 s.

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2002*. 2003. 111 s.

2004

Rozum, Jan - Jarkovská, Lucie - Kotulan, Petr: *Institut dohledu u podmíněného propuštění: Závěrečná zpráva z výzkumu*. 2004. 290 s.

Scheinost, Miroslav a kol.: *Výzkum cizích státních příslušníků v českých věznicích*. 2004. 131 s.

Karabec, Zdeněk a kol.: *Dlouhodobé tresty odnětí svobody*. 2004. 195 s.

Cejp, Martin a kol.: *Organizovaný zločin v České republice III*. 2004. 177 s.

Štěchová, Markéta a kol.: *Interetnické konflikty: jejich příčiny a dopady z pohledu teorie a empirických sond*. 2004. 163 s.

Baloun, Vladimír: *Finanční kriminalita v České republice: Dílčí studie úkolu „Výzkum ekonomické kriminality“*. 2004. 151 s.

Trávníčková, Ivana a kol.: *Obchodování se ženami z pohledu České republiky: Výzkum je součástí projektu OSN - odpověď trestního soudnictví na obchodování s lidmi v ČR a v Polsku*. 2004. 158 s.

Marešová, Alena: *Násilí uplatňované organizovanými skupinami a organizovaným zločinem: Analýza vybraných případů vražd a vydírání*. 2004. 104 s.

Večerka, Kazimír a kol.: *Mladiství pachatelé na prahu tisíciletí*. 2004. 139 s.

Scheinost, Miroslav a kol.: *Výzkum ekonomické kriminality*. 2004. 169 s.

Marešová, Alena – Kotulan, Petr – Martinková, Milada: *Sonda do problematiky osob v ČR trestně stíhaných a poprvé vězněných*. 2004. 183 s.

2005

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2003: Sborník statí pracovníků IKSP a časové řady vybraných ukazatelů kriminality*. 2005. 131 s.

Rozum, Jan a kol.: *Ukládání nepodmíněného trestu odnětí svobody a jeho alternativy*. 2005. s. 7-122

Zeman, Petr – Přesličková, Hana – Tomášek, Jan: *Institut zabezpečovací detence*. 2005. s.123-198.

Rozum, Jan a kol.: *Výzkum trestného činu loupeže v Praze*. 2005. 206 s.

2006

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2004*. 2006. 134 s.

Martinková, Milada: *Oběti některých kriminálních deliktů v České republice v roce 2004*. 2006. 103 s.

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2005*. 2006. 165 s.

2007

Večerka, Kazimír a kol.: *Občané o kriminalitě a prevenci: Závěrečná zpráva z výzkumu veřejného mínění*. 2007. 126 s.

Trávníčková, Ivana – Zeman, Petr: *Možnosti trestní justice v protidrogové politice I. (vývojové aspekty)*. 2007. 122 s.

Blatníková, Šárka – Netík, Karel: *Ženy jako pachatelky závažné trestné činnosti*. 2007. 116 s.

Martinková, Milada: *Zkušenosti obyvatel České republiky s některými delikty – výsledky viktimologického výzkumu*. 2007. 88 s.

2008

Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2006: Sborník statí pracovníků IKSP a časové řady vybraných ukazatelů kriminality*. 2008. 113 s.

Zeman, Petr: *Vliv vybraných ustanovení velké novely trestního řádu na průběh trestního řízení: Zpráva z výzkumu*. 2008. 272 s.

Štěchová, Markéta – Luptáková, Marina – Kopoldová, Bedřiška: *Bezdomovectví a bezdomovci z pohledu kriminologie: Závěrečná zpráva*. 2008. 111 s.

Karabec, Zdeněk a kol.: *Trestní politika a její realizace v oblasti trestní justice*. 2008. 320 s.

Trávníčková, Ivana – Zeman, Petr: *Možnosti trestní justice v protidrogové politice II*. 2008. 177 s.

Rozum, Jan – Kotulan, Petr – Tomášek, Jan: *Účinnost dohledu u osob podmíněně propuštěných*. 2008. 170 s.

Cejp, Martin a kol.: *Variantní scénáře vybraných druhů kriminality*. 2008. 111 s.

Blatníková, Šárka – Netík, Karel: *Predikce vývoje pachatele*. 2008. 216 s.

2009

Cejp, Martin a kol.: *Obrana proti ohrožení společnosti závažnými formami trestné činnosti*. 2009. 218 s.

Večerka, Kazimír a kol.: *Mládež v kriminologické perspektivě*. 2009. 129 s.

Zeman, Petr a kol.: *Praxe v oblasti rozhodování o nařízení ústavní výchovy a uložení ochranné výchovy*. 2009. 150 s.

- Marešová, Alena – Kotulan, Petr – Martinková, Milada: *Výzkum prvovězněných žen. Sonda do problematiky žen v ČR v posledních cca 10 letech poprvé trestně stíhaných a poprvé vězněných*. 2009. 211 s.
- Marešová, Alena a kol.: *Kriminalita v roce 2007. Sborník statí pracovníků IKSP a časové řady vybraných ukazatelů kriminality*. 2009. 114 s.
- Večerka, Kazimír – Holas, Jakub – Tomášek, Jan: *Prevence kriminality na úrovni obcí a krajů. Závěrečná zpráva z výzkumu*. 2009. 116 s.
- Martinková, Milada – Vlach, Jiří – Krejčová, Soňa: *Špatné zacházení s osobami pokročilého věku – se zvláštním zřetelem k domácímu násilí*. 2009. 98 s.
- Rozum, Jan a kol.: *Uplatnění mediace v systému trestní justice I*. 2009. 73 s.
- Blatníková, Šárka: *Pachatelé komerčního sexuálního zneužívání dětí*. 2009.
- Marešová, Alena a kol.: *Analýza trendů kriminality v roce 2008. Sborník statí pracovníků IKSP a časové řady vybraných ukazatelů kriminality*. 2009.

Kriminalita očima kriminologů

Autor: PhDr. Miroslav Scheinost et al.
Editor: JUDr. Zdeněk Karabec, CSc.
Recenzenti: JUDr. Stanislav Rizman
Doc. PhDr. Vratislava Černíková, CSc.
Technická redakce: Lucie Černá
Vydavatel: Institut pro kriminologii a sociální prevenci
Nám. 14. října 12, Praha 5
Určeno: Pro odbornou veřejnost
Tiskárna: Vydavatelství KUFR s.r.o.
Naskové 3, Praha 5
Dáno do tisku: červenec 2010
Vydání: první
Náklad: 300 ks

www.kriminologie.cz

ISBN 978-80-7338-096-0